

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZİ

**PRENS SABAHADDİN: SİYASİ, TOPLUMSAL
VE İKTİSADİ FİKİRLERİ**

BURAK KOÇAK

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. ADEM ESEN

İSTANBUL - 2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

**PRENS SABAHADDİN: SİYASİ, TOPLUMSAL
VE İKTİSADİ FİKİRLERİ**

Burak KOÇAK

2502140184

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Adem ESEN

İSTANBUL – 2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : BURAK KOÇAK Numarası : 2502140184
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ Danışmanı : PROF. DR. ADEM ESEN
Tez Savunma Tarihi : 22.07.2019 Saati : 11:00
Tez Başlığı :
" PRENS SABAHADDİN: SİYASİ, TOPLUMSAL VE İKTİSADİ FİKİRLERİ "

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. ADEM ESEN		Kabul
2- PROF. DR. KIVANÇ ULUSOY		Kabul
3- PROF. DR. HALUK ALKAN		Kabul
4- PROF. DR. BİLAL ERYILMAZ		Kabul
5- PROF. DR. İSTİKLAL YAŞAR VURAL		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DR. ÖĞR. ÜY. ALİ KAYA		
2- DR. ÖĞR. ÜY. FETHİ UFUK ÖZİŞİK		

ÖZ

PRENS SABAHADDİN: SİYASİ, TOPLUMSAL VE İKTİSADİ FİKİRLERİ

Burak KOÇAK

Bu çalışmanın amacı Sultan II. Abdülhamid'in yeğeni, yani Osmanlı hanedan üyesi olmasına rağmen Osmanlı Devleti yönetim şekline karşı duruşu ile önemli bir fikir adamı olan Prens Sabahaddin'in siyasi, toplumsal ve iktisadi fikirlerini bir bütün olarak incelemektir. 18. ve 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu toplumsal bunalıma reçete arayan aydınlardan biri olan Prens Sabahaddin, idari ve siyasi yapının değiştirilmesi, ıslah edilmesi gibi kısa ve geçici çözüm önerilerinden ziyade, toplumsal yapının temel taşı olan aileden ve bireyden başlayarak kalıcı olarak değiştirilmesi gerektiğine inanmış ve bu görüşü savunarak diğer aydınlardan farklı bir yerde konum almıştır. Prens Sabahaddin Osmanlı Devleti'nin sıkıntılarını gelip geçici tedbir ve fikirler yerine ilmi usullerle çözmeye çalışmıştır. O, pozitif bilim tekniği olan gözlemi toplum bilimine uygulamayı önermiştir. Prens Sabahaddin, fikir yönünden sosyal hayatta bireycilik, iktisadi hayatta şahsi teşebbüs, idari yönetimde de adem-i merkeziyeti savunmuştur. Bu doktora çalışmasının temelini de Prens Sabahaddin tarafından savunulan fikirler oluşturmaktadır. Prens Sabahaddin ile ilgili yapılan daha önceki çalışmaların hemen hemen hepsinin siyasi, sosyal ve iktisadi boyutları bir bütün olarak ele almadığı ve bundan dolayı da Prens Sabahaddin'in fikirlerinin tam anlamıyla açıklayamadığı görülmüştür. Bu sebeple bu çalışmada Prens Sabahaddin'in fikirleri bütünsel olarak ele alınmış ve kendi içerisinde belli bir tutarlılığa sahip olduğu ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Prens Sabahaddin, Teşebbüs-i Şahsi, Adem-i Merkeziyetçilik, Bireycilik, Sultan II. Abdülhamid.

ABSTRACT

PRINCE SABAHADDIN: POLITICAL, SOCIAL AND ECONOMIC THOUGHT

Burak KOÇAK

The aim of this study is to examine the political, social and economic ideas of Prince Sabahaddin, who was an important intellectual with his stance against Sultan Abdulhamid, although he was the a member of the Ottoman dynasty and a nephew of Sultan Abdulhamid. Prince Sabahaddin, one of the intellectuals seeking recipes for the social crisis of the Ottoman Empire in the 18th and 19th centuries, believed that it should be changed permanently starting from the family and the individual, which is the cornerstone of the social structure, rather than offering short and temporary solutions such as changing and reforming the administrative and political structure. And with advocating this view, it has taken a different position from other intellectuals. Prince Sabahaddin tried to solve the problems of the Ottoman Empire with scientific methods instead of interim measures and ideas. He suggested applying positive science technique to social science. Prince Sabahaddin advocated individualism in social life, personal enterprise in economic life and decentralization in administrative administration. The basis of this dissertation is the ideas which are advocated by Prince Sabahaddin. Almost all of the previous studies on Prince Sabahaddin did not address the political, social and economic dimensions as a whole, and therefore could not fully explain Prince Sabahaddin's ideas. For this reason, in this study, Prince Sabahaddin's ideas were taken holistically and it was revealed that he had a certain consistency within himself.

Keywords: Prince Sabahaddin, Private Enterprise, Decentralization, Individualism, Sultan II. Abdulhamid.

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nde pozitif bilim tekniği olan gözlem metodunu toplum bilimine ilk kez uygulayan fikir adamı olan Prens Sabahaddin'in hanedan üyesi olmasına karşın, II. Abdülhamid'e ve bunun yanında kendisinin de belli bir dönem içerisinde bulunduğu İttihat ve Terakki'ye muhalif olması, savunduğu fikirlerle bir araya getirildiğinde incelenmesi gereken bir durum ortaya çıkmıştır.

Bu çıkış noktasından başladığımız çalışmanın henüz fikir aşamasından itibaren bana destek olan danışmanım Prof. Dr. Adem ESEN'e, ilk günden itibaren adım adım çalışmalarımı takip eden ve beni yönlendiren Prof. Dr. Kıvanç ULUSOY'a, sabırla beni dinleyen ve çalışmalarına yön veren Prof. Dr. İstiklal Yaşar VURAL'a, her istediğimde bana destek olan Doç. Dr. Ali Rıza Saklı ve Doç. Dr. Efe Baştürk'e şükranlarımı sunarım.

Sadece tez sürecinde değil, her konuda bana destek olan meslektaşım Mücahit Bektaş'a ve Eymen Namazcı'ya, hayatımın her döneminde beni destekleyen, hedeflerime ulaşmam için maddi manevi tüm imkânları seferber eden aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Burak KOÇAK

İSTANBUL, 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
TABLolar LİSTESİ	ix
ŞEKİLLER LİSTESİ	x
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	8
ONDOKUZUNCU YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE DÖNÜŞÜM SÜRECİ VE DÖNÜŞÜM SÜRECİNİN ANA UNSURLARI	8
1.1. ONDOKUZUNCU YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE SİYASİ, TOPLUMSAL VE İKTİSADİ MANZARA	10
1.1.1. İDARİ YAPI VE EYALET-BEYLİK SİSTEMİ	10
1.1.2. SOSYAL YAPI VE KURUMLAR	12
1.1.3. REFORMLARA YOL AÇAN BİR FAKTÖR OLARAK SAVAŞLAR VE İÇ İSYANLAR	16
1.2. TANZİMAT DÖNEMİ FİKİR AKIMLARI	20
1.2.1. OSMANLILIK	20
1.2.2. BATICILIK	23
1.2.3. İSLAMCILIK	25
1.3. BATILILAŞMA VE REFORMLAR	27
1.3.1. BATILILAŞMANIN SONUCU OLARAK REFORMLAR	28
1.3.1.1 Tanzimat Fermanı	33
1.3.1.2. Islahat Fermanı	39
1.3.2. ANAYASACILIK HAREKETLERİ	43
1.3.3. 1908 DEVRİMİ	50
1.3.4. 31 MART VAKASI	54
1.4. ADEM-i MERKEZİYET KAVRAMI, YERELLEŞME TARTIŞMALARI VE NİZAMNAMESLER	57
1.4.1. 1861 CEBEL-i LÜBNAN NİZAMNAMESİ	61
1.4.2. 1864 VİLAYET NİZAMNAMESİ	62
1.4.3. 1868 GİRİT NİZAMNAMESİ	63

İKİNCİ BÖLÜM	65
PRENS SABAHADDİN'İN HAYATI VE YAŞADIĞI DÖNEM	65
2.1. HAYATI VE KİŞİLİĞİ	65
2.2. MAHMUT PAŞA'NIN OĞULLARIYLA BİRLİKTE YURTDIŞINA KAÇIŞI	70
2.3. LE PLAY VE DEMOLINS İLE İLİŞKİLERİ	74
2.4. JÖN TÜRKLERLE İLİŞKİLERİ	78
2.5. PRENS SABAHADDİN VE JÖN TÜRK KONGRELERİ	84
2.5.1. Birinci Jön Türk Kongresi	85
2.5.2. İkinci Jön Türk Kongresi	89
2.6. 1908 Devrimi Sonrası Prens Sabahaddin	91
2.7. Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Döneminde Prens Sabahaddin	94
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	99
SİYASİ, TOPLUMSAL VE İKTİSADİ FİKİRLERİ	99
3.1. Prens Sabahaddin hakkında yapılan çalışmalar	99
3.2. Prens Sabahaddin'in düşünsel zemini	101
3.3. Prens Sabahaddin'in siyasi fikirleri	106
3.3.1. Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkezîyet Cemiyeti	107
3.3.2. Osmanlı Ahrar Fırkası ve Prens Sabahaddin	109
3.3.3. Adem-i Merkezîyetçilik anlayışı	111
3.4. Toplumsal fikirleri	124
3.4.1. İlm-i İçtimâ (Science Sociale)	126
3.4.2. Meslek-i İçtimâ Cemiyeti	130
3.4.3. Eğitim Sistemi	130
3.5. İktisadi fikirleri	133
3.5.1. Prens Sabahaddin ve Millî Burjuva Yaratma Düşüncesi	134
3.5.2. Teşebbüs-i Şahsî anlayışı ve Liberalizme Bakış Açısı	136
3.5.3. Memur Sınıfı ve İktisadi Kalkınma Üzerine Görüşleri	139
3.6. Prens Sabahaddin ve Günümüzde yerelleşme	141
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	147
KAYNAKÇA	154

EKLER	171
ÖZGEÇMİŞ	198

TABLÖLAR LİSTESİ

	Sayfa
Tablo 1. Osmanlı ve Rusya'nın Nüfus, Ordu Mevcudu ve Kamu Gelirlerinin Karşılaştırılması	19

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Osmanlı Devletinde Sosyal Yapı	13
Şekil 2. Onsekizinci Yüzyılda Rusya'nın İlerleyişı	18

EKLER LİSTESİ

		Sayfa
1	Osmanlı Hariciye Nezareti'nden Sofya Sefareti Maslahatgüzarı Celal Bey Efendi'ye Gönderilen Resmi Yazı	171
2	Ermeni ve Bulgar Komitecileri ile İlgili Hazırlanan Rapor	172
3	İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Programı	173
4	Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin Programı	174
5	1902 Birinci Jön Türk Kongresi Sonuç Bildirisi	175
6	Umum Osmanlı Vatandaşlarımıza Beyanname	176
7	Sadrazam Hüseyin Hilmi Bey Tarafından 6 Ocak 1909 Tarihinde Prens Sabahaddin'e Gönderilen Mektup	177
8	Mahmut Paşa'nın Ahmet Rıza Bey'e Mektubu	178
9	Ahmet Beyin Mahmut Paşa'nın Mektubuna Cevabı	179
10	Prens Sabahaddin'in Birinci Jön Türk Kongresi Açılış Konuşması	180
11	Mustafa Kemal Paşa'nın Prens Prens Sabahaddin hakkında Cafer Tayyar Paşa'ya yazdığı mektup	181
12	Prenslerin Protestosu	182
13	Türk ve Ermeni Liberalleri	184
14	Merkeziyet ve Adem-i Merkeziyet	187
15	Vilayetler Ahalisine Bir Davet	188
16	İttihad	192
17	Tenkidinizi Okurken	193
18	Varyete Tiyatrosu Konferansı	194
19	Tribune de Geneve Gazetesi'nin Yazarlarından Ali el-Galeati'nin Prens Sabahaddin ile Yaptığı ve Söz Konusu Gazetenin 2-3 Mart 1919 Tarihli Sayısında Yayınlanan Söyleşi	196
20	Prens Prens Sabahaddin'in Siyasi Vasiyetnamesi: Mezardan İkazlar ve İrşatlar	197

GİRİŞ

On sekizinci yüzyılın başlangıcına kadar Avrupa ülkeleriyle başa baş bir rekabet yürüten Osmanlı Devleti, Karlofça Anlaşması ile birlikte Orta Avrupa'daki egemenliğini ve üstünlüğünü yitirerek, askeri ve teknolojik alanda hızla gerilemiş, Avrupa ülkelerine karşı savaşlarda yenilgiler almaya ve rekabet edememeye başlamıştır. Osmanlı'nın Avusturya-Macaristan, Rusya ve İran karşısında aldığı askeri yenilgiler, Fransız Devrimi sonrasında imparatorluğu oluşturan halklarda milliyetçilik akımlarının gelişmesi, Avrupa'nın kışkırtması ve destekleriyle Osmanlı topraklarında başlayan ayaklanma ve bağımsızlık hareketleri, iktisadi rekabet gücünün kaybedilmesiyle iç pazarın yabancıların kontrolüne girmesi, yozlaşma ve ekonomik zorluklar sonucu mali güçte meydana gelen azalmalar ve nüfusun rakiplere kıyasla küresel rekabeti destekleyecek büyüklüğe erişememesi, Osmanlı'yı Batılı ülkelerin gözüyle "hasta adam" haline ve bu ülkelerin saldırılarına açık bir duruma getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu bu durum, onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyılda birçok aydını "kurtuluş reçetesi" arayışına yönlendirmiştir. Bu kurtuluş reçeteleri öncelikle askeri, idari, mali ve toplumsal alanda değişiklikler içermiştir. Fakat ıslahat hareketleri olarak kabul edilecek bu değişiklikler bir türlü istenilen sonucu verememiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında kimilerine göre suçlu ordu, kimilerine göre yönetimi elinde bulunduranlar, kimilerine göre idari yapı ve kimilerine göre ise İslam'ın esaslarından uzaklaşmadır.

Yapısal reformların sorunlara çözüm üretmediğinin anlaşılması üzerine "kurtuluş reçetesinin" konusu devletin siyasi rejimi olmuştur. Yani ülkenin kurtulabilmesi için mutlak monarşi düzeninden, meşruti bir siyasi yapılanmaya geçişin gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Ancak idari reformlara dahi kuvvetli bir direnç gösterebilen devlet erkânı ve tebaa, bu tür siyasi rejimi hedef alan köklü bir değişime de karşı gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ortaya çıkan hemen hemen her düşünce ekolü, devletin devamını sağlayacak bir formül bulmaya çalışmıştır. Genel olarak; Batının gelişimi, tarihi, bilim ve teknolojisi üzerinde yoğunlaşan bu çalışmalar, çoğu

zaman sadece Osmanlı ile Batı arasında kıyaslama yapma düzeyinde kalmış, uygulama alanı bulamamıştır. Dönemin aydın olarak nitelendirilen kişileri de çeşitli yöntemlerle yukarıda bahsi geçen alanlarla ilgili Osmanlı padişahlarını yönlendirmeye çalışmış ve bu doğrultuda reform talebinde bulunmuşlardır. Bu aydın grup içerisinde Jön Türkler oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Jön Türkleri önemli kılan nokta ise, pek çok reformist, siyasi ve içtimai grubun temellerini oluşturmasıdır.

Başta soyut kalan reform hareketlerinin somutlaşması ve “örgütsel” bir şekil almasıyla birlikte reformların konusundan çok, onların önündeki engeller tartışılmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda, özellikle reformların önündeki engelin, yani esas problemin, padişahların kişiliğinde olduğu düşünülmüş, padişahın değiştirilip yerine aynı soydan bir başkasının getirilmesiyle mevcut problemlerin çözümleneceğine inanılmıştır. Fakat bu anlayışın da çözüm üretmediği, mevcut padişahların yerine tahta geçirilen yeni padişahların da eski düzeni devam ettirdiği görülmüştür. Bunun sonucunda hem devletin başındaki kişinin hem de siyasi iktidarın meşruiyet kaynağının birlikte değiştirilmesinin gerektiği sonucuna varılmıştır. Daha açık ifadesi ile anayasanın ilan edilip meşruti sisteme geçilmediği sürece padişah değişse bile yerine kim gelirse gelsin problemin çözülmeyeceği anlaşılmıştır.

Yukarıda bahsedilen çözüm önerileri içerisinde çağdaşlaşma yolunda çaba göstermek Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük gibi hemen hemen her fikir akımının birleştiği bir görüş olmuştur. Çağdaşlaşma, bu fikir grupları için Batılılaşma ya da daha doğru ifade ile Batı’ya yaklaşma anlamına gelmekteydi. Kısacası hemen hemen tüm fikir akımları Batı ile aradaki farkı kapatmak için dayanak noktası aramıştı.

Bu arayışta önemli bir boşluğu kapatan grup içerisinde yer alan isimlerden biri de siyasi, toplumsal ve iktisadi fikirleri ile Prens Sabahaddin olmuştur. Prens Sabahaddin’in fikirlerinde Batı önemli bir yer tutmaktadır. O, ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılı durumda, bir nebze dahi bir düzelme varsa bunun Batı ile olan idari ve siyasi münasebetler sayesinde olduğunu savunmaktadır. Daha açık ifade ile sınırlı da olsa Batı örnek alınarak gerçekleştirilen reformların olumlu sonuçlar doğurduğu ifade edilmektedir. Bundan dolayı Prens Sabahaddin’in “kurtuluş” için yine Batı merkezli bir reçete sunduğu söylenmelidir.

Prens Sabahaddin, Osmanlı Devleti’ni yalnızca Batı ile kıyaslamamış, bu kıyaslama sonucunda elde ettiği bilgiler ışığında, toplumun ve devletin kalkınması için birçok model ortaya koymuştur. Aslında Osmanlı’nın çeşitli dönemlerinde Prens Sabahaddin gibi birçok düşünür ve devlet adamının da pek çok model ortaya attığı bilinmektedir. Ancak bu modeller sorunu idari veya siyasi olarak ele alırken, Prens Sabahaddin diğerlerinden farklı olarak sorunu başta içtimai yani toplumsal olmak üzere çok geniş kapsamlı olarak ele almıştır. Yani diğer fikir adamları devlet-bürokrasi merkezli düşünürken Prens Sabahaddin toplum-birey merkezli bakmaktadır. Kısacası problem, onun deyiimiyle ne yönetimden ne de yöneticiden kaynaklanmaktadır; sorun toplumsal yapıdır ve çözüm de toplumsal yapının değişmesidir.

Prens Sabahaddin’in yukarıda bahsedilen ve onu diğerlerinden ayıran fikirlerinin yanında, diğerleri ile ortak fikirlerinin de olduğu söylenmelidir. Onun, yaşadığı dönem içerisinde, etkin ve baskın bir siyasi değişim hareketi olan, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile anayasanın ilan edilip meşruti sisteme geçilmesi hususunda hemfikir oldukları bilinmektedir. Ancak Prens Sabahaddin yalnızca bahsedilen değişikliklerle yetinilmesi, toplumsal yapıda herhangi bir değişiklik yapılmaması durumunda, ülkenin içinde bulunduğu durumdan kurtulamayacağını ve kalkınmanın sağlanamayacağını iddia etmektedir. Bu durum Prens Sabahaddin’in, idari sorunların varlığını kabul etmekle birlikte, sorunların toplumsal yapının değişmesiyle çözülebileceğini düşünmesi ile ilgilidir.

Prens Sabahaddin’i diğerlerinden farklı kılan yalnızca “toplum-birey merkezli” bir model ortaya koyması değil, hanedanın bir üyesi olarak sarayda refah ve saadet içerisinde yaşayabilecekken doğru bildiği fikirleri savunmak adına bir takım fedakârlıklarda da bulunmasıdır. Bu doğrultuda, *istibdat* olarak nitelendirdiği dayısı Sultan II. Abdülhamid’in yönetiminden kurtulabilmek için, babası Damat Mahmut Paşa ve kardeşi Lütfullah ile birlikte vatanı terk etmiştir.

18. ve 19. yüzyılda gerçekleşen reformların veya ortaya atılan fikirlerin çoğunun yalnızca “eskiyi veya sorunlu olanı” yıkmak şeklinde olmasına karşın, Prens Sabahaddin için durum farklıdır. Ona göre değişim istedikten sonra yerine ikame

edilecek şekli bulmak her idealist insanın vazifesidir. Bu düşünce ile de sürekli fikir arayışına girmiş, ülkeyi kurtaracak çözümler aramıştır. Prens Sabahaddin, fikir yönünden sosyal hayatta bireycilik, iktisadi hayatta şahsi teşebbüs, idari olarak da adem-i merkeziyeti savunmuştur. Bu doktora çalışmasının temelini de bu arayışlar ve bulduğu çözümler oluşturmaktadır.

Günümüze bakıldığında eski tartışmaların ve kavramların yeniden gündeme geldiği görülmektedir. Bu kavramlar arasında “merkeziyetçilik” ve “adem-i merkeziyetçilik” gibi idare usulüne dair kavramlar oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Her ne kadar önemli bir yer tutsa da özellikle adem-i merkeziyetçiliğin o dönemde olduğu gibi günümüzde de *devletin bütünlüğünü bozacağı ve parçalanması ile sonuçlanacağı* iddia edilmekte ve bundan dolayı da bu kavrama mesafeli durulmaktadır. Adem-i merkeziyet, kelime olarak “merkezin yokluğu, merkeziyetsizlik” anlamına gelmesine rağmen terim olarak “yerinden yönetime” karşılık gelmektedir veya getirilmektedir.

Prens Sabahaddin, bir siyaset insanı olmaktan çok bir fikir, hatta bilim insanıdır. İdari ve siyasi yapının değiştirilmesi, ıslah edilmesi gibi kısa ve geçici çözüm önerilerinden ziyade, toplumsal yapının temel taşı olan aileden başlayarak kalıcı olarak değiştirilmesi gerektiğine inanan ve bu görüşü savunan Prens Sabahaddin, bu yönüyle de diğerlerinden farklı bir yerde durduğunu söylemek gerekir.

Anlatılanları özetlemek gerekirse Prens Sabahaddin, Batılılar tarafından hasta adam şeklinde görülen Osmanlı Devleti’ni gelip geçici tedbir ve idare-i maslahatçı fikirler yerine ilmi usullerle, sabırlı fakat köklü çalışmalarla esenliğe kavuşturmayı amaçlamıştır. Ona göre hasta olan yalnızca idari ve siyasi bir yapı olarak devlet değil, devletin de içinde var olduğu toplumsal yapıdır. Bundan dolayı Prens Sabahaddin, toplumsal yapıyı dönüştürecek uzun vadeli çözüm önerileri ortaya atmıştır.

Prens Sabahaddin’in inceleme konusu olarak seçilmesinin nedeni hem yukarıda bahsedilen fikir ve yöntemlerinden hem de hanedan üyesi olmasına karşın, o dönemde savunduğu fikirlerle Sultan II. Abdülhamid’e ve bunun yanında kendisinin de belli bir dönem içerisinde bulunduğu İttihat ve Terakki’ye muhalif olmasından

kaynaklanmaktadır. Prens Sabahaddin'in muhalefet içerisinde muhalefet olması kendisini ayrıca özel bir konuma koymaktadır.

Bu çalışmada Prens Sabahaddin'in uygulanması mümkün olmadığı, devletin bütünlüğüne zarar vereceği ve belli noktalarda da hayali olduğu düşünülen, fakat günümüzde dahi pek çok soruna cevap verebilecek düzeyde olan fikirleri analiz edilmeye çalışılmıştır. Prens Sabahaddin ile ilgili yapılan daha önceki çalışmaların hemen hemen hepsinin siyasi, sosyal ve iktisadi boyutları bir bütün olarak ele almadığı ve bundan dolayı da onun fikirlerini tam anlamıyla açıklayamadığı görülmüştür. Onun fikirlerinin devletin bütünlüğüne zarar vereceği ve bundan dolayı da tehlikeli olduğu düşüncesi de bu parçalı bakış açısının ürünü olduğu söylenebilir.

“Prens Sabahaddin: Siyasi, Toplumsal ve İktisadi Fikirleri” başlıklı bu çalışma, Prens Sabahaddin'in hem kendi dönemi için hem de günümüz için önemli fikirlere sahip olmasına rağmen, döneminde ve günümüzde bu öneminin yeterli düzeyde anlaşılamadığı düşüncesiyle hazırlanmıştır. Daha açık ifadeyle Prens Sabahaddin'in tanınmış bir şahsiyet olmasına karşın siyasi, toplumsal ve iktisadi fikirlerini bir bütün halinde ele alan çalışmalar oldukça azdır.

Yukarıda aktarılanların önemine binaen çalışma konusu olarak seçilen Prens Sabahaddin'in fikirleri; arşiv belgeleri başta olmak üzere Prens Sabahaddin'in kendi yazdığı eserler ile Le Play, Demolins gibi örnek aldığı düşünürlerin, onun takipçilerinin ve Prens Sabahaddin'in fikirleri üzerinde çalışmalar yapan akademisyenlerin eserleri kaynak alınarak incelenmiştir. Bunun yanında Prens Sabahaddin ve fikirleri yukarıdaki gibi ele alınırken yaşadığı dönem ve bu dönemde savunulan diğer görüşler ve toplumsal olaylar da ele alınmıştır.

Çalışmada nitel araştırma tekniklerinden doküman inceleme yöntemi kullanılmıştır. Birincil kaynak olarak Osmanlı arşiv belgelerinden ve dönemin gazete ve dergilerinden yararlanılmıştır. İkincil kaynak olarak başta Boğaziçi Üniversitesi'nin kütüphanesine yer alan yabancı ve nadir kitaplar olmak üzere Prens Sabahaddin'in hayatını ve fikirlerini ele alan çalışmalar kullanılmıştır. Bunların

yanında Ulusal Tez Merkezinin veri tabanından benzer konuları içeren tezler de taranmıştır.

Kitap, makale, tez gibi yayınların yanında, konunun iyi anlaşılabilmesi ve doğru değerlendirmelerin yapılabilmesi adına Prens Sabahaddin hakkında çalışmalar yapmış ve dönemi iyi bilen akademisyenlerin (Bilâl Eryılmaz, Aykut Kansu, Cenk Reyhan, Mehmet Ö. Alkan, Fuat Dünder) de görüşlerine başvurulmuştur. Yapılan görüşmeler doğrudan metin içerisinde yer almamakla beraber çalışmanın yapısına ve bölümlerin oluşmasına katkı sağlamıştır.

Bu çalışma, üç ana başlıktan oluşmaktadır. Başlıklar Prens Sabahaddin'in fikirlerinin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için tarihsel bir mantıkla sıralanmıştır. Daha açık ifade ile Prens Sabahaddin'in fikirlerinin hangi dönemde ve hangi şartlar içerisinde ortaya çıktığı verilmeye çalışılmıştır. Böylece fikirlerin beslendiği noktalar ortaya koyulmuştur.

Birinci ana başlıkta 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde gerçekleşen dönüşüm süreci incelenmiştir. Bu başlık altında dönemin siyasi, toplumsal ve iktisadi durumunun verilmesinin ardından dönüşümün ana unsurları olan adem-i merkeziyetçilik, Batılılaşma ve anayasacılık hareketleri ile askeri ve idari ıslahatlar detaylı bir şekilde aktarılmıştır. İkinci ana başlıkta, bir önceki başlıkta genel bir çerçevesi verilen dönüşüm Prens Sabahaddin'in hayatıyla sentezlenerek anlatılmıştır. Bu doğrultuda Prens Sabahaddin'in 1908 Devrimi ile Jön Türk hareketi içerisindeki konumu, etkisi altında kaldığı düşünceler ve bunların fikirleri birlikte değerlendirilmiştir. Son ana başlıktaysa teşebbüs-i şahsi, adem-i merkeziyetçilik, ilm-i ve meslek-i içtima gibi Prens Sabahaddin'e has fikirler yer almıştır. Bu başlık içerisinde, bahsedilen fikirlerin hem dönemi için hem de günümüz için taşıdığı önem izah edilmeye gayret edilmiştir.

Ana başlıkların dışında kalan ancak onlar kadar önemli olan ekler kısmında ise özellikle Osmanlı Arşivleri'nden elde edilen birincil kaynaklara yer verilmiştir. Birincil kaynakların kullanılmasında karşılaşılan en büyük zorluk kaynakların çoğunun Osmanlı harflerinden oluşmasıdır. Kaynakların öncelikle transkripsiyonu

yapılarak Latin harflerine dönüştürölmüş, ardından günümüz Türkçe'sine çevrilmiştir. Böylece Prens Sabahaddin'in görüşleri aktarılırken anlam kaybı minimuma indirilmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ONDOKUZUNCU YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE DÖNÜŞÜM SÜRECİ VE DÖNÜŞÜM SÜRECİNİN ANA UNSURLARI

Prens Sabahaddin'in siyasi, toplumsal ve iktisadi fikirlerini analiz edebilmek için Osmanlı Devleti'nin son yüzyılındaki dönüşüm sürecine odaklanmak gerekir¹. Osmanlı Devleti'nde yaşayan tüm halklar ve sosyo-kültürel-iktisadi yapı 16. yüzyıldan itibaren yurtiçindeki farklı güçler ve Avrupa ülkelerinin etkisiyle büyük bir dönüşüme tabi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin gücünün dorukta olduğu 17. yüzyılın başlarında bile imparatorluk ciddi sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır (Karpas, 1972: 243).

Osmanlı Devleti'nde sosyo-ekonomik alandaki dönüşüm sürecinde dört farklı sosyal sınıfın etkisi büyüktür. 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı devlet memurlarının görev, yetki ve sorumlulukları itibarıyla uzmanlaşmaya başladığı ve bürokraside seyfiye, ilmiye ve kalemiye olmak üzere üç farklı sınıfın ortaya çıktığı görülmektedir. 16. yüzyılın başından itibaren, dönüşüme yol açan bir dizi yeni unsurun etkisiyle, devreye giren tüccarlar, esnaflar ve gıda üreticileri (köylüler ve çiftçiler) geleneksel sosyal düzende sapmalara yol açmışlar ve dönüşüm sürecini hızlandırmışlardır. Bu yeni aşamada oluşan yapısal dönüşüm seyfiye ve kalemiye sınıfının sosyo-ekonomik öneminin azalmasına yol açmıştır. Bu sosyal ortam içinde 17. ve 18. yüzyıl boyunca Müslüman orta sınıfları meydana getiren ve *ayan* olarak adlandırılan yeni bir toplumsal lider grubu ortaya çıkmıştır. Merkezi hükümetin adlandırması olan ayan tabirini kullanmak yerine bu yeni toplumsal grubun *eşraf* olarak adlandırılması daha doğrudur. Ayanların Osmanlı bürokrasisi ile olan ilişkileri ve eşrafın merkezi yönetimle çelişen ideolojilerinin varlığı 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı Devletindeki dönüşümün yurtiçi kaynaklı en temel belirleyicisi olmuştur (Karpas, 1972: 244).

Weber'in meşru egemenliğin türlerini sınıflandırmada kullandığı rasyonel, geleneksel ve karizmatik otorite şeklindeki üçlü sınıflandırma dikkate alındığında,

¹ Osmanlı Devletinin resmi adı "Devlet-i Aliyye"; Batı dünyasındaki adı ise "Türkiye" olmakla birlikte yaygın kullanım ve alışkanlık dolayısıyla bu tezde de Osmanlı Devleti adı kullanılacaktır.

Osmanlı toplumu halkın gelenekler ve yasalarla sınırlandırılmış yöneticiye itaat ettiği, geleneksel otoriteye sahip bir toplum olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı siyasal sisteminde otorite *hanedanlık (patrimonialism)* ve bunun aşırı uçtaki bir örneği olan ve baştaki yöneticinin kişisel araçları olan bir idare ve askeri güce sahip olduğunda ortaya çıkan *sultanizm (sultanism)* olarak adlandırılır (Weber, 2012: 346-358). Tamamıyla keyfi bir karar alma mekanizmasına sahip olan ve tek karar alıcı birimin sultan olduğu bu otorite türü rasyonel kurallara dayalı yönetim biçiminin karşıtıdır. Gücün tek bir kişiye ait olması ve keyfi bir biçimde kullanılması Osmanlı’da değişimin öncüsü olan burjuva kesiminin gelişmesini engelleyen ana unsurdur (Göçek, 1996: 12). Weber’e göre Osmanlı toplumunda kapitalizmin ortaya çıkmamasının temel sebebinin sultanların keyfi yönetimi ile İslam dininin geleneklerin ana kaynağı olmasıdır (2012: 352).

Lewis’e göre İslam dininde her inananın uymak zorunda olduğu bir emir olan cihad dünyadaki herkes İslam inancını kabul edene veya İslam devletlerinin boyunduruğu altına girmeye razı olana dek sürer (1988: 73). Bu gerçekleşene kadar dünya Müslümanların yönettiği yerler (dâr-ül İslam) ve geri kalan yerler (dâr-ül harb) olmak üzere ikiye ayrılır. Müslüman olmayan ülkelerle süreklilik arz eden bir biçimde savaş ve mücadele içinde olunması Osmanlı’nın Batı’ya erişimini engeller. Müslüman olmayana benzemeye yönelik yasaklama ise yeniliklerin-icatların ve dolayısıyla Batı tarafından üretilen ve geliştiren ürün, üretim yöntemi ve teknolojinin benimsenmesine mani olur. Ancak “düşmanlarınızla onların silahları ile savaşın” emri nedeniyle Osmanlı Batı’da üretilen silahları, silah teknolojilerini ve savaş yöntemlerini benimsemekte zorlanmamıştır. Bu durum, Osmanlı’nın son yüzyılında reform uygulamalarının niye askeri alandan başladığını da izah eder.

Marx, toplumların ve toplumsal yapıların başta sanayi kapitalizmi olmak üzere ekonomik faktörlerden etkilenecek değiştiğini ileri sürer. Avrupa’da toprak beyleri kendi denetimleri altında bulunan yerlerde mülkiyet sahibi olmaları nedeniyle kralın yetkilerini paylaşır ve kendi kendilerini yönetirlerdi. Kapitalist üretim modeli *feodalizm* olarak adlandırılan bu üretim yapısı içerisinde gelişmiş ve Batı’daki sosyal ve ekonomik değişimi sağlamıştır. Osmanlı Devleti gibi Asya toplumlarında ise merkezi otoriteye sahip olan devletler yetkilerini paylaşmamak ve güçlerini korumak

amacıyla ülke topraklarını ailelere devretmez, belirli koşullar altında toprağın kullanma hakkını devreder, ancak bu hak da miras yoluyla çocuklara aktarılamaz. Asya tipi üretim tarzında toprakların bireylerin değil devletin mülkiyetinde olması sermaye birikimini önleyeceğinden kapitalist gelişme Batı'daki hızında gerçekleşemez. Bu nedenle ekonomik dönüşüm ve sosyal sınıfların oluşması gibi önemli değişimlere yol açan burjuva kesimi ortaya çıkamayacağından bu ülkelerde toplumsal değişim iç güçler yerine dış güçlerin etkisiyle meydana gelebilir (Leat, 2005: 4).

Fransız Devrimi sonrasında görülen milliyetçilik akımı sonucunda etnik-dini grupların bağımsızlık mücadelesine girişmeleri ve yeni ortaya çıkan toplumsal sınıfların dile getirdiği taleplerin artması Osmanlı Devleti'ni çözülme ve dağılma sürecine girme tehlikesi ile karşı karşıya bırakmıştır. Osmanlı Devleti, bu tehlikeye, vatandaşlarının devlete olan bağlılıklarını artırmayı ve yönetim zihniyetini çağın gereklerine uyarlamayı amaçlayan politikalarla cevap vermeye çalışmıştır. Gittikçe büyüyen ve çeşitlenen askeriye ve mülkiye sınıfından destek alan Osmanlı yöneticileri daha fazla vergi toplayıp büyük bir disiplinli ordu oluşturmaya, ayanların ve diğer yerel yöneticilerin yetkilerini sınırlandırmaya, idari uygulamaları standart bir hale getirmeye ve dış politika amaçlarına ulaşmak için yeni kurulan büyükelçiliklerden yararlanmaya çalışmışlardır.

1.1. ONDOKUZUNCU YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE SİYASİ, TOPLUMSAL VE İKTİSADİ MANZARA

1.1.1. İdari Yapı ve Eyalet-Beylik Sistemi

18. yüzyıl boyunca aralıklarla devam eden Rusya, Avusturya ve İran savaşlarının yıpratıcı etkilerine rağmen Osmanlı Devleti dünyanın en güçlü devletlerinden biriydi. Osmanlı Devleti, Cezayir'den Yemen'e, Bosna'dan Kafkaslara, Eritre'den Basra'ya kadar uzanan; Karadeniz, Marmara, Ege, Kızıldeniz ve Doğu Akdeniz'de hâkimiyete sahip olan ve 30 milyon civarında bir nüfusu barındıran bir devlettir. Osmanlı, Anadolu ve Rumeli eyaletlerinin dışında merkeze zayıf bağlarla bağlanan çok sayıda özerk veya korunma altına alınmış bir dizi bölge veya devletin

bir araya gelmesinden oluşan bir “imparatorluk” konumundaydı. Anadolu ve Rumeli eyaletleri dışında kalan Osmanlı toprakları yarı bağımsız ve birbirinden farklı idare tarzlarına sahip yerel yöneticilerce yönetilen birimlerden oluşmaktaydı (Hanioğlu, 2008: 6, 7). Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile Osmanlı’da hukuken tek otonom Müslüman idare birimi olma unvanına sahip olan Kırım Hanlığı dokuz yıl sonra Rusya’nın himayesine girmek zorunda kalırken Avrupa’daki diğer iki otonom beylik olan Boğdan (Moldovia) ve Eflak (Wallachia) da aynı akıbete maruz kalmıştı. Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı sınırları içinde yaşayan Ortodoks Hristiyanların himayesinin hukuken Rusya’ya bırakılması, Osmanlıya bağlı beyliklerin daha fazla otonomi elde etmeye yönelik taleplerinin artmasına yol açmıştı. Osmanlıya bağlı bir şehir cumhuriyeti olan ve Avrupa ile yapılan ticaretin merkezi konumunda bulunan Dubrovnik (Ragusa) üzerindeki hâkimiyet mücadelesi 1806’daki Fransız işgali ile bu ülkeye geçmiş ve kent Viyana Kongresi ile birlikte Avusturya’ya tabi olmuştu.

Osmanlı Devleti’nde geriye kalan eyaletler salyânesiz (tımarlı-yıllıksız) ve salyâneli (tımarsız-yıllıklı) olmak üzere iki grup altında toplanabilir. Birinci grup eyaletleri vezirler, sultanlar (prenseler) ve yöneticilerin has, zeamet ve yurtluk gibi tımarlı arazileri yönetip iltizam usulüyle vergi topladıkları² eyaletler oluşturur. Prensipite bütçe denkliğini esas alan bir mali özerkliğe göre faaliyetlerini sürdürmek zorunda olan bu eyaletlerin tamamına yakını Müslümanların çoğunluğu teşkil ettiği Rumeli, Budin, Anadolu, Karaman, Dulkadir ve Sivas, Erzurum, Diyarbakır, Haleb, Şam, Trablusşam ve Bosna, gibi eyaletlerdir. Tımar sisteminin uygulanmadığı salyâneli eyaletler ise Yemen, Trablusgarp, Mısır, Bağdat, Habeş, Basra, Tunus ve Cezayir eyaletindeki bazı sancaklar olup, buraların mahsulâtı has, zeamet ve tımara ayrılmayarak direkt olarak devlet hazinesi tarafından her yıl iltizama verilirdi (Tabakoğlu, 1985: 45, 49). Bu eyaletlerin yıllık hasılatından bir bölümü bürokratların

² Has, senelik geliri 100.000 ve daha çok akça olan topraklardır ve padişah, vezir, şehzade, beylerbeyi gibi önemli görevlerde bulunanlara tahsis edilirdi. Zeamet senelik geliri 20.000 ile 100.000 akça arasında olan topraklardır ve defterdarlara, subaşılara, sancak, alay beyleri gibi orta derecedeki devlet görevlilerine verilirdi. Has ve zeamet dışında kalan ve senelik geliri 20.000 akçaya kadar olan topraklar ise “tımar” olarak isimlendirilmişti. Bu yerler ise sipahi adı verilen askerlere verilmekteydi (Aktan, 1988: 72).

ve memurların maaşları için dağıtıldıktan sonra kalan kısmı devlet hazinesine yollanırdı.

Arap eyaletleri diğer eyaletlerden farklı bir idari ve ekonomik yapıya sahipti. Osmanlı devlet yöneticileri bu eyaletleri 16. yüzyıldan itibaren fethetmeye başladıklarında Arap eyaletlerin merkezi hükümetle daha kolay bir biçimde birleşmesini sağlamak amacıyla fetih öncesinde geçerli olan arazi kullanım ve vergilendirme sisteminde belirgin bir değişikliğe gitmemişlerdi. Örneğin Halep hariç günümüzdeki Suriye ve Lübnan'ı kapsayan Sayda Eyaletinde yerleşik olan genç erkekler merkezi hükümete bir tür nakdî baş vergisi öderken yerel yöneticilere aynı hububat vergisi verirdi. Musul Eyaletinde çiftçiler mahsullerinin yarısını öşür vergisi olarak öderken aşiretler sahip oldukları çadır veya sürü başına bir vergi ödemekle mükellefler. Öte yandan, 16. yüzyılda Osmanlı'ya katılan Hayreddin Paşa sayesinde Osmanlı ile birleşen Kuzey Afrika'daki Cezayir, Tunus ve Trablus beylikleri ile Mısır, Sudan, Hicaz ve Etiyopya eyaletleri önemli düzeyde yerel özerkliğe sahip idari birimlerdi (Hanioglu, 2008: 9).

1.1.2. Sosyal Yapı ve Kurumlar

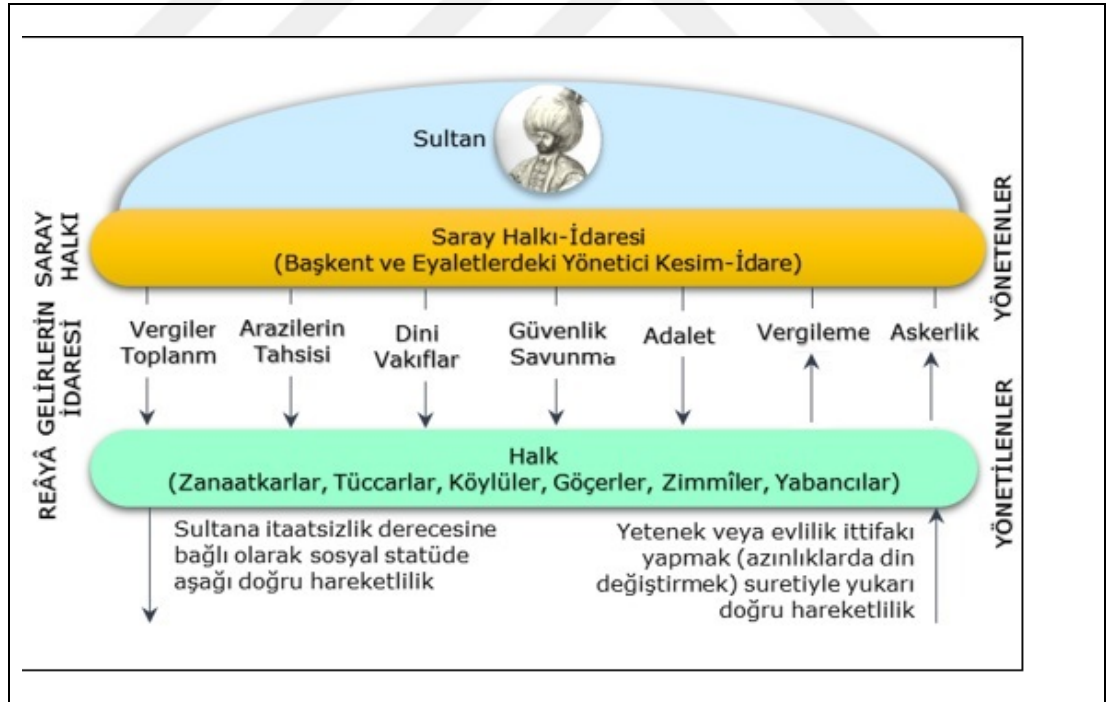
Osmanlı merkez örgütünün en tepe noktasında bizzat padişahın kendisi yer almaktaydı. Sosyal yapı³ mutlak yetkilere sahip olan padişahın (sultanın) şahsına ait olan yetkileri yönetici sınıfa devretmesi ile şekillenmekteydi (Göçek, 1996: 20). Başka bir ifadeyle, Osmanlı'da sosyal tabakalaşmayı belirleyen temel etmen yönetenler (askeri sınıf) ile yönetilenler (reaya) arasındaki ayrımdı. Reayanın vazifesi hangi din veya soya ait olurlarsa olsunlar, üretim yaparak ve vergi vererek askeri sınıfı desteklemektir. Başta Padişah olmak üzere askeri sınıfın vazifesi ise, İslam şeriatı ve örfi hukuku uygulayarak ülkede adaletin hâkim olmasını ve halkın refah ve mutluluğunu sağlamaktır (Yediyıldız, 1994: 444).

Yönetenler; ilmiye, seyfiye, kalemiye ve saray idaresi adlı kesimlerden oluşuyordu (Göçek, 1996: 21). Saray halkı; padişah, saray ağaları, hocalar, hekimler, eminler ve benzeri saray görevlilerinden meydana gelmekteydi. Saray; yürütme,

³ 15-17 yüzyıllar arasını kapsayan *klasik dönem* dikkate alınmıştır.

savunma, vergi toplama ve adalet olmak üzere dört temel işlevi yerine getiriyordu. Başka bir deyişle, saray idaresi ile birlikte padişahlar adaleti sağlar, eyaletleri ve ülkeyi idare eder, fethedilen arazileri tahsis edeceği veya ödül olarak vergi toplama hakkını bahşedeceği ordu ile savunmasını gerçekleştirir ve vergi toplayarak bu sistemin sürmesini temin ederdi. Yönetici sınıf tarafından yürütülen bu hizmetler Osmanlıdaki temel kurumları da belirlemekteydi: Vergilerin toplanmasını ve mali yönetimi gerçekleştiren bir mali kurum, ülkeyi idare edecek bir siyasi kurum (yürütme erki), iç güvenliği ve savunma hizmetlerini yürütecek bir askeri kurum ve adaleti sağlayıp dini görevleri ve eğitimi organize edecek bir hukuki kurum (Göçek, 1996: 21). Yönetici sınıf bu görevlerini yerine getirmenin karşılığında bağış ve gelir elde eder, vergi ödemez, kendine has özel giysiler giyer, silah kuşanır ve üst seviyede eğitim ve adalet hizmetlerinden yararlanabilirdi.

Şekil 1. Osmanlı Devletinde Sosyal Yapı

Kaynak: (Göçek, 1996: 21)

İlmiye sınıfı zamanın yükseköğretim kurumlarında (medreseler) eğitim almış bilim adamlarından oluşmaktaydı. İlmiye sınıfını oluşturan müderrisler eğitim-öğretim faaliyetlerini yürütmekle, müftüler fetva vermekle, kadılar ise yargı ve

yönetim işlevlerini yerine getirmekle görevliydi. İcrai yetkileri olmayan müftüler bireysel veya mahkemelerden gelen talepler üzerine hukuki konularda çeşitli görüşler ileri sürerlerdi. İlmiye sınıfının en üst makamını oluşturan *şeyhülislam* kanunların İslam Hukuku'na uygunluğunu denetlerdi. En üst makamları Anadolu ve Rumeli kazaskerliği olan, bir-iki yıl görev yapan, merkezi yönetimin taşradaki uzantısı gibi hareket eden *kadılar* yargı işlevlerinin yanı sıra bulundukları kentin yönetim, güvenlik ve ekonomisinden sorumlu kişilerdi. Bulundukları kentin imar düzeninin yanı sıra *avarız*⁴ hanelerinin, para sisteminin, mukataaların⁵, vezir haslarının, esnafın ve narh sisteminin denetimi kadiya ait olduğundan, bu kişiler günümüzdeki anlamıyla zamanının belediye başkanı olarak nitelendirilebilirler (Tabakoğlu, 2000: 6).

Osmanlı toplumundaki askeri zümreyi ifade eden seyfiye sınıfı, tımar sistemine ve kul sistemine dâhil olanlar olmak üzere iki bölüme ayrılır (Yediyıldız, 1994: 450-51). Tımar, belirli bir yere ait vergi gelirlerinin bir bölümünün veya tamamının dirlik olarak havale yoluyla bir görevliye verildiği ve bunun karşılığında da bir takım hizmetlerin ondan beklendiği; idari, askeri ve mali hedefleri olan bir sistemdir (Ortaylı, 2009: 124). Osmanlı Devleti'nde askeriye'nin en önemli unsurlarının başında tımarlı sipahiler gelirdi. Tımar sistemine göre öncelikle ülkedeki bütün gelir kaynakları kayda geçirilirdi (tahrir işlemi). Tahrir işleminden sorumlu olan yazıcılar, toprağı işleyen yetişkin erkekleri, yetiştirilen ürünleri, hane sayısını, bu ürünlerden alınması gereken vergi miktarını ve vergiden muaf tutulacakların listesini *mufassal* adı verilen defterlere kaydedirdi. Bu defterlerde reayanın ve yöneticilerin hak ve yükümlülükleri de kayıt altına alınırdı. Bu şekilde kaydedilen gelir kaynakları *dirlik* adı verilen gelir dilimlerine bölünürdü.

⁴ Avârız, Osmanlı Devletinde olağanüstü hallerde halka yüklenen malî, aynî ve bedenî vergilerdi. Bu vergi hem Müslümanlardan hem de gayrimüslimlerden alınırdı ancak zamanla sürekli vergi hâline geldi. Avarız hanesi'nin Osmanlı vergi ıstılahındaki anlamı ise bir evde oturan evli çifttir. Avarız hanesi ise, 3, 5, 7, 10, 15 evden oluşan bir vergi birimidir. Bazı yerlerde 10 hane (ev) bir avarız hanesi kabul edilirken, bazı yerlerde bu sayı 15-20'ye çıkabilmektedir. Devlet, bir kazadaki avarız hanelerini tespit ettikten sonra avarız ve nüzül zahiresi ya da kürekçi bedeli toplanırken hane başına düşen miktarı her yıl için belirlemekte ve buna göre vergi toplamaktadır. Dolayısıyla avarız tahrirleri avarız vergisinin toplanması açısından büyük önem taşımaktadır.

⁵ Mukataalar hazinenin gelir kaynaklarından biridir. Devlete ait bir arazi veya vâridâtın (gelirin) bir bedel karşılığında kiraya verilmesi veya geçici olarak devredilmesidir. Devlete gelir getiren kaynakları kiralayanlara ise 'mültezim' ismi veriliyordu. Mukataanın önemine göre, mültezim, bir şahıs olabileceği gibi, bir ortaklık da olabilmekte veya birkaç mukataa topluca bir mültezime verilmekteydi, ayrıca mukataa topraklarının gelirleri doğrudan hazineye aktarılmaktaydı.

Tımarlı sipahi askeriye sınıfının ana gövdesini oluştururdu. Dirlik sahipleri, tımarın her üç bin akçesi ve zeamet ve hasların her beş bin akçesi için cebelü (tam teçhizatlı ve atlı asker) yetiştirmek ve sefer çağrısıyla birlikte savaşa katılmak zorundaydı. Kılıç denilen vergi dışında tutulan gelir dilimleri tımarla üç bin; zeamette ise yirmi bin akçeydi. Bu sistem Osmanlı Devleti'nin merkezi bütçesinden herhangi bir para harcamaksızın büyük bir askeri güç oluşturmaya ve her ihtiyaç duyulduğunda hızlı bir biçimde güçlü bir ordunun silah altına alınmasına izin veriyordu. Bazı durumlarda tımar sahiplerinin elinden tımarları alınarak azledilirdi. Tımar sahibinin başka bir sancağı ikamet olarak seçmesi, tımar sahibinin savaş zamanında savaşa katılamaması ve tımar sahibinin toprağı üç yıl üst üste boş bırakması bu gibi durumlar arasındadır.

Osmanlı Devletinde kapıkulu askerlerinin sayısının 27900'e ulaştığı 16. yüzyılın başlarında 9653 kale muhafızı tımarı ile birlikte 37521 tımar sahibi vardı ve bunların 27868'i 70-80 bin kişilik bir atlı kuvvet oluşturan sipahilerdi (Yediyıldız, 1994: 451). 1527-28 yılında, Osmanlı bütçesi içerisinde tımar sisteminin uygulandığı yerlerden elde edilen toplam gelirin % 49,8'i çeşitli büyüklükteki tımarlara, % 39,8'u padişah haslarına ve % 10,3'ü ise vakıflar ve mülklere aitti. Benzer bir şekilde, bölgelerden elde edilen toplam gelirin Rumeli'de %46'sı, Anadolu'da % 56'sı, Diyarbakır'da % 63'ü ve Halep ve Şam'da % 38'i tımarlara ait olan gelirlerdi (Barkan, 1952: 41).

Birçok reayanın tımarlı sipahi sınıfı arasına karışması, tımarların ehil olmayan kişilere verilmesi gibi durumlar tımar sisteminin çöküşüne neden oldu. Tımar sahipleri, giderek ağırlaşan ekonomik şartlar sonucu pahalıya malolması sebebiyle uzak mesafelere yapılan ve uzun süren seferlere katılmayı istemiyorlardı. Masraflarını karşılamakta zorlanan sipahiler, reayadan fazla vergi talep etmeye ve seferleri de ihmal etmeye başladılar. 1596 yılında Haçova Seferi'ne katılmayan sipahiler firari ilan edilerek tımarları elinden alındı. Bunlarla birlikte, devletin mali sıkıntılar yaşadığı için tımarların sipahilerinin gelirlerine el koyma durumu arttı ve tımarların tasfiyesi hızlandı. Tasfiye sonrası boşa çıkan sipahiler 19. yüzyılın ilk çeyreğinde düzenli ordularda yer alsalar da, yeniden tımar sisteminin kurulmaması ve kalan sipahilerin de

ömürlerinin bitmesi sonucunda tımar sistemi kendiliğinden sona erdi (Acun, 2002: 907).

1.1.3. Reformlara Yol Açan Bir Faktör Olarak Savaşlar ve İç İsyanlar

İdari yapının bozulmaya başlaması, peş peşe gelen savaşlar, büyükelçiler aracılığıyla büyük devletlerin Osmanlı Devleti'ne baskı uygulaması gibi nedenlerle Ondokuzuncu yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin gücündeki azalmanın doruğa çıktığı ve her alanda reform ve yenilenme ihtiyacının arttığı bir yüzyılı ifade eder⁶. Ondokuzuncu yüzyıla kadar gelen döneme bakacak olursak Osmanlı'nın gerileme devrinin başlangıcı olarak ikinci Viyana kuşatmasını görebiliriz. Viyana kuşatması 1683'te başarısızlıkla sona erince 17. yüzyıldan 18. yüzyılın ilk yarısına kadar Osmanlı'nın can düşmanı olan Habsburg Hanedanlığı karşı atağa geçmiş ve Macaristan, Yunanistan ve Karadeniz kıyılarına dek Osmanlı'nın topraklarını işgale girişmiştir. Osmanlı, Mohaç (1687) ve Zenta (1697) savaşlarında tekrar yenilince Macaristan, Hırvatistan ve Transilvanya Habsburg Hanedanlığı kontrolüne geçmiştir. Bu kayıplar sonrasında imzalanan Karlofça (1699) Anlaşması, Osmanlı'nın "yenilen taraf" olarak imzaladığı ilk anlaşmadır. Bu anlaşma ile uzun yıllardır Osmanlı idaresinde olan ve "Dar-ül İslam" olarak kabul edilen çok büyük bir toprak parçası Avrupalıların eline geçmiştir. Karlofça Anlaşması, Avrupa ile İslam dünyası arasındaki askeri dengede dönüm noktasını oluşturur. Bu anlaşmadan sonra Osmanlı Devleti kendisini daima savunma pozisyonunda bulmuş ve bundan sonra nadiren Avrupalı güçlerle denk bir güce sahip olmuştur. Habsburg Hanedanlığı'nın, Macaristan, Sırbistan ve Bosna'nın büyük bir kısmını ele geçirmesi de Pasarofça (1718) Anlaşması ile hukuken de tescil edilmiştir.

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren I. Peter'in başa geçmesiyle birlikte Osmanlı'ya karşı en büyük tehdit Kırım ve Balkanlar'da Rusya'dan gelmeye başlamıştır. I. Peter döneminde başlayan modernleşme ile güçlenen Rusya, II. Katerina döneminde (1762-96) Osmanlı ve Lehler'e karşı önemli zaferler elde etmiştir. Bu dönem boyunca asillerin haklarında gerileme yaşanırken kentte yaşayan halkların

⁶ Osmanlı Devleti'nin askeri, ekonomik ve kültürel açıdan gerilemesi ve toprak kaybını tam olarak anlatmak yer kısıtı nedeniyle bu tezde mümkün olmadığından bu bölümde ana hatlarıyla dönüm noktaları, temel belirleyiciler ve sonuçlar üzerinde durulmuştur.

hakları genişletilmiştir. Ancak kölelik kurumu Rusya'nın siyasi ve sosyal hayatında varlığını sürdürmüştür (De Madariaga, 1990: 121, 137). Rusya'nın ilerleyişi, 1711'de Osmanlı'nın stratejik öneme sahip Azak ileri karakolunu alması ile durdurulabilirmiş gibi görünse de, Osmanlı'nın Habsburg'a karşı aldığı yenilgilerin de yardımıyla, Belgrad Anlaşması (1739) sonrasında kaybedilen toprakların büyük bir kısmının geri alınmasıyla devam etmiştir.

Belgrad Anlaşması'ndan sonra Osmanlı Rus ilişkilerinde her şey Osmanlı'nın aleyhinde seyretmeye başlamıştır. Bu anlaşma ile birlikte Rusya, Azak kalesini ve daha önceleri Osmanlı'ya bağlı ancak özerk olan *Zaporojya Kazakları*⁷ ülkesini geri almıştır. 1768'de meydana gelen savaş sonucunda Rusya, Kırım'ın büyük bir kısmını ele geçirmiştir. Altı yıl süren savaş sona erdiren *Küçük Kaynarca Anlaşması* (1774) ile birlikte Rusya, Osmanlı'daki Ortodoks Hristiyanların koruyucusu olma hakkını elde etmiştir. Osmanlı Devleti, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile birlikte toprak bütünlüğünü öz kuvvetiyle koruyabilme gücünden yoksunluğunu göstermiş ve artık Rusya gibi yabancı güçler, devlet dahilinde yaşayan gayrimüslim cemaatlerini himaye etme bahanesiyle Osmanlı Devleti'ne diplomatik müdahalelerde bulunmaya başlamıştır. 19. yüzyıl boyunca Fransa, İngiltere, Avusturya gibi devletler Katolikliğin veya Protestanlığın hamiliği rolünü üstlenerek Osmanlı tebaası olan gayrimüslimleri koruma kisvesi altında Osmanlı Devleti içindeki siyasi etkinliklerini güçlendirmişlerdir. Bu anlamda gayrimüslim cemaatlerin varlığı Osmanlı Devleti'nin dış müdahalelere karşı zaaf içinde bulunmasını da beraberinde getirmiştir (Somel, 2004: 91).

Bu tarihten sonraki yıllarda Rusya sürekli olarak Osmanlı'ya karşı üstünlük sağlayarak Ukrayna ve Kafkasya'daki Osmanlı topraklarını işgal etmeyi başarmıştır (Nicolle, 2008:143; Bkz. Şekil 1). Osmanlı Rusya'ya karşı sürekli toprak kaybederken Fransız İhtilali (1789) sonrasında yaygınlaşmaya başlayan milliyetçi fikirler ve

⁷Zaporojya Kazakları Dinyeper Nehri'nin çağlayanlarının ötesindeki Zaporijya bölgesinde yaşayan Kazaklardı. 16-18. Yüzyıl arasındaki dönemde Zaporojya Kazakları Lehistan-Litvanya Birliği'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Kırım Hanlığı'nın ve Rusya Çarlığı'nın otoritesine kafa tutabilen kuvvetli bir siyasi ve askeri güç haline geldi. Üç büyük devlet arasındaki ihtilaflar ve ittifaklar arasında gidip geldikten sonra 18. yüzyıl sonunda Rus İmparatorluğu tarafından ele geçirildi.

Fransa'nın giderek artan askeri tehdidi sebebiyle Habsburg, Osmanlı Devleti ile *Ziştovi Antlaşmasını*⁸ imzalamaya mecbur kalmıştır.

Şekil 2. Onsekizinci Yüzyılda Rusya'nın İlerleyişi

Kaynak: Nicolle, (2008: 143)

Rusya 19. yüzyılın başında Kafkaslar'ın neredeyse tamamını ele geçirmiş, büyük bir kısmı Ortodoks Hristiyan olan Balkanlar'ı kontrolü altına almış ve İstanbul ve Çanakkale boğazlarını kontrol edebilecek bir aşamaya erişmiştir. Britanya Krallığı, istemeden bile olsa, kendi idaresi altındaki Hindistan ile Akdeniz üzerinden sürdürdüğü bağlantısının Rus tehdidi ile engellenme ihtimaline karşı Osmanlı'yı desteklemek zorunda kalmıştır. Osmanlı-Rus barışı 1792'de imzalanan Yaş Anlaşması ile sağlanmış ise de Napolyon Fransa'sı ile yapılan ittifak ile bugünkü Moldova'nın (Basarabya) 1812'de Rusya'nın eline geçmesinin önüne geçilememiştir. Kırım, Batı Kafkaslar ve Karadeniz kıyılarının Rusya'nın eline geçmesinin en önemli sonuçlarından biri, bu bölgelerden Osmanlı'ya gerçekleşen büyük çaplı göçlerdir. Halkların kitleler halinde Osmanlıya göçmesi bir yandan yiyecek kıtlığına yol açarken,

⁸Ziştovi Antlaşmasıyla Habsburg, savaş sırasında aldığı toprakları Osmanlı Devleti'ne geri verdi. Orşova ile Unno suyu taraflarındaki küçük bir arazi ise Avusturya'ya bırakıldı. Avusturya, Rusya'ya açık ya da gizli hiçbir yardımda bulunmayacağına dair bir garanti verdi. Bu antlaşmadan sonra iki imparatorluk I. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıkılışlarına kadar birbirleriyle hiç savaşmadılar.

öte yandan Kafkas halklarının iç isyanların önlenmesinde koruyucu bir kalkan işlevi görerek Osmanlı'nın ömrünün uzamasına neden olmuştur.

Rusya'nın Osmanlı karşısında 18. yüzyıldan itibaren başarılı olmasının en önemli nedenleri arasında üstün teknoloji, insan gücü ve güçlü bir mali yapıya sahip olması gelir. Rusya, 18. yüzyılda, zamanın savaş aletleri olan msket tüfekleri, diğer ateşli silahlar ve top imalatında rakiplerine göre yüksek bir teknolojiye sahipti. 1719 ile 1795 yılları arasında ordusundaki toplam asker mevcudunu 200 binden 450 bine yükseltmişti ve 1737 yılından itibaren 41 yıl boyunca her yıl ortalama 14 bin tüfek üretmekteydi (Pintner, 1984: 233). 1762'de 8 milyon olan vergi mükellefi sayısı 1790'lı yıllarda 17,8 milyon kişiye çıkmıştı (Şimşek, 2015: 36). Osmanlı ile Rusya karşı karşıya geldiklerinde Rusya daha güçlü mali, idari ve askeri olanaklara sahipti (Bkz. Tablo 1).

Savaş ile ekonomi arasında ise doğrudan bir ilişki vardır. Yukarıda bahsedildiği gibi Rusya'nın asker sayısını, tüfek sayısını, vergi mükellefi gibi sayıları artırması sonucu Osmanlı Devleti de rakibine yetişebilmek için tüm imkânlarını seferber etmiş, fakat pek de başarılı olamamıştır (Genç, 2016: 215). Bunun üzerine Osmanlı Devleti daha köklü reformlara kalkışmak durumunda kalmıştır. Osmanlı Devleti karşılaştığı iki büyük sorun olan Rusya tehlikesi ve gayrimüslim milliyetçiliği/ayrılıkçılığı konusunu çözüp, devleti ayakta tutma gayreti içine girmek istemiştir. Bu doğrultuda, toplam nüfus içerisinde önemli bir oranda olan gayrimüslimlerin ayrılıkçılığını engellemek için Tanzimat dönemi boyunca çaba göstermiştir (Çetinsaya, 2016: 54).

Tablo 1. Osmanlı ve Rusya'nın Nüfus, Ordu Mevcudu ve Kamu Gelirlerinin Karşılaştırılması

Yıllar	Nüfus (milyon)		Yıllar	Ordu Mevcudu (Bin)		Yıllar	Kamu Gelirleri (Gümüş-Ton) ^j	
	Rusya	Osmanlı		Rusya	Osmanlı		Rusya	Osmanlı
1600	5-7 ^f	20 ^f	1630	92 ^h		1724	175	
1700	10,0 ^f	22,0 ^f	1652		82,5 ⁱ	1748		214
1831	18,0 ^c	14-23 ^g	1680	164 ^h		1786	925	136
1856	25,0 ^c	9,53 ^d	1691		132,9 ⁱ	1809	1044	99
1884	57,2 ^a	17,1 ^b	1710	174 ^h	135,9 ⁱ	1840-41	2898	375
1890	62,8 ^a	18,0 ^b	1762	418 ^h	196,8 ⁱ	1853-54	3834	779
1897	68,1 ^a	19,0 ^b	1840	850 ^h	123,5 ⁱ	1856-57	4338	888

Kaynak: ^a Karabchuk, vd.(2017: 33); ^b Karpas, (1985: 198); ^c Kagan, (1999: 242); ^d Gülsoy, (2010: 81-82); ^e Ağoston, (2011: 297); ^f Karpas, (1985: 23); ^g Ağoston, (2011: 299); ^h Ağoston, (2011: 304) ve ⁱ Şimşek, (2015: 261).

19. yüzyılda yaşanan milliyetçi hareketler, Batı'nın ekonomik olarak güçlenmesi, Rusya'nın askeri gücünün artması gibi (Eryılmaz, 2019a: 14) sonucu ihtiyaç duyulan reformların bir diğer nedeni Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü tehlikeye düşüren iç ve dış tehditlere karşı çıkabilme arayışıdır. Çağdaşlaşma olarak da görülen Tanzimat döneminde modern bir ordu kurulması, yönetimin rasyonelleştirilmesi, bürokrasinin yeniden düzenlenmesi, laik okulların açılması, yeni hukuki ilkelerin yürürlüğe sokulması gibi adımlar atılmıştır (Göle, 2016: 65). Bu reformlara geçmeden önce, reformların arka planında yatan fikir akımları ele alınmıştır.

1.2. TANZİMAT DÖNEMİ FİKİR AKIMLARI

Toplumsal, siyasal ve iktisadi olaylar düşüncelerden bağımsız ele alınamazlar. Osmanlı modernleşme sürecindeki düşünsel hayat da dönemin siyasal, toplumsal ve iktisadi sorunlarıyla doğrudan alakalıdır. Bu düşüncelerin her biri toplumsal ve siyasal değişim üzerinde rol oynamıştır.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin çözmeye çabaladığı problemlerden biri de gayrimüslim ayrılıkçılığı ve çok farklı dinsel ve etnik unsurlardan oluşan bir devletin istikrarlı biçimde nasıl ayakta tutulacağı konusu idi. Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı bu problemleri aşmak için Osmanlı reformcuları “Devlet Nasıl Kurtarılabılır?” düşüncesiyle bazı fikirler ortaya koymuşlardır. Osmanlıcılık, Batıcılık ve İslamcılık bu fikirlerden sadece birkaçıdır. Bu gibi birçok fikir akımı olmasına rağmen çalışmamız ile en alakalı olan fikir akımları bu başlık altında incelenmiştir.

1.2.1. Osmanlıcılık

“*Osmanlıcılık*” fikri, Osmanlı Devleti'ni Gayrimüslim, Müslim, Türk, Rum, Ermeni, Yahudi ayrımı gözetmeksizin tek bir “Osmanlı Milleti” olarak kabul eden ve bu unsurları ortak devlet ideali çerçevesinde birleştirmeyi amaçlayan yaklaşımdır. Devlet sınırları içerisinde yaşamakta olan etnik ve dini grupların birliği yani “İttihad-ı Anasır”⁹ (Ünüvar, 2004: 131) olarak da adlandırılabilen Osmanlıcılık, toplumu

⁹ Unsurlar birliği.

statülerine göre bölen pre-modern siyasal anlayış yerine, Fransız İhtilali sonrasında Avrupa'da yaygınlaşmaya başlayan vatandaşlık ve hukuksal eşitlik esaslarına dayanan modern siyasal anlayışın devlete girmesi anlamına gelmektedir (Somel, 2004: 88, 89). Osmanlıcılık, Türk düşünce hayatına din ve ırk farkına bakılmaksızın herkesin yasa önünde eşitliği ilkesini getirmeyi amaçlamıştır. Bu görüş gereği bireyler kamu ve özel hukuk alanında, artık din esasına göre değil, Osmanlı milleti olmak esasına göre hukuk sistemine dâhil olacaklardır.

1904 yılında Akçura tarafından kaleme alınan *Üç Tarz-ı Siyaset*'te Osmanlıcılık, Osmanlı Devleti içinde yaşayan farklı dinsel ve etnik grupları tek bir "Osmanlı Milleti" olarak kabul eden görüş şeklinde tanımlanmıştır (2015: 76):

"Osmanlı Memleketindeki Müslim ve gayrimüslim ahaliye aynı haklar ve siyasi görevler bahşedip yüklemek, böylece aralarında tam manasıyla bir eşitlik meydana getirmek, düşünceler ve dinler bakımından tam serbestlik vermek, işbu eşitlik ve serbestiden istifade ederek, bu ahaliyi aralarındaki din ve neseb ihtilaflarına rağmen yekdiğerine kaynaştırmak ve temsil etmekle Amerika Birleşik Hükümetleri'ndeki Amerikan milleti gibi ortak vatanla birleşmiş yeni bir milliyet, Osmanlı milleti meydana çıkarmak ve bütün bu müşkil işlemlerin neticesi olarak da Yüce Osmanlı Devleti'ni asli dış görünüşüyle yani eski eski hudutlarıyla muhafaza eylemektir."

Osmanlıcılık düşüncesinin açık belirtilerini Tanzimat Fermanı'nın da öncesinde, II. Mahmud döneminde buluruz. II. Mahmut'un 1826'da ifade ettiği, *"Ben tebaamın Müslüman'ını camide, Hristiyan'ını kilisede, Musevi'sini havrada fark ederim, aralarında başka bir fark yoktur"* şeklindeki sözleri Osmanlıcılık kavramının temelini oluşturur (Çilliler, 2015: 53). II. Mahmud'un sadece camilere değil, tamire muhtaç olan kiliselere de yüklüce paralar dağıttığı bilinmektedir (Von Moltke, 1969: 99). II. Mahmut, 1837'de yaptığı Rumeli seyahati sırasında Şumnu'da huzuruna gelen Müslim ve Gayrimüslim ileri gelenleri karşısında başkâtibine söylediği nutukta da tebaanın din ayırımına bakılmaksızın kanunlar tarafından eşit derecede korunacağını belirtmiştir (Somer, 2009: 93):

"...siz Rumlar, siz Ermeniler, siz Yahudiler, hepiniz Müslümanlar gibi Allah'ın kulu ve benim tebaamsınız; dinleriniz başka başkadır, fakat hepiniz kanunun ve frade-i Şahanemin himayesindesiniz. Size tarh edilen vergileri ödeyin; bunların kullanılacakları maksatlar sizin emniyetiniz ve sizin refahınızdır"

Daha sonraki yıllarda imzalanan Tanzimat Fermanı da Osmanlılık fikrine dayanmış, bu fermada can güvenliği, ırz, namus ve mala dokunulmazlık ilkeleri vurgulanmıştır. Fermana göre dünyada can, ırz ve namustan daha değerli bir şey yoktur ve bir kişi bunların tehlikede olduğunu hissettiğinde ülkesine ihanet etmek istemese bile kendisini korumak için “devlet ve memleket” açısından istenmeyen yollara muhakkak başvuracaktır. Buna karşın tebaa, can ve namus güvenliğinden emin olması halinde doğruluktan ayrılmayacak, işini düzene koymaya çalışacak ve giderek devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbetinin gelişecektir (Gözübüyük ve Kili, 2000: 5). Aynı dönemde yani Tanzimat döneminde açılan Mekteb-i Sultani’nin de bir amacı Osmanlılık fikri doğrultusunda, öğrencileri Osmanlı vatandaşı olarak yetiştirmek; “Osmanlılık ideolojisi” etrafında, “birlik ve bütünlük” içinde kaynaşmalarını kolaylaştıracak ortamı yaratmaktır (Alkan, 2004: 300).

Islahat Fermanı’nda da Osmanlılık fikrinin devam ettiği görülmektedir. Bu ferman ile her çeşit dini faaliyet devlet güvencesi altına alınmış, gayrimüslimlere yönelik olarak siyasi sınırlandırmalar kaldırılmış, etnik ve dini sıfatların kullanılması yasaklanmış, karma mahkemelerin yetkileri genişletilmiş ve vergi ve askerlik konusunda eşitliğin sağlanması için düzenlemeler yapılmıştır (Demir, 2011: 339).

Tanzimat ve Islahat Fermanı’ndan sonra 1876 Kanun-i Esasi ile de Osmanlıcılığın anayasal düzlemde de karşılıklı bulunduğu görülmektedir. Bu metinde “Kime Osmanlı denir?” sorusuna cevap bulunur. Kanun-i Esasi’nin 8. maddesi “*Devlet-i Osmâniyye tâbiyetinde bulunan efrâdın cümlesine herhangi din ve mezhebden olur ise olsun bilâ istisna Osmanlı tâbir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve izae edilir*” şeklindedir (Gözübüyük, Kili, 1982: 28). İlgili maddeye göre Osmanlı Devleti tabiiyetinde bulunan herkes din ve mezhebine bakılmaksızın Osmanlı vatandaşı muamelesi görür. Aynı kanunun 33. maddesinde memurların dışındaki tüm Osmanlı vatandaşlarının birbirlerine karşı herhangi bir hukuksal farklarının olmadığı ve herkesin genel mahkemelerde yargılanacakları yer almaktadır (Kanun-i Esasi, md. 33).

Osmanlı Devleti, Osmanlılık fikri ile Müslim ve Gayrimüslim arasındaki siyasi ve hukuki farklılıkları ortadan kaldırarak, hepsini adaletin himayesi altına dâhil

etmeyi hedeflemiştir. Böylece her fert hukukundan emin olacak, bunun sonucunda hepsinde vazife aşkı doğacak ve siyasi ve hukuki bakımdan Osmanlı'ya olan bağlılıkları artacaktır. Bu da bireylerde çalışma arzusunu ve gayretini arttıracığından devletin gelişmesine katkı sağlayacaktır (Çetinsaya, 2009: 69).

Çalışmamızın ana kişisi olan ve görüşleri ileriki bölümlerde incelenmiş olan Prens Sabahaddin de Osmanlılık görüşüne uygun olarak, 1902'deki Birinci Jön Türk Kongresi'ne bildirdiği görüşlerinde Osmanlı Devleti'nde çoğunluğu oluşturan Türkler adına, kendileri için istedikleri bütün hakları Müslüman olsun, olmasın bütün yurttaşlar için kayıtsız şartsız istediklerini; *"ıslahatın belirli bir halk, din ya da zümre için değil, istisnasız bulunan Osmanlılar için istendiğini"* söylemektedir (Ramsaur, 2011: 84). Prens Sabahaddin, kardeşi Lütfullah ile birlikte yayımladıkları Beyannamelerde de, amaçlarının Türk, Arap, Arnavut, Makedon, Ermeni, Yunan, Yahudi vb. bütün Osmanlıların güç birliği için çalışmak ve bu yolla kötü gidişe son vererek geleceğin hukuksal yönetiminin altyapısını oluşturmak olduğunu açıklamaktadırlar (Petrosyan, 1974: 215 - 6).

1.2.2. Batıcılık

Batılılaşma, Batı ülkelerine göre geri kalmış ülkelerin; ekonomik, sosyal, siyasi, eğitim, teknik, hukuk vb. alanlarda Batı seviyesine ulaşma çabası anlamında kullanılmaktadır. Batılı ülkelerin yukarıda sayılan alanlarda gelişmiş bir düzeyde olmaları Batılılaşmanın; "modernleşme", "gelişme", "yenileşme" gibi anlamlarla aynı anlamda kullanılmasını sağlamıştır (Hanioglu, 1992: 150).

Ortaylı'ya göre Chardin'in *"Asya atalettir, Avrupa devamlı değişmedir"* ifadesi ve Mousnier'in 1740'ta *"Avrupa bilinç ve bilgi düzeyindeki gelişme sayesinde değişen bir dünyadır, diğer bölgeler atalet içindedir"* sözlerine uygun olarak Osmanlı Devleti'nin Batı'yı örnek alarak "atalet"ten kurtulup, değişime-gelişime başlaması gerekmektedir (Ortaylı, 2009: 37). Bu doğrultuda ise Batılılaşmak için ilk önce yapılması gereken şey Batı'nın üstünlüğünü kabul etmektir (Tunaya, 2016a: 17). Aslında Osmanlı Devleti, duraklama dönemine kadar batıya ihtiyaç duymamaktaydı. Medeniyet seviyesi yüksekti, kendi kendine yetiyordu. Özel'e göre de Osmanlı Devleti savaş kaybetmeye başlayana kadar batının gelişmişliğini görmek istememiştir ancak

alınan askeri mağlubiyetler Osmanlı Devleti'ni Batı'da beğenilecek bir şeyler bulmaları gerektiğine inandırmıştı (Özel, 2007: 12).

Osmanlı döneminde gerçekleştirilmek istenen hemen hemen bütün ıslahatlar savaşlarla, uluslararası çatışmalarla ya yarıda kalmış ya da bozulmuştur. Bu savaşlarda Türkiye yenen tarafta olsa bile, sonunda masada kaybeder ve savaşların masrafları da devlet hazinesini bitirir, yatırım yapamaz hale getirir ve hatta borç altına sokardı (Berkes, 2016b:25,26). Tüm bu olumsuzluklar, Osmanlı Devleti'ni gelişmek ve savaşlarda daha fazla yenilgi almamak için Batı'nın olumlu yanlarını almaya sevk etmiştir.

Tanzimat söyleminde medeniyet ve terakki ile bilgi/bilim kavramları arasında güçlü bir ilişki olduğu savunulur. Bunu savunanların sık sık vurguladığı gibi, Avrupa medeniyeti iklimi, toprağı ya da din ve mezhepleri nedeniyle değil; ilim ve fen (ya da marifet, fazilet, maarif, akıl) gücüyle ortaya çıkmış ve gelişmiştir (Çetinsaya, 2009: 58). Şinasi'ye göre ise batı medeniyeti hukuka ve akla dayanır. Hukukun temelini oluşturduğu bu yeni düzen adalet, halk ve bilgelik kavramlarına dayanır. Bu yeni düzen zulüm ve cehalet devrini kapatır, akıl ve adalet devrini açar (Ülken, 2015: 74).

Berkes, Batıcılığı Türk toplumunu ve kurumlarını çağdaş uygarlığa uygun olarak geliştirmek olarak tanımlar (2016b: 25). Bu doğrultuda Osmanlı'da Batılılaşma hareketi ilk olarak askeri ve idari alanda başlamış, ilim ve fen açısından Batı'yı yakalamak amacıyla da eğitim alanında reformlar gerçekleştirilmiştir. Batılılaşmanın hukuki sonuçları ise Tanzimat Fermanı'yla gerçekleşmiştir. Çünkü medeniyet ve terakkinin en önemli noktalarından biri temel hakların güvence altına alındığı, kanun hâkimiyetinin sağlandığı ve iktidarın keyfi yönetiminin sınırlandığı bir hukuk devletidir.

Fikirlerinde önemli bir yer tutan Batıcılık konusunda Prens Sabahaddin'in yorumu nettir. Ona göre batılılaşmanın manası hiçbir milleti taklit etmek değildir. Bununla birlikte yalnız milliyete sarılmakla da mevcut durumdan daha ileri gidilemeyeceğini söyler ve düşmanın Batı olmadığını izah eder. Prens Sabahaddin Batı'ya önyargıyla bakılmaması gerektiğini, Batı'nın da Türkiye'ye karşı özel bir karşıtlığı olmadığını iddia eder (Sabahaddin, 1906: 10):

“...bazılarımız, Avrupalıların bizi hiçbir vakit sevemeyeceklerini, daima düşman olacaklarını iddia edip duruyorlar. Düşünmüyorlar ki daha yarım asır evvel bu adamlar bizi Kırım muharebesinde ölümden kurtardılar.”

Özellikle belirtmek gerekir ki Batılılaşma ve batıcılıktan bahsedilirken aslında birden fazla fikir akımından veya reform süreci kastedilmektedir. Yukarıda anlatıldığı gibi Batıcılığın, muasırlaşma, gelişme gibi anlamlarda kullanılması da bundan kaynaklanmaktadır.

1.2.3. İslamcılık

İslamcılık, kısaca, modernleşmenin İslam’ın kılavuzluğunda gerçekleştirilmesi veya “İslami Rönesans” şeklinde tanımlanabilir (Kutluer, 2001: 65). Daha açık ifadeyle İslamcılık, devletin kalkınmasının ve gelişmesinin Batı’nın kültürel ve beşeri özelliklerinin taklit edilmesiyle değil İslamla ve İslamlaşmayla gerçekleştirebileceği, Batının yalnızca teknik yönden örnek alınması gerektiği fikri üzerinde temellenmektedir (Tunaya, 2016a: 73). İslamcılık, Tanzimat’tan beri devam eden ve 18. yüzyıl Batı aydınlanmasının karşısında “İslâm terakkiye engel mi?” tartışmasını yaşayan bir akımdır (Ünüvar, 2004: 132). Fakat bu korku Tanzimat döneminde azalmıştır. Çünkü Tanzimat Dönemi ile birlikte vicdan özgürlüğü, siyasi özgürlük, dinler arası eşitlik gibi hürriyetler ortaya çıkmıştır. O dönemde Devletin, tebaası arasında din ve ırk üzerinden ayırım yapmaması gerektiği görüşü ağırlık kazanmıştır. Ziyâ Paşa, Nâmık Kemal ve Ali Suâvi gibi İslamcılık akımının önde gelen isimleri, Osmanlı Devleti’nin modernleşme veya değişim sonrasında kültürel bir yozlaşmaya maruz kalmaması için İslam’ın birleştirici bir rol oynayacağını düşünmektedirler. Daha açık ifade ile onlara göre Müslümanların inançsal ve coğrafi temellere dayanan “İslâm Milleti” birlikteliği, değişim sonrasında Osmanlı Devleti’ni bir arada tutacak ana unsur olarak görülmektedir (Kutluer, 2001: 65).

İslamcılık, Akçura’ya göre Osmanlı Devleti’ndekiler başta olmak üzere, tüm dünyadaki Müslümanların soy farkına bakılmaksızın dindeki ortaklıktan faydalanarak tamamen birleşerek “tek millet” oluşturmaları anlamına gelmektedir (2015: 79). Avrupa merkezli eleştirilerin birçoğu İslamcılık’ı *Panislamizm* olarak yorumlamaktadır. Bu eleştiriye göre Osmanlı Devleti ve bilhassa II. Abdulhamid, kaybedilen toprakları geri

alabilmek için İslamcılık ile “yayılmacı” bir ideoloji benimsemektedir (Kara, 2004: 235). Fakat İslamcılık “yayılmacı” bir ideoloji olarak değil, yukarıda ifade edildiği gibi Osmanlı Devleti’nin dağılmasını önleyecek birleştirici ve korumacı bir güç olarak ortaya çıkmıştır.

İslamcıların kabul etmediği hususlardan bir tanesi de eğitim yoluyla halkın aydınlanması sonucu İslam dininin düşeceğinin düşünülmesidir. İslamcılara göre bu düşünce yanlıştır. Eğitim ve aydınlanma Müslümanlar arasında arttığı sürece imanları daha da kuvvetlenecek, İslam’ın incelikleri, İslam’ın büyüklüğü o derece anlaşılabilir olacaktır. Onlara göre Batı, dünyaya dinin veya bilimlerin üstünlüğü sayesinde egemen olmamıştır. Batı’nın üstünlüğünün sebebi, orada dinin yerini almış olan dünyevi görüşün başka ulusları sömürme ve köleleştirme vicdansızlığını meşrulaştırmasıdır. İslamcılar Batı’dan alınacak şeylerin bilim, teknik, sanayi ve ekonomi olduğunu söylerler. Müslümanın görevi, öteki dünya için kendini hazırlamak olduğu gibi dünya hayatında da mutluluğu elde etmektir. Ahireti için vazifelerinden fedakârlık yapmaksızın bu dünya için çalışmak, bu dünyayı ihmal etmeksizin de öbür dünya için hazırlanmak gerekir. İçki içmek, kumar oynamak gibi tembellik veren verimsiz alışkanlıkları da İslam bu sebeple yasaklamıştır (Berkes, 2016a: 463).

İslamcıların savundukları model Japonya modelidir. Japonya, Batı uygarlığının iyi ve kötü yanlarını seçebilmiştir. Japonlar, uygarlığı, kendi dinleriyle uzlaştırarak gerilikten ileriye doğru atlamışlardır. İslam’ın da bilime karşı çıkmadığı İslam Dini Peygamberi Hz. Muhammed’in sözlerinde de görülüyordu: “*Beşikten mezara kadar ilmi talep ediniz*” (Hanioglu, 1989: 47). İslamcılık ile Osmanlı’nın kurtuluşa ereceğini savunanlar tezlerini bu sözlere dayandırıyordu. İslam yeniliklere ve reformlara karşı değildi. Mesela ateşli silahları batıdan almak İslamcılara göre de uygundu, çünkü bu silahlar İslamiyet adına kâfirlere karşı yapılacak olan cihat için yararlıydı (Lewis, 2015: 59).

Prens Sabahaddin de bir mektup ile Batı’da yer alan İslam düşmanlığına karşı savunma yapmıştır. İngiltere Hariciye Nazırı Eduvard Grey’in İslam birliğini tehdit olarak görmesine cevaben Prens Sabahaddin’in yazdığı ve Times gazetesinde yayınlanan mektupta Prens Sabahaddin, İslam’ın medeniyete karşı bir şey olmadığını

izah ediyor ve Türklerin coğrafi konumlarının da avantajı ile diğer İslam devletlerine kıyasla Batı'ya daha fazla ilgi duyduklarını söylemiştir (Times, 12.08.1906). Bu yazının etkisi İngiltere'de yüksek olmuştu. Hatta Times gazetesi 15 Ağustos 1906 tarihli yazısında Prens Sabahaddin'in bu iddiaları, yani Türk gençlerinin Batı'ya ilgi duyduğu hususu gerçek ise İngiliz Liberal Fırkası'nın Türklerin Avrupa'dan çıkarılması düşüncesinden bütünüyle vazgeçmesi gerektiğini söylemişti. Gerekçe olarak ise İstanbul'da güçlü bir meşruti yönetim oluşturulursa Türkiye'nin Japonya gibi büyük bir devlet olabileceğini belirtiyorlardı (Times, 15.08.1906).

Akçura, 3 Tarz-ı Siyaset'te Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük yollarından hangisinin siyaseten daha "yararlı" bir seçenek olabileceğini tartışır. Ona göre hemen hepsinin "yararlı" yanları kadar "zararlı" yanları da bulunmaktadır (Akçura, 2015). Zaten İttihat ve Terakki içinde de Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük, keskin sınırlarla birbirinden ayrılan kesimler tarafından savunulmamıştır. Özellikle İslamcılık ve Türkçülük arasında devamlı bir ilişki vardır ve bu ilişkiden, birbirlerini hem zihni hem de siyasi olarak etkilemiş anlamlı bir bileşim meydana gelmektedir (Ünüvar, 2004: 132).

1.3. BATILILAŞMA VE REFORMLAR

Yukarıda incelenen fikir akımları temel alınarak Osmanlı Devleti içerisinde bir reform hareketi oluşmaya başlamıştı. Çünkü Ondokuzuncu Yüzyıl, Osmanlı Devleti için güvenlik, adalet, asayiş gibi temel vazifelerini yerine getirmekte zorluk çektiği dönemdi. Bu dönemde mahalli yöneticilerin halk üzerindeki baskıları çekilmez duruma gelmiş, merkezin gücü taşrada etkili olamamıştı. Osmanlı topraklarının bütünlüğü ve güvenliği konusunda tehlikeler vardı. Osmanlı Devleti'nin geleceğini hazırlayan en önemli olaylar ve kurumlar 19. asırda yer aldığı için Ortaylı'ya göre bu yüzyıl tüm unsurları ile Osmanlı'nın en sancılı, en yorucu, en hareketli ve en uzun asrıydı (2016: 37). Osmanlı Devleti, o zamana kadar sürekli kaçındığı ve yabancı gördüğü bir medeniyetle etkileşim içerisine girmiş ve karşı karşıya kaldığı yok olma tehlikesinden kendisini kurtarmak için mücadeleye başlamıştı.

Askeri yenilgiler sonucunda yaşanan olumsuzluklardan dolayı ekonomik ve siyasi açıdan Avrupa'daki rakipleriyle rekabette zorlanan Osmanlı Devleti

17. yüzyıldan itibaren reform çabalarını hızlandırmış ve devlet yöneticilerini Batıya yönelmenin gerekliliğine inandırmıştı. Bu bağlamda Batı'nın sadece tekniği alınmaya çalışılmış, fakat Batı ile ilişkilerin artırılması farklı bir kültürel ve siyasal değerlerin ülkeye girmesine neden olmuştu. Batı kültürünün özellikle eğitim yoluyla ülkeye girmesi sonucunda ülke aydınları geleneksel düşünceden uzaklaşarak bu yeni düşüncelere yönelmişler ve onların üstünlüğünü kabul etmişlerdi (Hanioglu, 1981: 1).

1.3.1. Batılılaşmanın Sonucu Olarak Reformlar

Osmanlı siyasi tarihi incelendiğinde Koçi Bey'in risalesi gibi eserler ile devlet kurumlarındaki düzensizliklerin giderilmesi dile getirilmiş olmasına rağmen, ilk ıslah etme ve yenileme çabaları 18. yüzyılın sonunda Sultan III. Selim döneminde gerçekleşmiştir. Sultan III. Selim askeri, savaş tekniklerine uygun hazırlamak için Nizam-ı Cedid'i ilan etmiştir. Dar anlamda Nizam-ı Cedid, askeri düzen anlamına gelir. Geniş anlamda ise mevcut düzenin yerine yenisini koymaktır. Nizam-ı Cedid düşüncesi kısaca yeniçeriliği kaldırmak, ulema sınıfının nüfuzunu kırmak ve Avrupalılaşmak gibi hamleleri kapsar (Tunaya, 2016a: 20).

Osmanlı Devleti'nde reformların çoğu ordudan başlamıştır. Islahata ordudan başlanması'nın sebebi, ordudaki düzensizliğin devletin hayati menfaatlerine, iç ve dış güvenliğine zarar vermesidir (Engelhardt, 1999: 446). Bu doğrultuda yapılan reformlardan askeri eğitim, Türkiye'ye modernleşmenin itici gücü olan batılı fikirlerin girmesine neden olmuştur (Mardin, 2015: 238).

Sultan III. Selim, ordudaki ıslahatların yanında rüşvet ve suistimale de mücadele ederek, geleneksel sistemi ve böylece adaleti yeniden sağlayarak devleti güçlendirmeye çalışmıştır (Zurcher, 2016a: 43, 44). Modernleşme yanlısı olan sultanlardan biri olan Sultan II. Mahmut ise Sultan III. Selim'in bu çalışmalarını genişleterek uygulamaya devam etmiştir. O, devletin tüm hizmetlerini düzenlemek ve ıslah etmek istemiştir. Bu doğrultuda, donanım ve silahlanma açısından çağın gerekleriyle ve yeni savaş teknikleriyle uyuşmayan askeri teşkilatı yani Yeniçeri ordusunu tamamen değiştirerek mutlak iktidar sahibi sıfatıyla devleti yönetmeyi amaçlamıştır. Çünkü yeniçeriler o dönemde ne dış düşmanlarla mücadelede, ne de iç düzenin sağlanmasında etkili olamamışlardır.

Sultan III. Selim de ıslahatlara askeriyeden başlamış, fakat başarılı olamamıştı. Nizam-ı Cedid gerek yeniçeriler gerekse de taşralardaki ileri gelenler tarafından kabul edilmemişti. Ulema da Hristiyan memleketlerindeki askere alma usullerini şeriata aykırı bularak Nizam-ı Cedid'e itiraz etmişti. Sultan III. Selim'in bu girişimini yenileyen Sultan II. Mahmut, 28 Mayıs 1826 tarihli Hatt-ı Humayun ile Nizam-ı Cedid'i canlandırmış ve bu fermanın ilanı yeniçerilerin ortadan kaldırılması ve sipahilerin dağıtılması ile sonuçlanmıştı (Engelhardt, 1999: 19, 438, 447). Batılılaşma yolunda atılmış en önemli adımlardan biri olan Yeniçerilerin kaldırılması ile geleneksel düzendeki askeri gücün merkezi dağıtılmıştı (Lewis, 2015: 112).

Sultan II. Mahmut, devlet gelirlerini toplamak ve ülkeyi kontrol etmek için modern bir ordunun yeterli olmayacağını, etkin bir bürokrasi örgütüne de ihtiyaç olduğunu düşünmekteydi. Bu amaçla devlet adamlarının servetinin müsadere etme geleneğini kaldırdı. 1834'te, bütün yüksek devlet memurları için gelenek hükmünde olan her yıl yeniden tayin usulünü ve bunun sonucu olan Osmanlı kalemiye sınıfının çoğuna ağır bir yük getiren tayin bedeli ödeme usulünü de kaldırdı ve kalemiye sınıfında çalışanların gelirini oluşturan bahşişin yerine düzenli maaş uygulamasını getirdi (Zurcher, 2016a: 71).

Sultan II. Mahmut, ilkokul seviyesinde mahalle mekteplerinden daha geniş bir eğitim programını gerçekleştirmeyi amaçlayan "rüştiye" adlı modern eğitim kurumlarını 1836 yılında açarak, ilkokullara öğretmen yetiştirmeyi ve Tıbbiye ve Harbiye gibi okullara da öğrenci yetiştirmeyi amaçlamıştı (Berkes, 2016a: 183). Bu okulların müfredatlarına geleneksel bir yapı hâkimdi. Fakat bunun yanında Fransızca öğretimi ve bazı modern konuların eğitimi gibi girişimler de vardı. Bu okulun mezunları arasında bir sonraki dönemin önemli kişileri yer almıştır (Lewis, 2015: 119). Başlangıçta, ordunun modernleştirilmesi gayesiyle kurulmuş olan teknik okullar ve harp okulları, kısa zamanda bürokrasinin bütün kademelerine personel yetiştirmeye başlamışlardı (Keyder, 2014: 68).

Tıbbiyenin açılışından sonra da Sultan II. Mahmut kendi eşitlik anlayışını yansıtan bir kararname ile hangi dinden olursa olsun bütün Osmanlı uyruklu kişilerin "Tıp Okulu"na kabul edileceğini ilan etmiştir. Çağdaşlaşma tarihinin en önemli

olaylarından biri olan Tıbbiye ve Harbiye'nin kuruluşu üzerinde özellikle durulmalıdır. Çünkü bu tarihten sonraki dönemin önemli olayları, bu kurumun eğitiminin sağladığı askeri ve düşünsel etkiler, bu kurumun siyasal gücü elinde tutanlara karşı tutumu, mezunların askeri, siyasal ve kültürel hayatta aldıkları roller dikkate alınmadan anlaşılamaz. Berkes'e göre harbiye ve ordu, siyasal olayların gelişimleri içinde aldığı rollerle Türk ulusal birliği ve bağımsızlığı lehine bu baği ilk koparan kuruluş olmuştur (2016a: 187, 194).

Osmanlı askeri düzeninde birçok değışiklik yapıyor olmasına rağmen sadece orduda yenilik yapmak yeterli olmuyordu. Bu dönemde telgraf ağı genişlemiş ve bu sayede ilk kez merkezi hükümete taşradaki memurlarıyla haberleşme ve onları kontrol etme imkânı sağlanmıştı. Bunun yanında demiryolu inşası ile askerlerin daha hızlı hareket etmesine olanak tanınmış, böylece merkezi denetim artmıştı. Benzer şekilde buharlı gemilerin demiryolu bağlantısıyla birleştirilmesiyle de Osmanlı ekonomisinin bazı kesimleri kapitalist sistemle bütünleşme yoluna girmişti. Çağına göre bu ileri teknik araçlar, orduya asker alımında, vergilerin toplanmasında ve kamu düzeninin sağlanmasında, yönetimin daha etkili ve başarılı olmasını mümkün kılmıştı (Zurcher, 2016a: 124).

Bu noktada demiryolu politikasına ayrı bir parantez açmak gerekmektedir. Demiryolları sadece hızlı bir ulaşım aracı olarak değil, aynı zamanda askeri birliklerin ülkenin en iç kısımlarına ulaştırılabilmesine, iç isyanların önlenerek dış tecavüzlerin engellenmesinde etkili bir araç olduğu bilinmekteydi. Demiryolu İngiltere'de ilk defa yapılmış ve daha sonra bütün Avrupa ve diğer devletlere yayılmıştır.

O tarihlerde Osmanlı Devleti ulaşım açısından geri kalmış bir durumdaydı. Sultan Abdulmecid ve Mustafa Reşit, Ali ve Fuad Paşalar gibi Batılılaşmak gerektiğine inanan Tanzimat yöneticileri demiryoluna modernleşmenin vazgeçilmez bir aracı olarak bakıyorlardı. Demiryollarının yapımı ve kullanımı ile merkezi otorite ülkenin her kesiminde etkinliğini artıracak ve devletin bütünlüğünün korunmasına büyük bir yarar sağlayacaktı. Demiryolları askeri operasyonları gerçekleştirmek bakımından da büyük önem taşımaktaydı. Demiryolları sayesinde askeri kıtaların ülkenin en uzak bölgelerine dahi nakli daha kolay olacaktı. Demiryolunun inşası

edilmesi ile Osmanlı coğrafyasında ticaret ve sanayinin de gelişmesi ve Avrupa sermayesinin cezp edilmesi de sağlanacaktı. Demiryolları Akdeniz sahilinin değişik limanlarını iç pazarlara bağlayarak ticari faaliyetlerin devletin farklı bölgelerine yayılmasına olanak sağlamış olacaktı. Demiryolu inşa etmenin Osmanlı Devleti'ne askeri, idari, siyasi ve ticari açıdan birçok faydası olmakla birlikte, Osmanlı idaresi için doğuracağı bir kısım problemler ve sakıncalar da vardı. Örneğin Osmanlı coğrafyasında yapımı düşünülen demiryolları ve inşa imtiyazları nedeniyle İngiltere, Almanya, Fransa ve Rusya arasında yaşanan mücadele Osmanlı Devleti'nin yüzleşmek zorunda olduğu en temel sorunlardan biriydi (Hülagü, 2011: 133, 138).

Fransızların Mısır'ı istila ettiği zaman, Osmanlı Devleti tarafından orayı tekrar elde etmek üzere gönderilen kıtalardan birinde subay olan Mehmet Ali Paşa daha sonra Mısır Valisi olarak atanmıştı. Vali olarak atandıktan sonra Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmiş ve bu isyan sonucunda Mısır özerk statüye kavuşmuştu. Mehmet Ali Paşa, özellikle orduda, maliyede, tarım ve sanayide Sultan II. Mahmut'tan daha başarılı reformlar gerçekleştirmişti. Orduyu sağlamlaştırmış, şeker ve kumaş sanayileri açmış ve sulama sistemini kurup tarımı geliştirmişti. Bunların yanında Avrupa'ya da öğrenci göndermişti (Ortaylı, 2016: 61). Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa, Nizip Savaşı'nda, yeni kurulan Batı tarzı Osmanlı ordusunu kesin bir yenilgiye uğratmıştı. Mehmet Ali Paşa idare, ekonomi, vergilendirme ve eğitim alanlarında köklü ıslahatlar yaparak güçlü ve modern bir ordu kurmuş oldu. Bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı hükümetini, Mısırlıları durdurmanın tek yolunun ıslahat programının uygulanmasında yattığına ikna eden ise Reşit Paşa oldu (Zurcher, 2016b: 17). Çeşitli reformlar yapılacak ve Mısırlılar'ın ulaştığı modern seviyeye ulaşılabilirdi.

Osmanlı Devleti'ne göre daha başarılı reformlar yapan Mehmet Ali Paşa ve Mısır'a karşı Osmanlı Devleti, ülkesini koruyabilmek ve İngilizler'in desteğini alabilmek için, 1838 yılında Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesini imzalamıştır. Anlaşmanın neden olduğu olumsuzluklara bir de Avrupa sanayisinin üretim üstünlüğü eklenince Osmanlı lonca sanayisi çökme seviyesine gelmiştir (Akşin, 2014: 41). Bu anlaşmanın getirdiği liberal ekonomi politikası, Osmanlı Devleti'nin ilkel tarımını ve zanaata dayalı üretim sektörünü, Avrupa'nın gelişmiş sanayisi ile karşı karşıya bırakmıştır (Eryılmaz, 2006: 250). Bu gelişmeler sonucunda Osmanlı Devleti, Avrupa

ürünlerinin açık pazarı haline gelmiştir. Zaten zayıf olan yerli üretim de bu rekabete dayanamamış ve iktisadi hayattan silinmiştir.

1838 Ticaret Anlaşması ile İngiltere'ye tanınan ayrıcalıkların bir benzeri yakın bir tarihte Fransa'ya da tanınmıştır¹⁰. Fakat bu imtiyazlar sadece İngiltere ve Fransa'ya değil bu devletleri takiben 1839–1846 yılları arası diğer Avrupa devletlerine de tanınmıştır. Tanınan bu ayrıcalıklar yabancı tüccarlar ve onlarla işbirliği içerisinde bulunan gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının iç ticarete önemli bir konum edinmelerini sağlamıştır. Aysal'a göre böylece Osmanlı coğrafyası yabancılar ve yabancı ürünler için adeta açık bir pazar haline gelmiş ve bu gelişmelerden kısa bir süre da sonra da Osmanlı'nın malî yapısı ve ekonomik dengesi bozulmuştur (Aysal, 2013:6). Bunun sonucunda da dış ticaret açığı süratle artmış ve 1838 Ticaret Antlaşması'nın imzalanmasının üzerinden on sene geçtikten sonra, Osmanlı Devleti dış kredi bulabilmek için Avrupa'ya yönelmiştir¹¹.

¹⁰ Anlaşmanın birinci maddesi, İngiltere Devleti uyruğunda olanlara ve İngiltere gemilerine ait, ilgili bütün hukuki (haklar) ve ayrıcalıkların sonsuza kadar geçerli olacağı, Osmanlı hükümetinin o anda ya da daha sonra başka herhangi bir devlete bağışladığı ya da bağışlayacağı bütün hakların eşit şekilde İngiltere Devleti uyruğunda olanlara ve İngiliz gemilerine de verileceğini hükme bağlamaktadır. İkinci madde İngiltere kraliçesi ve Padişah'ın uyruğunda olanların Osmanlı ülkesinin her tarafında (istisnasız olarak) Osmanlı Devleti mahsulü ve tarımsal ürünler, kaynak olarak (maden ocağı) her cins ve çeşit satılacak ticari mal ve eşyayı satın alma hakkına sahip olduklarını, tarımsal ürünler ve diğer mallar üzerine konan yed-i vahid (tekeli) usulu ihraç yasaklarının kaldırılmasını, satın alınan ticari malların bir yerden başka bir yere nakledilmesi için şehirdeki zabıta kuvveti ve yetkililerden tezkire isteme usulünün terk edildiğini, buna aykırı bir uygulamanın yapılması halinde ise tezkire isteyen görevlinin konumuna bakılmaksızın (Bakan, Kaymakam vs.) şiddetle cezalandırılmasını, İngiliz tüccarının zarara uğraması halinde ise zararının tazmin edileceğini karara bağlamıştı. Üçüncü madde ile İngiltere tüccarından veya adamlarından birinin Osmanlı devletinde yetişen bir mahsulü satın alması ve Osmanlı Devleti toprakları içerisinde satması halinde, alım ve satıma ilişkin vergileri, Müslüman veya reayadan, bu açıdan en çok imtiyaza sahip olanın verdiği miktarda vereceğini hükme bağlıyordu. Dördüncü madde, ihraç ve ithal resimlerinin eskiden olduğu gibi %3 oranında kalmasını sağlıyor, ayrıca eski dâhili resimler yerine ihraç ürünleri üzerinden %9 oranında bir vergi alınması kabul ediliyordu. Beşinci madde İngiliz tüccarının Boğazlardan geçiş iznini düzenlemekte idi: “İngiltere deniz tüccarının Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarından geçişleri için verilecek gemi geçiş izni, yüksek emirlerinizden çıkıp verilmesi şöyle güzel bir hükme bağlanmalı ki, bahsi geçen gemiler mümkün olduğu kadar tehlikeden korunmuş olalar”. Altıncı madde anlaşmanın “Osmanlı Devletinin bütün bölgelerinde, yani Avrupa ve Asya kıtalarında, Mısır'da Afrika'da bulunan diğer Osmanlı topraklarında” uygulanacağını hükme bağlıyordu. Yedinci madde yapılacak gümrük tarifesini kapsamakta ve yedi sene yürürlükte kalmasını öngörmektedir. Anlaşmanın üç maddelik ikinci kısmı ise İngiliz tüccarının diğer memleketlerden getirilen malların serbestçe ticaretini yapma hakkını elde edeceğini, %3 gümrük ve %2 oranında münzam vergi ödediği takdirde, başkaca bir resim ödemededen satabileceğini karara bağlamakta idi (Eşiyok, 2010:82).

¹¹ İlk borç, Kırım Savaşı'nın getirdiği sıkıntılar dolayısıyla 1853 yılında İngiltere ve Fransa'dan alındı (Aysal, 2013:6).

1.3.1.1 Tanzimat Fermanı

Osmanlı Devleti için anayasallaşma¹² çalışmalarından söz edebilmek için, Tanzimat Fermanı'ndan önce Sened-i İttifak'tan bahsetmek gerekir. 1808'de imzalanan Sened-i İttifak'a göre hem Sultan hem de ayanlar yönetimlerinin adil olacağını belirtmişlerdi. Vergiler devlet tarafından adil şekilde konulacak ve ayanlar tarafından adil şekilde toplanacaktı. Ayanlar, Sultan'a ve yönetime bağlılıklarını bildirmiş ve onu isyanlar karşısında korumayı taahhüt etmişlerdi. Ayrıca birbirlerinin toprağına ve özerkliğine saygılı olacaklarını da söylemişlerdi (Zurcher, 2016a: 53). Berkes'e göre Sened-i İttifak'ın en önemli maddeleri padişahlık makamının en üstün egemenlik makamı olduğunun belirtilmesi, yasama ile uygulama organları arasında bir ayırım yapılması ve padişah ya da hükümet adaletsizce faaliyetler yapar ise onlara karşı isyan hakkı tanınmasıydı (2016a: 141). Yücel'e göre ise Sened-i İttifak ile 17. yüzyıldan beri Osmanlı Devleti'nde fiilen gerçekleşmekte olan desantrilizasyoncu–feodal duruma hukuki bir nitelik verilmek istenmişti (1974: 697).

Sened-i İttifak'ın imzalanmasından otuz bir yıl sonra 3 Kasım 1839'da Tanzimat Fermanı ilan edilmiştir. Dönemin Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa, Gülhane Parkı'nda Bab-ı Ali'nin yüksek rütbeli memurlarıyla yabancı diplomatların önünde Gülhane Hatt-ı Humayun olarak bilinen Hattı okumuştur (Mardin, 2015: 175). Batılılaşma ve reform hareketleri içerisinde de Tanzimat Fermanı önemli bir yer tutmaktadır. Engelhardt'a göre Tanzimat¹³, her şeyden önce Avrupa'nın Türkiye'ye daha yumuşak ve tavizkar davranmasını sağlamak; Avrupa'yı memnun etmek amacı güdüyordu (1999: 25). Bu bakımdan Tanzimat, Osmanlı'yı Avrupa Devlet ve toplum sistemine dahil etme amacı taşıyan daha geniş bir programın köşe taşı olarak düşünülebilir. Nitekim Tanzimat'ın içeriğine bakıldığında, Osmanlı Devleti'nin alışagelmiş olduğu geleneksel politikaların yerini Avrupa merkezli politikalar almış

¹² İleriki bölümde incelenmiştir.

¹³ Genel olarak “Yenilikler dönemi” olarak da anılan “Tanzimat”, kelime olarak “düzenlemeler” anlamına gelir ve Türk tarihinin Osmanlı İmparatorluğu'nda Batıdan esinlenen birçok siyasi ve sosyal reformun gerçekleştirildiği dönem için kullanılır. Bu dönem, kamu hizmetlerinin Avrupalılaşmasını, giyim tarzının değişmesini, karma mahkemelerin kurulması gibi yenilikleri anımsatır (Mardin, 2015: 9).

ve bunun sonucunda devletin kurumlaşması ve işleyişinde yeni ve köklü değişimler meydana gelmiştir.

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinde yabancı devletlerin baskısı ve gayrimüslim tebaanın talepleri önemli yer tutar. Çünkü. 18. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti'nin nüfusu 25 milyon civarındaydı ve bu nüfus 3 milyon kilometrekareye yayılmıştı Nüfusun çoğunluğunu ise Balkan eyaletleri oluşturmaktaydı. Hristiyan ve Yahudi topluluklar zimmî (korunan) statüsünde topluma dâhil edilmişlerdi. Yani özel bir vergi karşılığında, Müslüman devletin içinde dinlerini değiştirmeye zorlanmaksızın yaşamlarını sürdürüyorlardı. Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu dinsel kimliğe paralel olarak her bir cemaat (Rum Ortodoks, Ermeni Gregoryen, Musevi) kendi ruhban sınıfı tarafından idare ediliyordu (Zurcher, 2016a: 25, 27). Daha somuta indirgeyecek olursak, her bir kilise sorumlu olduğu cemaat mensuplarının doğum, nikâh, veraset, vergi, eğitim, yargı türünden medeni ve kültürel işlemlerinin yürütülmesinden sorumluydu. Bu anlamda Osmanlı Devleti tarafından resmen tanınan her bir cemaat medeni ve kültürel hareketlerinde kendi içinde özerk bir konumdaydı (Somel, 2004: 90). Zimmi cemaatler, kendi işlerinin yönetiminde belli ölçüde özerkliğe sahip oluyorlar ve devlet temsilcileri ile ilişkilerinde dini önderleri aracılığıyla temsil ediliyorlardı (Zurcher, 2016a: 27). Yani Osmanlı Devleti içerisinde gayrimüslimler idari, mali, adli ve cezai bakımından kendi mezheplerinin ruhani reisinin idaresi altında bulunuyorlardı. Bu sisteme de “millet sistemi” denilmekteydi.

Kenanoğlu'na göre aslında Osmanlı Devleti'nin başlangıçta gayrimüslimlere karşı herhangi bir peşin hüküm veya davranışı bulunmamaktadır (2007:284). Ferdi haklar konusunda idarecilerin gayrimüslimleri Müslümanlardan ayırmadıkları bilinmektedir. Hatta devletin bizzat kendisinin gayrimüslimlere karşı yapılan eziyetleri engellediği görülür. Gayrimüslimlerin toplumsal konum ve haklarına dair Osmanlı Devleti içerisinde idari makamlara yaptıkları başvurularda bulunabildikleri ve bu taleplerin idare tarafından hassasiyetle incelendiği görülmüştür. 17. yüzyıldan itibaren ise ağır vergiler ve yerel yöneticilerin suiistimalleri sonucu bu uyum bozulmaya başlamıştır (İnalcık, 1968: 29). 19. yüzyıla gelindiğinde ise Müslümanlarla gayrimüslimler arasında çatışmalar ortaya çıkmış ve artık zimmiler kurallara kulak asmamaya başlamışlardır (Lewis, 1996: 59). Çünkü zimmiler millet sistemi

çerçevesinde korunmalarına rağmen kendilerine verilen bu ayrıcalıkları az bulmaktaydılar. Bu sebeple zimmiler Osmanlı Devleti'ne baskı yaparak daha fazla haklar almak, Müslümanlarla eşit seviyede olmak istiyorlardı. Devlet de eski kanunlar ile yeni ortaya çıkan problemleri çözemeyeceğini biliyordu. Batı ülkelerine elçiliklere giden devlet adamları da orada ortaya çıkan yeni devlet anlayışını görmüşler, hürriyet ve eşitlik fikirlerinin ve insan haklarının çok önemli olduğunu öğrenmişlerdi (Ülken, 2015: 27).

Osmanlı idaresi kolektif haklar¹⁴ şeklinde formüle edilen hak ve imtiyazları gayrimüslim cemaatlerin dini otoritelerine tanımıştır. Bu yaklaşım sonucu bireyin idaresi birçok alanda cemaat organlarına bırakılmış, gayrimüslim kültürel kimliğinin korunması ve tekrar üretilmesini sağlanmış ve Müslüman ve gayrimüslim unsurlar arasında derin bir ayrımın oluşmasına neden olmuştur. Bu durum 19. yüzyılda Osmanlı reformları başarısızlığa uğramasında rol oynamış ve ilgili reformlar devleti çöküşten kurtaramamıştır (Soner, 2012: 151).

Anayasal eşitlik ilkesi ve vatandaşlık statüsü kapsamına, kültürel farklılıkların ifadesi ve geliştirilmesi yönünde azınlık gruplardan gelen taleplerin mevcut olduğu toplumsal ortamlarda, bireysel hak ve özgürlükleri dışlamadan aksine farklı kültürel cemaatlere ait bireylerin faydalanabileceği hakların da dahil edilmesi gerekir. Bu sayede ortaya çıkacak olan bireysel haklar bireyi siyasi veya kültürel her türlü cemaatvari aidiyetten bağımsız varoluşa sahip toplumsal bir aktör haline getirir. Bu açıdan birey, hukuki-siyasi ayrımcılığa karşı korunma da dâhil olmak üzere, tüm temel hak ve özgürlükleri her türlü kolektif kimlikten bağımsız olarak kazanan ve kullanan bir özne durumuna gelir (Van Dyke, 1995: 33, 36). Fakat tüzel bir varlığa sahip olmayan azınlık grup, kendisine sağlanan bu hakları kullanma iddiasında bulunamaması sonucu genel fayda gören kolektivite niteliğinde kalır. Devletle birey arasında ve birey üzerinde yetki ve otorite kullanabilecek yeni bir aktör, bireyi hak ve yükümlülüklerin öznesi olma konumundan çıkarmadan farklılıkların korunabileceği siyasi-hukuki bir yapı kurulması gerekir (Brunner, 1996: 292). Bu hukuki yapı

¹⁴ İnsan hakları kolektif haklar-bireysel haklar şeklinde ikiye ayrılabilir. Bireysel haklar, bireyin tek başına kullandığı haklar olarak tanımlanırken, kolektif haklar bireyin tek başına değil de sadece bir grupla birlikte kullanması gerekli olan haklar ise şeklinde tanımlanır.

sayesinde de bireylerin temel hakları güvence altına alınır. Bununla birlikte bazı durumlarda kolektif haklar ve bireysel haklar iç içe geçmiş durumda bulunabilir. Örneğin din ve vicdan özgürlüğü, anadilde eğitim gibi haklar bireysel düzeyde tutulan kolektif haklardandır (Soner, 2012: 157).

Yukarıda bahsedilen bireysel haklar-kolektif haklar bağlamında, Osmanlı Devleti'nde de birey ve cemaatlerin siyasi-hukuki ve toplumsal konumlarının yeniden tanımlanması gerekmiştir. İşte Tanzimat sürecinde sürdürülmeye çalışılan ittihad-ı anasır politikaları, devlet-birey arasından kolektif cemaat yapılarını kaldırarak, dini ayrımları aşan, kültürel farklılıkların üzerinde bir "Osmanlılık" ruhu ve bütünlüğü geliştirmeye çabalamıştır. Tanzimat ve Islahat fermanlarından ilk Osmanlı anayasası ve parlamentosuna, yani Birinci Meşrutiyet'e uzanan reform sürecinde temel beklenti, eşitlik ilkesi üzerinden gayrimüslim unsurları Osmanlı devlet ve toplumsal yapısına entegrasyonunu sağlayarak söz konusu kesimlerdeki ayrılıkçı hissiyat ve amaçları azaltmaktır (İnalcık, 1994: 183-184). Dini farklılıklar dışındaki alanlarda siyasi, hukuki ve sivil eşitlik sağlandıkça gayrimüslim bireylerden, cemaat tüzel kişilikleri ve ruhani önderlikleri yerine devlete, yani siyasal kuruma aidiyet ve sadakat göstermeleri beklenir.

Osmanlı Devleti de, azınlıkların taleplerini ve dış ülkelerin de baskısını müslim-gayrimüslim ikiliğini aşan bir birlik düşüncesi ile aşmayı düşünmüştür. Devletin devamlılığı için müslim-gayrimüslim bütün tebaaya aynı hak ve özgürlükleri veren bir yönetim kurma düşüncesi oluşmuştur. Bu amaçla ilan edilen Tanzimat Fermanı ile seküler yargılama sistemi oluşturulmaya başlanmıştır. Çünkü bu dönemde yaşanan en önemli sorunlardan birisini yargılama konusu oluşturmaktaydı. Mahkemelerde müslim-gayrimüslim ayrımı görülmekteydi. Örneğin, gayrimüslim kişinin Müslümanlar üzerine şahitliği kabul edilmezdi (Eryılmaz, 1990: 97). Yani bir Müslüman isterse katil olsun, kendi aleyhinde Hristiyanlardan başka şahit yoksa adaletten kurtulabilirdi (Engelhardt, 1999: 12, 226). Yargılama usulünde mahkemelerin çeşitliliği de önemli bir problem oluşturuyordu. Davalarda taraflardan herhangi biri Müslümansa dava şer'i mahkemelerde; tarafların tamamı gayrimüslimse ve şer'i mahkemelerde yargılanma talebi yoksa cemaat mahkemelerinde; ancak gayrimüslim taraflardan herhangi biri şer'i mahkemede yargılanmak isterse o dava

şer'i mahkemede görülürdü. Bu tarz dinsel bölünmeler hukuki merkeziyetçiliğin önündeki en büyük problemdi, zira bu sebeple ülkede siyasi birliğin sağlanması hususunda sıkıntılar yaşanmaktaydı. Tanzimat'ın hukuki birlik sağlama konusundaki önemi, sonraları Osmanlı'da gelişecek olan ulusçuluk düşüncesi için önemli bir zemin teşkil etmekteydi.

Bu ayırım ticaret konusunda da yaşanmaktaydı. Öztürk'e göre, Avrupa Devletleri, Osmanlı Devleti ile aralarındaki ticari ilişkilerin ve bu ilişkilerde ortaya çıkan ticari uyuşmazlıkların çözümünde şer'i hükümlerle karar veren mahkemelerin değil, yeni tip laik mahkemelerin karar vermesini istiyorlardı (1999:504). Hristiyanların, Müslümanlardan aşağı konumda bulunduklarına en büyük delil şer'i mahkemelerdi. Bu sebeple elçiler bir taraftan Müslümanlara ve gayrimüslimlere mahsus karma mahkemeler kurulmasını, diğer taraftan mahkeme üyelerinin mükellefler tarafından seçilmesini teklif etmişlerdi. Bu görüşmeler sonucu Nizamiye Mahkemeleri kuruldu (Akça ve Hülür: 2007: 248).

Tanzimat Fermanı ile kanunların herkes için eşit şekilde uygulanması amaçlanmıştı. Fermanı hazırlayan ve kaleme alan Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa, Padişaha ilan ettirdiği maddeleri bizzat kendisi yerine getirmeye çalışmıştı. Kanunların herkes için uygulanması için çaba göstermiş, Fermanın ilanından birkaç ay sonra, iki kişiyi "keyfi bir surette idama mahkûm eden" Edirne valisini mahkemeye vermişti (Engelhardt, 1999: 47).

Tanzimat Fermanı ile tebaanın hayat, mülkiyet ve namus hakları düzenlenmiş, iltizam ve iltizama bağlı her türlü haksız kazancın kaldırılması amaçlanmış, düzenli bir şekilde orduya asker alınması ve sanık sandalyesine oturanların dinlerine bakılmaksızın eşit şekilde yargılanması gibi ilkeler benimsenmiştir (Lewis, 2015:150). Bu Ferman'a kadar askere alma işlemleri düzensiz, dengesiz bir şekilde yapılıyor, askere gidenler ömür boyu silahaltında kalabiliyordu. 1839 Fermanı ile askere alma usulünün değiştirilmesi ve hizmet süresinin sınırlandırılması ilkesi getirildiği gibi, her memleketten alınacak askerin sayıları hakkında da bir düzenleme yapılmıştır (Engelhardt, 1999: 75). Tanzimat Fermanı ile padişah kendi iradesinin sınırlandırılması kabul ediyor ve yönetimi de mutlak idaresinden çıkarıp kanunlarla uygun olarak

yapılacağını açıklamış oluyordu. Bu eşitleşme süreci yalnızca din-mezhep eşitliği ile sınırlı değildi. Aynı zamanda cinsiyetler arasında da bir eşitleme süreci başlamıştı. Tanzimat modernleşmesi kızlara okuma imkânı vermiş; sanayi, rüştiye ve öğretmen okulları açılmıştır. Kadınlar öğretmenlik yoluyla da ilk kez kamusal hayatta meslek edinmeye başlamışlardır.

Aslında kanunlara bağlı yönetimin oluşturulmaya çalışılmasındaki amacın temelinde adalet çemberi ihtiyacı yatmaktadır: Ordusuz devlet olmaz, ordu için savaş araçları gerek, bu ise maliyeye dayanır, mali gücün kaynağı toplumdur, onun için de toplumu düzende tutmak şarttır (Berkes, 1985: 147). İnalcık'a göre bu durum siyasetnamelerde de yer alır (2005: 15): Canı ve malı huzur içinde olmayan halk, mal üretilip zenginleşemez ve fakirleşen halkın da vergi verme imkânı azalır. O halde hazineyi doldurmak için hükümdarın halkı yumuşak ve adil bir idare altında tutması ve zulmü önlemesi gerekir. Zürcher'e göre Tanzimat döneminde de, adalet çemberinde olduğu gibi, her şey birbiriyle bağlantılıydı (Zürcher, 2016a: 68): Yeni bir ordunun kurulması para gerekmektedir, para ise ancak daha etkin bir vergilendirme ile sağlanabilir ve etkin bir vergilendirme için de modern ve etkin bir merkez-taşra bürokrasisine ihtiyaç vardır. Devletin denetimini genişletmek için daha iyi iletişim araçlarına ve devletin muhtaç olduğu yeni usuldeki asker ve sivil memurları yetiştirmek için de yeni eğitim biçimlerine ihtiyaç vardır. Bu döngüde önemli bir konu olan eğitim eksikliğinin tamamlanması için Tanzimat döneminde Batı tarzı okulların sayısı artmıştır. Müslim-Gayrimüslim arasında yaşanan yargı adaletsizliğinin önlenmesi için de 1840'ta Ceza Kanunnamesi yayımlanmıştır. 1847'te Avrupalı ceza mahkemeleri kurulmuş, 1850'de Avrupalı uygulamalara dayanan bir ticaret kanunnamesi yayımlanmıştır (Mardin, 2015: 184).

1838 yılında İngilizlerle ve daha sonraları diğer Batılı ülkelerle yapılan "ticaret anlaşmaları" ekonomik alanda verilmiş imtiyazlar olarak görülürken, Tanzimat Fermanı da Avrupa'ya karşı verilmiş siyasi bir taviz olarak görülür. Bir ülkenin ekonomik ve siyasi hayatının, o ülke insanları tarafından belirlenememesi ve yabancıların hem iktisadi hayatta hem siyasi hayatta oldukça aktif hale gelmesi, o ülkenin siyasi ve kültürel olarak da bağımsızlığını da zedelediği şeklinde yorumlanabilir. Reşit Paşa'nın önderliğinde verilmiş olan bu imtiyazların asıl amacının

liberalizme geçmek olduğu söylenebilir. Özellikle 1838 Anlaşması ile Osmanlı'nın üretim alanında Avrupa'yla rekabet edecek seviyede olmadığı hususu göz ardı edilmiştir. Bu sebeple de uygulanan politikaların devleti iktisadi olarak daha da zor duruma soktuğu görülmektedir.

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle azınlıklar, bu fermanın en çok yarar sağlayan kesim olmuştur. Buna rağmen azınlıklar Avrupa ülkelerinin de destek olmasıyla daha fazla hak istemişler ve bu gelişmelerin sonucunda İngiliz ve Fransız büyükelçilerinin nezaretinde hazırlanan, Ali ve Fuat Paşa'nın ilan ettiği Islahat Fermanı ortaya çıkmıştır. Tanzimat Fermanı ile birçok hak kazanmış olan azınlıklar, elde ettikleri bu hakları Islahat Fermanı'yla da teyit etmişlerdir (Yıldız, 1999: 282).

1.3.1.2. Islahat Fermanı

Berkes'e göre Tanzimat Fermanı'nın vaat ettiği reformları gerçekleştirecek kanun ve nizamnamelerin yapılmamış, yapılanların da uygulanmamış olmasından şikâyetçi olan Batılı ülkelerin elçileri yeni bir fermanın hazırlanmasını istemişlerdi (2016a: 216). Bunun üzerine 1856 yılında "Islahat Fermanı" adı ile anılan bir belge daha yayınlanmıştır. Islahat Fermanı, Babıali'de bütün vükela, büyük memurlar, şeyhülislam, patrikler, hahambaşı, kaymakam ve farklı cemaatlerin ileri gelenlerinin önünde Sadrazamın vekili tarafından okunmuştur (Engelhardt, 1999: 137).

Genel olarak bakıldığı zaman Islahat Fermanı'nın, Tanzimat Fermanı'nı teyit ettiği görülebilir: iltizam usulü ve ona bağlı suiistimallere son veriyor, daha kesin bir dil ile din ayrımı yapmaksızın bütün Osmanlı tebaasının tam eşitliği kuralını getiriyordu (Lewis, 2015: 162). İlk defa "Osmanlılık" kavramı da burada ortaya çıkıyordu. Bu ferman ile Müslüman olmayan halk için hakaret ifade eden nitelendirmeler yasaklanmıştı. Mahkemelerde Hristiyanların şahitliğinin kabul edilmesi ve şahitlere kendi dinlerinin kutsal kitapları üzerine yemin etme hakkı verilmişti (Berkes, 2016a: 217). Hem Tanzimat Fermanı, hem de Islahat Fermanı halkı dini kategorilerine göre olan ayrımı kaldırmış, bunun yerine "eşitlik" kavramını getirmişti (Karpas, 2014: 161).

Islahat Fermanı'nın ilanından sonra da eşitlik çabaları devam etmiştir. Buna göre eğitim hemen hemen tamamen düzenlenmiş, 1856'tan sonra da imparatorluğun Hristiyan tebaası ile ilgili yeni düzenlemeler yapılmıştır. 1861'te ticaret hukuku alanında değişiklikler yapılmış, 1864'te yeni bir taşra idaresi yürürlüğe konulmuş, 1867'de yabancılara mülk edinme hakkı verilmiştir. 1868'de Fransızca tedrisat yapacak olan bir lise açılmıştır. Bu yıllarda dini tesislerin ve vakıfların laikleştirilmesi yönünde çeşitli adımlar atılmıştır (Mardin, 2015: 175).

Tanzimat Fermanı'nı ve Islahat Fermanı'nı içine alan döneme verilen isim olan Tanzimat Dönemi birçok resmi kurumun da başlangıcını oluşturmaktadır. Nitekim 1 Nisan 1868'de bugünkü Yargıtay'ın temeli olan *Divan-ı Ahkâm-ı Adliye* temyiz ve istinaf organlarından oluşarak kurulmuştur. Bugünkü Danıştay'ın temeli olan ve idari davalar için kurulan *Şura-ı Devlet* ise yine aynı yıllar da kurulmuştur.

Engelhardt'a göre 1856 Hatt-ı Humayunu'nun mezhep muafiyetine ve gayrimüslim cemaatin kısmen düzeltilen imtiyazlarına ait maddeleri gerçekten tatbik edilmişse de sivil ve siyasi alanlarda memleketin sosyal şartları hissedilir derecede değişmemişti (1999: 233). Bunun sebebi Osmanlı Devleti'nde Tanzimat rejiminin ağır gerekliliklerini kaldıracak uzman bir kadro olmamasıdır. Berkes'e göre de maliyecisi, memuru, subayı, mühendisi, doktoru, iktisatçısı, savcısı, hâkimi, öğretmeni olmayan bir devlet bu yükü zaten kaldıramazdı (2016a: 244).

Tanzimat'a karşı ilk siyasal tepki, çağdaşlaşmaya çalışan Osmanlı Devleti'nin Batılı devletlerin baskısı altına girdiğinin iddia edilmesiyle ortaya çıkmıştı. Bu reformlar Müslümanlara yarar sağlamadığı için eleştirilmekteydi (Berkes, 2016a: 271). Müslümanlar, Hristiyanlara verilen haklardan rahatsız olmuşlardı. Örneğin Müslüman ve gayrimüslim üyelerin birlikte çağrıldığı meclislerde bazı Müslümanlar gayrimüslimlere hakaretler etmişlerdi. Tanzimat'ın getirdiği yeniliklere ve eşitliğe güvenerek cenazelerini eskisi gibi merkep üzerinde değil de omuzlarda taşıyan Hristiyan gruba saldıran Müslümanlar olmuştu (Ortaylı, 2016: 107). Müslümanlar ve Hristiyanlar ıslahatları tamamen benimsememişlerdi. Çünkü Hristiyanlar açısından Müslümanlarla yasalar önünde eşitlik, kendi dini liderleri yönetiminde devam ettirdikleri otonom konumlarını ve askerlikten muaf tutulmalarını engelliyordu

(Zurcher, 2016b: 20). Buna rağmen ıslahatların ortaya çıkardığı fırsatlardan da azami ölçüde yararlanıyorlardı. Örneğin Karpat'ın aktardığına göre 1878 yılında Gelibolu'daki İngiliz askeri ataşesinin, üstlerine ilettiği raporda (Karpat, 2014: 101): “Her iki halkı, sistemi ve devleti biraz olsun gördüm ve tanıdım. Her iki grubun da bakış açısıyla değerlendirince, Rusya’da bir köylü olacağıma Babıâli’nin Hristiyan tebaası olmayı yeğlerim.” ifadeleri yer almaktadır. Bu belge Osmanlı Devleti’ndeki Hristiyanların “Rusya’daki köylülerden” çok daha müreffeh bir yaşam sürdürdüklerinin göstergesidir.

Osmanlı Devleti’nin içerisinde bulunduğu malî yapı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile daha kötü bir hale gelmişti. Bunun üzerine Osmanlı Devleti Aralık 1881’de iç ve dış borçlarla ilgili olarak, *Muharrem Kararnamesi*’ni yayımlamıştı¹⁵. Bu kararnamenin ardından, Babıâli’nin kredi aldığı iç ve dış kuruluşların temsilcileri ile finansal problemlerini çözmek için *Düyun-i Umumiye Komisyonu* oluşturulmuştu. Bu komisyon İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan, İtalya, Hollanda, Almanya ve Osmanlı Devletleri tarafından görevlendirilen yedi üyeden meydana geliyordu. Alacaklı devletlere karşı sorumlu olan ve tamamıyla alacaklılar adına hareket eden Düyun-i Umumiye Komisyonu’nun kurulması ve göreve başlaması ile Osmanlı maliyesi yabancı kontrolüne girmişti (Hülagü, 2011: 133). Yani tabiri caizse Osmanlı Devleti ekonomik olarak iradesini paylaşmak durumunda kalmıştı.

Osmanlı Devleti 19. yüzyılını, Avrupa ve Rusya gibi dış baskılar ve gayrimüslimler gibi iç baskılar ile mücadele ederek ve bir yandan da o dönemde ortaya çıkan “eşitlik” ve “yönetime katılma” gibi anlayışları sistemine sokmaya çalışarak harcamıştır. Osmanlı Devleti bu dönemde tamamen başarı sağlayamamış olsa da, bakanlıklar, yerel yönetimler, eğitim kurumları, memurluk sistemi ve hukuk alanındaki reformlar Cumhuriyet’in temelini oluşturmuştur. Tanzimat döneminde

¹⁵ Osmanlı Devleti, borçlarını ödemekte zorlandığı için alacaklı taraflar ile bu problemi çözmek için bir araya geldiler. 1881 Ocak ayında anlaşma sağlandı. Tarafların kabul ettikleri hükümleri, Osmanlı idaresi Padişahın bir fermanı ile uygulamaya konulan bir kararname içinde topladı. O zaman Arap ayları kullanıldığı için Muharrem ayında yürürlüğe giren bu ferman, sonraları Muharrem Kararnamesi adıyla anılmaya başlandı. İlgili kanun ile Düyun-i Umumiye Komisyonu kurulmuştur (Kopar, Yolun 2012:347). Söz konusu kararname 23 Temmuz 1923 tarihli Lozan Anlaşması ile kaldırılmıştır.

yaşanan kaht-ı rical¹⁶ meselesi, o dönemde ve sonrasında açılan okullar sayesinde Cumhuriyetin kuruluşunda yaşanmamıştır (Eryılmaz, 2006: 252).

Ortaylı'ya göre ise Tanzimat bürokrasisinin merkezi hükümette ve taşradaki organları yeniden düzenleyişi 19. yüzyıl ölçüleri içerisinde bir örgütlenme başarısıdır (2016: 126). Nezaretler uzmanlaşmış, merkez ve taşradaki şubeleriyle bütünleşmiştir. Hariciye ve dâhiliye nezaretlerinin kuruluşu ve örgütlerin gelişmesinde bu bütünleşmeyi görmek mümkündür. İki nezaretin biri sürekli dış temsilcilikler, diğeri ise vilayetler üzerinde merkezi denetimi ve düzenli yazışma imkânı sağlayabilmiş, memurların terfi, maaş, tayin gibi özlük işleri düzene girmiştir.

İnalçık'a göre ise Tanzimat dönemi öncesinde imzalanan Sened-i İttifak, Padişah'ın mutlak otoritesini sınırlamak amacıyla olması sebebiyle modern Türk Devleti'nin gelişme tarihinde ilk kamu hukuku belgesi niteliğini taşır. Gülhane Hattı ise devlet idaresinde modernleşmenin gerçek başlangıcıdır (1964: 343). Safa ise Tanzimat dönemine biraz daha mesafeli bakar. Ona göre Tanzimat “asri” bir hareket olması sebebiyle İslamcılar, “gayri-milli” bir hareket olduğu için de Türkçüleri kaybetmiştir (2016: 44).

Namık Kemal ise Tanzimat Fermanı'nı da Islahat Fermanı'nı da Osmanlılar'ın Mısırlılara karşı Batılı devletlerin yardımını sağlamak üzere verilmiş tavizler olarak görür. Namık Kemal'e göre bu belgeler yabancı güçlerin baskısı sonucu Hristiyanlara tanınan aşırı haklar ve imtiyazlardan müteşekkildi ve bunlar eşitlik değil, Hristiyanlar lehine eşitsizliğe yol açmıştır. Ona göre yapılması gereken şey ise gayrimüslimlere imtiyazlar vermekten ziyade Meşrutiyet düzenine doğru adımlar atmaktır. Namık Kemal, bir parlamentonun açılmasıyla Osmanlı bütünlüğünü tehdit eden çeşitli bağımsızlık hareketlerinin sona ereceğini iddia etmekteydi (Somel, 2004: 104).

Berkes'in “Mithat Paşa Zamanı” olarak isimlendirdiği (1982: 40) 1876 dönemi, Osmanlı Devleti yönetiminin belirlenmesi açısından önemlidir. Bu dönemde iki önemli sorun vardı. Bunlardan birincisi Osmanlı Devleti'ne rejim biçimi bulmak, ikincisi ise o yönetimin altında bulunan Hristiyan halklara eşitlik sağlamaktı. Mithat

¹⁶ Devlet adamlığı kitleği.

Paşa, hükümdarı ancak halkı temsil eden bir parlamento ile kontrol altına almanın mümkün olduğunu savunuyordu. Bunun için de kanunlar ve anayasa gerekiyordu.

1.3.2. Anayasacılık Hareketleri

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat döneminde çıkarılan fermanlarla kabul edilen ve sağlanan doğal haklar ve sorumluluklar bir süre sonra unutulup, keyfi uygulamalar tekrarlanmaya başlayınca toplumda huzursuzluk yeniden başlamıştı. Bunlara ek olarak Sırp ve Bulgar İsyanları gibi Rumeli'de çıkan isyanları bastırmak için kuvvet kullanan Osmanlı Devleti'ne Avrupalı devletler karşı çıkmaya başlamışlardı. Bu devletlerin esas amaçları Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak, devletin yönetimine doğrudan müdahale etmektir. Bunu yapmak için de Osmanlı uyruğundaki gayrimüslimleri koruma bahanesini kullanıyorlardı. Osman Devleti bir yandan kendisine karşı müdahaleci politikalar uygulayan büyük devletlerle mücadele ederken öte yandan isyan konusunda büyük devletlerden her türlü yardımı alan gayrimüslimlerin kendi devletlerini kurmak için çıkardıkları ayaklanmalarla ilgilenmek durumunda kalmıştı. Bu sorunlar karşısında Osmanlı hariciyesinin başarısız ve hükümetin de aciz kalması, Osmanlı ordularının erimeleri, bir kısım aydınlar da, devleti kurtarmak için meşrutiyet rejiminin benimsenmesi görüşünün yerleşmesini sağladı (Durdu, 2003: 293).

Osmanlı Devleti açısından kanunlaşma ihtiyacının sebepleri arasında birçok etken sayılabilir. Bunlar arasında en önemlileri olarak karşımıza ordu ve idari yapının eskimiş teknik ve bürokratik yapı ile yeni fetihleri gerçekleştirememesi, ayanların artan bağımsızlık talepleri ve bütün devleti etkisine alan gerileme süreci çıkar. Tüm bunlardan dolayı egemenlik güç yapısının ve dağılımının yeniden düzenlenmesine ihtiyaç duyulmuştur (Rumpf, 1999: 482). Şen'e göre ise, Osmanlı Devleti'nde yeni ve modern kanunlara ihtiyaç duyulmasının asıl sebebi, ehli örf denilen askeri ve idari yetkililerin keyfi cezalar vermesi, dilediği gibi vergiler koyması gibi adil olmayan davranışlara engel olmaktır (1999: 330). Yani bu türden bir kanunlaşma hareketinin hedefi halkı idarecilerin "keyfiliklerinden" korumaktır.

Osmanlı Devleti siyaset adamlarından ve Jön Türklerin temsilcilerinden olan Mustafa Fazıl Paşa'nın 1867 yılında Sultan Abdülaziz'e yazdığı mektup, anayasallaşmanın gereği hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu mektuba göre

dinin alanı sadece maneviyat alanıdır ve din insanı sadece ahirete hazırlar. Bir ülkenin kanunlarını belirleyen din olmamalıdır. Her ülke için tek meşru devlet şekli anayasalı devlet rejimidir. Adil bir yönetim için tek çıkar yol sorumluluğu kontrol edebilen bir yönetim kurmaktır. Bu devrime ön ayak olacak aydınların ve hükümdarın yapacağı şey ise Müslümanlar ve Gayrimüslimler arasında eşitliği tesis etmektir (Berkes, 2016a:287).

Anayasallaşma döneminin en önemli temsilcilerinden olan Namık Kemal, Ziya Paşa gibi isimler ise anayasallaşma sırasında İslam'dan kopmama taraftarıydılar. Onlara göre gerekli olan İslamiyet'in ilk dönemindeki halk egemenliğini ve istişareyle yönetme ilkesini benimsemekti. Bu da ancak Avrupa'daki örnekler taklit edilerek, İslamiyet'in ilahi hukuku çatısı altında yaşayan Müslüman ahalinin ihtiyaçlarına göre uyarlanacak anayasal bir meclis ve yüksek mahkemeler ile sağlanabilirdi (Lewis, 2015:235). Çünkü Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın savunduğu ekonomik sistemin hayata geçmesi için politik yapının dönüştürülmesi gerekiyordu. Yani Avrupa'da olduğu gibi bilimsel altyapıya, üretim tesislerine ve finansal kurumlara sahip olabilmek siyasi yapının Avrupa modeli örnek alınarak yeniden tasarlanmasına bağlıydı (Berkes, 1985:157). Bu siyasi dönüşümün gerçekleşmesi ise hukuk sisteminin inşa edilmesine ve anayasacılık hareketinin ivme kazandırılmasına bağlıydı.

Anayasanın gerekliliğini savunanlara göre padişah ne kadar iyi olursa olsun çevresi yüzünden yozlaşabilir. Bu gerekçe ile denetime tabi tutulmalıdır. Onlara göre kontrolsüz bir rejim istibdata neden olur. Meşruti hükümet ise halkın denetimine dayanır; israfı ve yozlaşmayı önler. Mutlakiyet rejimi ile Meşrutiyet yönetimi arasındaki farkı Tunaya, Montesquieu'nun sözü ile açıklar: “*Mutlakiyet rejiminin işleyişi kanuna bağlı değildir*” (2016b: 51). Zira Montesquieu'ya göre krallık yönetimi tek bir kişinin egemen olduğu yönetimdir. Kral belli ve yerleşmiş yasalara göre yönetiyorsa ancak o zaman gerçek krallıktan bahsedilebilir. Tek bir kişi, yasa ve kural tanımaksızın, her şeyi kendi arzu ve heveslerine göre yürütüyorsa bunun adı baskıcılık olur (Durkheim, 2016: 98). Bu sebeple belli kuralları ve meclisi olan meşruti sisteme geçilmelidir. Seçimle belirlenecek bir meclis sorunları çözmede etkili olacaktır. Bu görüşte olanların başında Mithat Paşa, Ziya Paşa ve Namık Kemal gelir. Onlara göre çağdaş devletler, ilerlemelerini parlamentolarına borçludurlar. İslam'ın meşveret ilkesi

de ancak bu yöntemle gerçekleştirilebilir (Tunaya, 2016b:17). Zira bu ilke Kur'an'da da yer almaktadır: *“Onların işleri aralarında meşveret ile olur.”*¹⁷ ve *“... iş hususunda onlarla meşveret et.”*¹⁸ Rıza Nur ise meşrutiyet ile idare olunan bir hükümeti insan vücuduna benzetir ve kalbinin de meclis-i mebusan olduğunu söyler (2005: 17). İnsan vücudunun sağlıklı olması için kalp nasıl muntazam olması gerekiyorsa, meşrutî hükümetin düzgün çalışması için de meclis-i mebusanın sağlıklı çalışması gerektiğini belirtir.

Osmanlı Devleti'nde reformları kapsayan Tanzimat döneminde gerçekleştirilen yenilikler Anayasa garantisine sahip değildi. Bu durum modern devlet anlayışına aykırıydı. Çünkü padişahın mutlak yetkileri karşısında ilan edilen fert hak ve hürriyetleri hiçbir garantiye bağlanmamıştı. Bunları ilan eden padişah istediği zaman ve usulde geri alabilirdi. Bunun için bir meclis kurulmalı ve mutlak idare meşrutî hale çevrilmeliydi. Halk, can, namus ve mülkiyetlerinden emin olmalıydı. Kanun karşısında vergi ve askerlik alanlarında eşitlik tesis edilmeliydi (Tunaya, 2016a:26-29).

Hristiyan halklar adına Avrupa devletlerinin yaptığı şikâyetlerin sebebi Hristiyanlık karşıtı olarak görülen Osmanlı yönetiminde Hristiyan halkın ikinci sınıf tebaa olarak görülmesiydi. Osmanlı Devleti, Avrupa devletleri tarafından Müslümanlarla Hristiyanlar arasında veya Hristiyanların kendi aralarında yaşadığı anlaşmazlıkları kötü yönetmekle suçlanırdı. Bu sebeple Mithat Paşa kanunsuz hükümdar yönetimini bitirmek ve parlamenter temsile dayalı hükümdar rejimi kurmak istiyordu. Çünkü devleti zaafa uğratan “idari suistimal ve mali israf” anayasanın ilan edilmesi ve Mebusan Meclisi'nin açılmasıyla önlenebilirdi (Mithat Paşa, 1997: 172). Kanuna dayanan bir devlet haline gelirse Avrupa devletlerinin karşısına daha güçlü çıkabilirdi (Berkes, 1982: 50, 59, 61).

1875-1876 yıllarında ekonomik ve siyasal sıkıntıların büyümesi Osmanlı Devleti'nde meşrutiyet hareketinin hızlanmasını sağladı. Bozulan ekonomiyle birlikte isyanlar da başladı. 1875'te Bosna Hersek'te, aynı yıl Bulgaristan'da Sultan'a karşı

¹⁷ Şura Suresi 38. Ayet.

¹⁸ Al-i İmran Suresi 159. Ayet.

azınlıklar ayaklandılar (Petrosyan, 2015: 90). Bu ayaklanmalar Avrupalı devletlerin Osmanlı devletine müdahale etme ihtimalini artırdı. Bu ihtimaller artınca Jön Türkler, bir darbe ile Sultan Abdülaziz'i devirdiler ve 1876 yılında Sultan V. Murad'a Kanun-i Esasi'yi ilan etmek şartıyla padişahlığı teklif ettiler. Bu teklifi kabul eden Sultan V. Murad tahta çıktı. Ama birkaç ay sonra akıl hastalığı gerekçesi ile hal edildi. Bu gelişmelerden sonra Sultan II. Abdülhamid anayasayı (Kanun-i Esasi) ilan etmek şartıyla tahta çıkarıldı. Kanun-i Esasi, üye sayısı 30 civarında olan Meclis-i Mahsusa isimli özel bir kurul tarafından yapıldı. Bu kurul Sultan II. Abdülhamid'in iradesi ile kurulmuştu ve kurul başkanı da Mithat Paşa idi (Tunaya, 2016b:6). Yeni anayasa için Mithat Paşa'nın da üzerinde durduğu ilkeler arasında bu çalışma için de oldukça önemli konular olan adem-i merkezîyet ve tevsi-i mezuniyet de vardı. Kendi valiliği döneminde kazandığı tecrübeleri de göz önünde bulundurarak Kanun-i Esasi'nin 108. maddesine bu ilkeleri eklemişti (Berkes, 1982:61).

Kanun-i Esasi'nin ilanıyla birlikte *Heyet-i Ayan* ve *Heyet-i Mebusan*'dan oluşan bir meclis kuruldu. Heyet-i Ayan tayin edilmiş kişiler, Heyet-i Mebusan ise seçilmiş kişilerden oluşuyordu. Bu meclis, 19 Mart 1877'de açıldı. İçinde toplam on milletten gelen mebus vardı. Bunların 69'u Müslüman, 46'sı Hristiyan ve Yahudi'ydi. Bu farklılık sonucu daha açılış gününde Müslümanlar ve Gayrimüslimler arasında tartışma çıktı. Ramsaur'e göre Sultan II. Abdülhamid Rusya ile girişilen savaşı "*Tanrı'nın bir lütfü*" olarak gördü ve bu savaşı ve meclisteki tartışmaları gerekçe göstererek parlamentoyu dağıttı (Ramsaur, 2011: 25); Anayasa'daki deyimine göre ise "*erteledi*" (Berkes, 2016a: 336). II. Abdülhamid Kanun-i Esasi'yi gerekirse yeniden ilan edeceğini söyledi (Ortaylı ve Erdiç, 2016: 34).

Karpat, 1876 Anayasası'nı Türkiye'nin modern politik sisteminin resmi başlangıcı olarak görür (2015: 8). Bu anayasa metni, Osmanlı toplumundaki köklü değişikliklere cevaben, Mithat Paşa ve birkaç destekçisi tarafından hazırlanmıştır. Bu anayasa ilk olarak padişahın otoritesini kısıtlayarak yeni Osmanlı bürokrasisine koruma sağlamıştır. Padişahın otoritesini kısıtlayan 1876 Kanun-i Esasi'de, anayasanın temel haklar kısmı eksikti. Demokratik hakların temeli olan düşünce açıklama hürriyeti gibi, dernek kurma hakkı veya toplanma hakkı gibi temel haklar bulunmamaktaydı (Rumpf, 1999: 484).

Akşin'e göre Sultan II. Abdülhamid, çeşitli sürgünlerle kontrolü elinde tutuyordu (2014: 48). II. Abdülhamid, Padişah olduktan ve anayasanın ilanından hemen sonra Mithat Paşa, Ziya Paşa ve Kemal Bey gibi isimleri İstanbul'dan uzaklaştırmayı planlamıştı. Bu amaçla Ziya Paşa, Suriye Valisi olarak atandı. Sultan Abdülhamid, Kemal Bey'in de taşraya gönderilmesini Mithat Paşa'dan istedi. Bu emri yerine getirilmeyince de Padişah, 5 Şubat 1879 tarihinde Mithat Paşa'dan sadarat mührünü geri alarak Kanuni Esasi'nin 113. maddesine dayanarak onu "İzzeddin Vapuru" ile sınır dışı etti (Kuran, 2000: 29). Devam eden süreçte de basın, anlatım ve toplantı hakları olmak üzere çeşitli kısıtlamalar uyguladı. Ahmad'a göre bu döneme yönelik dile getirilen hile ve rüşvetin artması, yönetim ve istikrar eksikliği gibi eleştirilerle birlikte yapılan en önemli eleştiri, siyasal yaşama çok küçük bir azınlığın katılmış olmasına izin vermesiydi (2016a: 9).

Sultan II. Abdülhamid yönetimine karşı ilk direniş eylemi 1878'de anayasanın askıya alınmasından kısa bir süre sonra yapıldı. Bu eylemin lideri Jön Türklerden Ali Suavi idi. II. Abdülhamid'e karşı düzenlediği başarısız darbe girişimi ile bilinen bir tarihî kişilik olan Ali Suavi'ye bu eyleminden dolayı "sarıklı ihtilalci" denilmiştir. Osmanlı Devleti'nin siyasi ve sosyal sıkıntılarına çözüm bulmak için kafa yormuş, önceleri İslam'ı referans olarak almış ve daha sonraları Türkçü, Turancı görüşler öne sürmüş bir kişiydi. Sultan Abdülaziz döneminde Genç Osmanlılar ile birlikte Paris ve Londra'da bulunarak hükûmet aleyhine yazılar yazıp gazete çıkarmıştır. Sultan II. Abdülhamid döneminde yurda döndükten sonra bir süre Galatasaray Sultanisi müdürlüğü yapmıştır. Bu görevden alınınca işsiz kalan Ali Suavi örgütlediği birkaç yüz kişi ile Çırağan Sarayı'nı basarak V. Murat'ı tahta geçirmek istemiş; bu girişimi sırasında Yedi Sekiz Hasan Paşa tarafından başına aldığı sopa darbesiyle ölmüştür (Zurcher, 2016: 31).

Bu dönemde Sultan II. Abdülhamid'e karşı birçok muhalefet grubu oluşturuldu¹⁹. 1889'da Gülhane'de dört Tıbbiye-i Askeriye öğrencisi *İttihat-ı Osmani Cemiyeti*'ni kurdu. 1889 yılının Mayıs ayında İbrahim Temo, düşüncelerini önceden

¹⁹ Bu dönemde kurulan silahlı direnişi hedefleyen örgütlerin büyük bir kısmı doğrudan Batı askeri, mali ve teknik desteğine sahiptir.

bildiği İshak Sükûti, Çerkez Mehmet Reşit ve Abdullah Cevdet²⁰'e gizli bir örgüt kurma teklifi ile yanaştı ve yeni bir örgüt kurdu (Ramsaur, 2011: 34). Abdullah Cevdet Kürt, İbrahim Temo Arnavut, İshak Sükûti Irak kökenli Türk, Mehmed Reşid ise Çerkes idi. Amaçları “*Bu memleket nasıl kurtulur?*” sorusuna cevap bulmaktı. Çözümleri ise ilan edilmiş, ama sonra askıya alınmış Kanun-i Esasi’yi tekrar yürürlüğe sokmaktı (Ortaylı ve Erdinç, 2016: 32). Kısa bir zaman sonra bu dörtlüye Şerafettin Magmumi, Giritli Şefik, Cevdet Osman, Kerim Sebati, Mekkeli Sabri ve Selanikli Nazım gibi isimler de dâhil oldu. Temo’nun öncülüğünde faaliyetlerine başlayan bu örgüt, İtalya’da ortaya çıkan *carbonari*²¹ tarzı örgütlenmeye sahipti (Ramsaur, 2011: 34).

Aynı yıl Ahmed Rıza Bey de Paris’te *İttihad ve Terakki Cemiyeti*’ni kurdu ve İttihad-i Osmani Cemiyetini bu derneğin altına aldı (Tunaya, 2016b: 130). Benzer şekilde Ahmet Bedevi Kuran da 1903’te Kuleli Askeri Lisesi’nden birkaç sınıf arkadaşıyla birlikte İhtilalci Askerler Cemiyeti’ni kurdu. 1904’te ise bir grup *Jön Jan Cemiyeti*’ni kurdu. Aslında tüm bu cemiyetlerin savundukları fikirler *Anayasal ve Parlamenter Yönetim* gibi Batılı liberal fikirlerdi. Onlara göre parlamenter yönetim Osmanlı Devleti’ni güçlendirebilecek ve hatta kurtarabilecek tek güçtü (Zurcher, 2016b: 45). Lewis’e göre bu grup “*Neden Avrupa ilerliyor ve gelişiyorken Osmanlı geriliyor ve Avrupa’nın başarısının sırrı ne?*” sorusuna cevap arıyordu (2015: 181). Bu soruya cevap olarak da kanunlaşmayı, anayasanın ilanını görüyorlardı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin örgüt nizamnamesinin birinci maddesine göre örgüt eşitlik, özgürlük, adalet gibi insan haklarını ihlal eden, bütün Osmanlıların ilerlemesine engel olan ve vatanı yabancıların saldırılarına bırakan yönetime karşı Müslüman ve Gayrimüslim yurttaşları uyarmak için kurulmuştu. Nizamnamenin üçüncü maddesi ise cemiyetin amacını belirtiyordu. Buna göre cemiyet hükümet yönetimini insan haklarının koruyucusu ve uygarlıkta ilerlemenin kaynağı olan “*usulü*

²⁰Jön Türk hareketi içerisinde önemli bir isim olan Abdullah Cevdet de Prens Sabahaddin’in adem-i merkezîyetçilik fikrini savunmaktaydı ve Adem-i Merkezîyetçilik ve Teşebbüs-i Şahsi cemiyetinin de üyesiydi (Hanioğlu, 1981:57).

²¹ Carbonari, İtalyan kömürçülerinin oluşturduğu bir teşkilattır. Küçük küçük halkalardan oluşur. Genellikle bu halkalar üç kişiliktir. Bu üç kişiden biri diğer halkadaki bir kişiyi tanır. Bu sayede halkalardan birinin kopması durumunda teşkilata büyük bir zarar gelmez. Yani carbonari doğrudan doğruya gizli bir çalışma teşkilatıdır denilebilir (Ortaylı ve Erdinç, 2016: 40).

meşverete döndürmek”, genel eğitimin ilerlemesini sağlamak, insanlık ve uygarlığa hizmet etmek gibi vazifeleri amaçlıyordu. Bu cemiyette her üye ancak üç kişiyi tanımaktaydı: Kendisini cemiyete dahil eden üstünü ve diğer bir üstünü ve kendisinin cemiyete dahil edebileceği kimseyi yani astını. Her üyeye ait bir kol numarası, bir de sıra numarası mevcuttu. Üyeler, yukarıya doğru, yani küçük numaralardan kolbaşına doğru haberleri iletirlerdi, emirler ise aşağıya doğru kol başlarından küçük numaralı üyelere doğru ulaştırılırdı (Akşin, 2014: 58).

Sultan II. Abdülhamid’e karşı ilk ayaklanmaya kalkışanlar genelde askeri okul öğrencileriydi. Bunun sebebi ise Batı’nın etkileri ilk olarak aileden eğitim almamış öğrencilerde ortaya çıkması, imparatorluk içerisinde yeterli eğitim verebilen tek yerin askeri okullar olması ve diğer eğitim kurumlarında Sultan II. Abdülhamid’in talimatıyla okutulan derslerin kontrol altında verilmesidir (Ramsaur, 2013: 30).

Hâlbuki Sultan Abdülhamid döneminde eğitim reformlarına çok önem verilmiş, onun döneminde *İbtidai* olarak isimlendirilen ilköğretim okulları ile Rüştîye olarak adlandırılan orta öğretim kurumları büyük oranda artmıştır. İbtidai okullarının sayısı 200’den 4000-5000’e ve Sibyan mekteplerinki 10000’e; Rüştîyelerinki 250’den 600’e ve İdadilerinki 5’ten 104’e yükselmiştir. Böylece Batılı anlamda ilk ve orta tahsil devlet denetiminde genele yayılmıştır. Artan okul sayısı ile beraber Maarif Nezareti’nin yapılanması da tamamlanmış ve bakanlık bünyesinde İbtidai, Rüştîye ve İdadi müdürlükleri kurulmuştur. Böylece Osmanlı’nın geneline hâkim modern eğitim sistemi kurulmaya başlanmıştır. Bunun somut sonuçlarından biri de bu okullar sayesinde 1839’dan itibaren en büyük eksikliklerden biri olan yetişmiş eleman eksikliği yavaş yavaş giderilmiş olacaktı. Modern insanlarla birlikte bu okullar düzgün yönetilmeye başlayacaktı. Diğer önemli özelliği ise merkezîyetçiliğe katkı sağlamasıydı. Bu okullar sayesinde devlet en ücra köşelere dahi eğitim götürebilmekte, ortak değerler etrafında toplanmış bir toplum inşa edebilmekteydi (Alkan, 2011: 102, 103).

Kanun-i Esasi’yi isteyenler, Mithat Paşa’nın deyimiyle, padişaha yetkilerini bildirmek, bu yetkileri sınırlamak ve sorumsuz olmadığını göstermek istemekteydiler. Padişahlar gelecek, isimleri değişecek fakat karşılarında kurallar sabit olacak ve bu

kurallara göre hizmet edeceklerdi. Bu çabaların amacı hürriyetçi bir düzen kurmaktı. Kanun-i Esasi'yi istemeyenler ise padişahın yetkilerinin sınırlanmasına karşıydılar. Buna ek olarak Müslüman ve Gayrimüslim eşitliğine de karşıydılar. Hatta Anayasa'nın şeriate aykırılığını savunmuşlardı. Savundukları bir diğer konu ise halkın bir anayasayı anlayamayacak düzeyde olduğuydu. Bu endişelere rağmen Kanun-i Esasi, I. Meşrutiyet dönemini, II. Meşrutiyet dönemini ve Mütareke ve Müdafaa-i Hukuk dönemlerini kapsayarak 1924 yılına kadar yürürlükte kalmıştır (Tunaya, 2016b:14).

1.3.3. 1908 Devrimi

Etkili olan süreçler ne olursa olsun, devrim hareketleri yere, zamana ve toplumsal ortama göre değişiklik gösterir (Tilly, 2016: 20). Buradan hareketle 1908 devrimini ele alırken de toplumsal ortam ve zaman, öncelikli olarak incelenmesi gereken konulardır. 1908 yılında imparatorluk sınırları içerisinde bazı problemler yaşanmaya başlamıştı. Halk toplantı ve mitinglerde meşrutiyet isteğini dile getiriyor, Yıldız Sarayı'na bu amaçla çok sayıda telgraf çekiliyordu (Durdu, 2003: 301). Makedonya'da 1903 yılında yaşanan İlinden ayaklanmasından beri sağlanamayan düzen, 1906 yılından itibaren Anadolu'da da bozulmuştu. Huzuru bozan ise ağır olarak nitelenen ama ağırdan ziyade haksız görülen vergilerdi (Kansu, 2015: 369). Devletin bütçe açığını kapatmak amacıyla 1906 yılında koyduğu vergiler sonucu halk ayaklanmaya başlamıştı. Vergi isyanlarının bundan daha önemli bir boyutu temsil sorunuydu. Artık hangi sınıftan olursa olsun vergi yükümlüleri hangi vergilerin konacağı, ne kadar vergi alınacağını ve nereye harcanacağını parlamento gibi bir kurumun ön izni ve onayı (bütçe hakkı) olmadan, yalnızca sultan tarafından karar verilmesini arzu etmiyordu. Verginin meşruiyeti son derece açık bir biçimde tartışılıyordu.

Kastamonu'da halk, 1906'da belediye seçimlerini boykot etmişti. 1907'de ise Erzurum'da "Can Verir" adlı tüccar örgütü, bölge yöneticilerinin değiştirilmesi ve ağır vergilerin kaldırılması için kitle eylemlerine başlamışlardı (Durdu, 2003: 301). 1908 Devrimi'ne halkın destek vermesinin en önemli sebeplerinden biri de bu vergi ayaklanmalarıydı. "*Şahsi Vergi ve Hayvanat-ı Ehliye Rüsumu*"nun açıklanması ile

birlikte halk isyana geçti ve hem hayvanlar için hem de insanlar için verdikleri vergilerin nereye gittiğini sorgulamaya başladılar (Kansu, 2015: 44).

Tüm bu gelişmeler yaşanırken İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle sonuçlanacak olan ve literatürde "1908 Devrimi" olarak yer alan olay başlamıştı. 1908 Devrimi'nin fiilen başlaması, 3 Temmuz 1908 günü Resne'de Kolağası Niyazi Bey'in 200 civarı asker ve 200 civarı sivilden oluşan büyük bir grupla dağa çıkması ile olmuştu. Bu grup dağa çıkmadan önce kışladan birçok silah ve para almıştı. Grupta Resne Belediye Reisi Hoca Cemal, Polis Müdürü Tahir Bey ve Maliye Müfettişi Tahsin Efendi de vardı. Niyazi Bey Yıldız Sarayı'na, Rumeli Müfettiş-i Umumiliği'ne ve Manastır Valiliğine yazdığı yazılarla, Kanun-i Esasi'nin hemen yürürlüğe konularak, Mebusan Meclisi'nin toplanmasını istemişti. Terakki ve İttihatlı diğer subaylar da ihtilale katılmaya başlayınca bu hareket, örgütün eseri olmuştu (Akşin, 2014: 127). Sultan, Makedonya'ya güvenilir subaylar ve askerler göndererek isyanı bastırmaya çalışmış, fakat başarılı olamamıştır. Kimi subaylar öldürülmüş kimi askerler ise isyancılarla savaşmayı kabul etmemiştir (Zurcher, 2016a: 142). Ramsaur'e göre Sultan II. Abdülhamid, kendi can güvenliği hakkında oldukça endişelenmiş ve Kanun-i Esasi'nin bundan sonra tam olarak uygulanacağını ve parlamentonun tekrar toplanacağını kabul etmiştir. Sonuç olarak ihtilal hemen hemen hiç kan dökülmeden gerçekleşmiştir (Ramsaur, 2011: 179). Aslında Sultan Abdülhamid'e göre Kanun-i Esasi zaten yürürlükte ve sadece meclis tatil edilmiştir (Bozkurt, 2010: 81). Bu devrim ile birlikte de Sultan Abdülhamid Meclisi derhal toplantıya çağırmış ve seçimlerin yapılması kararını vermiştir.

1908 Devrimi ile Osmanlı İmparatorluğu bir kez daha meşruti bir devlet haline gelmiştir. Sultan II. Abdülhamid ise yeniden meşrutiyetçi hükümdar olmuştur. Lewis'e göre 1908 Devrimi'nin başlıca hedefi devrimcilerin kendilerinin ve atalarının nesiller boyu hizmet ettikleri Osmanlı devletinin ayakta kalabilmesini sağlamak için "yeteneksiz" olan bir yöneticiyi indirmek ve yerine devleti daha iyi idare edebilecek bir hükümeti getirmektir (2015: 288).

İhtilalin gerçekleşmesine rağmen Sultan'ın tahttan indirilmemesi birçok tartışmaya neden olmuş ve Jön Türkler hakkında şüpheler uyandırmıştır. Aslında

Sultan II. Abdülhamid'in tahtta bırakılmasının tek sebebi Ramsaur'e göre ihtilalcilerin yönetim konusunda kendilerine güvenmemeleri idi (2011: 180). Devrimden sonra Sultan'ın tahtta bırakılmasının diğer sebebi ise Ahmad'a göre İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetimi devralmak için gerekli eğitime ve deneyime sahip olmayışındır. Ayrıca böyle tutucu bir toplumda kendilerini lider olarak kabul ettirebilecek sosyal statüye de sahip değillerdi. Kendi içlerinde dahi gücü nasıl kullanacaklarına dair fikir birliği yoktu. İçlerinden bazıları gücü sonuna kadar kullanmak istemişti, çoğunluk ise devrimi siyasi aşamadan öteye geçirmek istememiştir (Ahmad, 2016a: 12). Cemiyetin iktidara gelmesini engelleyen bir başka neden ise ülke çapında merkezi ve düzenli bir örgüte sahip olmamalarıydı. Cemiyetin bütün örgütleri Makedonya eyaletlerinde toplanmış, Selanik'e bağlı kuruluşlardı ve imparatorluğun her yerindeki yerel idareleri devralmaya hazır değillerdi. Kendi içlerinde dahi ayrı siyaset gütmeleri de ortak bir lider belirlemelerine engel oluyordu (Ahmad, 2016b: 45).

1908 Devrimi ile tekrar kurulan "*Parlamente Siyaset*" ile ülke genelinde yapılan seçimler sonucu belirlenmiş mebuslardan meydana gelen bir parlamento ve parlamentoya hesap veren bir hükümet ortaya çıkmıştır. 1908 Devrimi öncesi Osmanlı Devleti mutlakiyetçi bir rejime sahipti. Kansu'ya göre İttihatçılar, devrimle birlikte, merkezi ve modern bir devlet çatısı altında, hem toplumsal anlamda da hayatı modernleştirmek, hem ekonomik alanda kapitalist üretim ilişkilerini geliştirmek, hem de siyasi alanda parlamente düzende çalışan yeni bir iktidar yapısını hayata geçirmek için etkin bir şekilde uğraşmıştı. Bu devrimin amaçladığı şey, Türkiye'de liberal demokratik bir yönetim biçimi kurmaktır. Bu, eski idari ve siyasi uygulamalara son vermek ve mutlakiyetçi rejimin dayandığı siyasi yapının temellerini yıkmak demektir. 1908 devrimi ile istenen, bürokrasinin güvence altına alındığı bir 1876 Kanun-i Esasi değil, halkın gerçek anlamda siyasi sürece katılacağı ve hükümetlerin yalnızca doğrudan seçimle işbaşına gelen Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu olacağı ve bürokrasi ile Saray'ın yetkilerinin sınırlanmış çizileceği yeni bir "*Kanun-i Esasi*" idi. Eski düzenle özdeşleşmiş olan mutlakiyetçiliğe temelden karşı olan 1908 Devrimi, seçilmiş bir meclis ve yalnızca meclise karşı sorumlu bir hükümet modelini yani, liberal demokratik yönetimi yerleştirmeye çalışmıştır (Kansu, 2004: 1, 4, 278).

İttihatçıların 1908 devrimi ile amaçladıkları arasında tek tip ve merkezi bir devlet oluşturmak ve Osmanlı tebaasını Türk vatandaşlığı altında bir araya getirmek de yer almaktaydı. Eski ayrıcalıkların hepsi kaldırılacaktı. Devlet okullarının tümünde eğitim dili Türkçe olacak ama yerel diller de ikinci dil olarak öğretilmeye devam edilecekti. Mahkemelerde ve diğer resmi işlerde Türkçe kullanılacaktı. Tüm cemaatler nispi temsil yoluyla Meclis-i Mebusan'da yer alabilecekti. Her tebaa eşit hak ve yükümlülükler ile “*yurttaş*”a dönüşecekti. Bu da herkesin istisnasız aynı kefeye konulması, yani herkesin vergi vermesi, herkesin askerlik yapması anlamına geliyordu (Kansu, 2016: 9).

1908 devriminden sonra Ahmad'a göre İttihatçıların iki seçeneği vardı: ya eski kurumları ve iktidar kaynaklarını ortadan kaldırıp yerine yenilerini tesis edecekler ya da var olan kurumları devam ettirip, onları, kendi hareketleri yararına kullanmanın yollarını arayacaklardı. İttihatçılar, ideolojiden çok eyleme önem veren kişilerden oluşmaktaydı. Zaten yaptıkları eylemi de devlete karşı değil, devletin gücü ile gerçekleştirmişlerdi. Onlar her sözlerinde devleti kurtarmayı amaçladıklarını öne sürmüşlerdi. Bürokrasinin de ittihatçıları gizliden gizliye desteklemesinin sebebi de buydu (Ahmad, 2016b: 227).

Georgeon'a göre bu devrim, Osmanlı Devleti'nde Sultan II. Abdülhamid tarafından askıya alınmış olan meşrutî düzeni geri getirmek için yapılan liberal bir harekettir. Aynı zamanda, Sultan II. Abdülhamid rejiminin imparatorluğunun birliğini, bütünlüğünü korumak ve modernleştirmesini sağlamak amacıyla eyleme geçen subaylar tarafından yürütülen bir devrimdir. Subaylar tarafından gerçekleştirilmiş olması, Hristiyanların darbeye doğrudan katılmadığının göstergesidir. Çünkü Hristiyanlar genelde askerlik hizmetlerinden muaftılar (2016: 25). Ramsaur'e göre de İngiltere Jön Türk hareketine destek vermektedir, fakat 1908 ihtilalinin tamamen Türkler tarafından gerçekleştirildiği söylenebilir (2011: 202).

Tunaya'nın aktarımına göre Doktor Abdullah Cevdet 1908 devrimi ile tekrar kurulan meşrutîyet hakkında şu fikirlerini beyan etmektedir: “*Hürriyet verilmedi, hürriyet alındı. 24 Temmuz 1908 tarihi Türkiye'nin en büyük bayramı oldu*” (2016b: 182). Kansu'ya göre mutlakîyetçi düzenle birlikte bu düzenin ayrılmaz parçaları olan

baskıcı kurumların çöküşü karşısında halkın göstermiş olduğu büyük sevinç 1908 Devrimi'ndeki halk unsurunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Ona göre 1908 Devrimi'nin ilham kaynağı 1789 Fransız Devrimi'dir. Hatta sloganları bile aynıdır: *Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik* (2015: 156-364).

1908 Devrimi'nin ilk günlerinde, sürgündekiler ve Jön Türk temsilcileri Osmanlı Devleti'ne dönmüşlerdir. Kuran'a göre devrimin ardından Prens Sabahaddin de meşruti yönetimin kalıcı olması için arkadaşlarına çeşitli görevler vermiştir. İstanbul'daki Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti²² temsilcilerine de gazetelerde yayınlanmak üzere beyanname göndermiş ve meşrutiyetin ilanından dolayı tüm vatandaşları tebrik ettiğini ve onlara minnettar olduğunu söylemiştir. Fakat bu beyanname o dönemde yayımlanma imkânı bulamamıştır (Kuran, 2000: 318).

1.3.4. 31 Mart Vakası

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908 devriminden sonra iki farklı grubun muhalefeti ile karşılaşmıştı. Bunlardan birisi seçimlerde başarısız olan Ahrar Fırkası'nın²³ muhalefeti idi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin karşısına çıkan ikinci muhalefet ise ulemayla tarikat şeyhlerinin alt tabakalarından oluşan muhafazakâr çevrelerdi. Bu grup “İttihad-i Muhammedi Cemiyeti”nde örgütlendiler ve Jön Türkler'in politikalarına ve laik yaklaşıma karşı “31 Mart Vakası” olarak bilinen büyük bir isyan düzenlediler. 31 Mart isyanını gerçekleştirenlerin altı adet istekleri vardı (Zurcher, 2016a: 150):

- Sadrazamın, Bahriye ve Harbiye nazırlarının azledilmesi,
- Bazı ittihatçı subayların farklı yerlere gönderilmesi,
- Meclis-i Mebusan'ın İttihatçı Başkanının (Ahmed Rıza) değiştirilmesi,
- Bazı ittihatçı milletvekillerinin İstanbul'dan uzaklaştırılması,
- Şeriat hukukunun geri getirilmesi,
- İsyancı askerler için genel af.

²² İleriki bölümde incelenmiştir.

²³ Ahrar Fırkası ileriki bölümlerde incelendiğinden burada tekrar ele alınmamıştır. İlgili bölüm için bkz. syf. 124.

Bu talepler incelendiğinde Zürcher'e göre en ilginç talep olarak “şeriatın geri getirilmesi” göze çarpar. Çünkü uygulamaya konulan Avrupai yasalar ve nizamnameler şeriatın konumunu aşındırmışsa da şeriat kaldırılmamıştı ve aile hukuku alanında etkisini hala sürdürüyordu.

Bu ayaklanmaya göre 31 Mart günü (13 Nisan 1909), bir takım askerler başlarında softalarla birlikte Ayasofya Meydanı'na doğru yürümüşler ve şeriat hukukun geri getirilmesini istemişlerdi. Hükümet istifa etmiş ve Meclis-i Mebusan da kargaşa içine düşmüştü. Sultan da isyancıların taleplerini kabul etmiş ve bir gün içerisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetimden uzaklaştırılıp düzen yeniden sağlanmıştı. Hükümetin hiç direnmemesi yani herhangi bir muhalefet ile karşılaşmaması sonucu bu ayaklanma çok hızlı bir şekilde başarıya ulaşmıştır. Sultan'ın hareketi durdurmak için hiçbir girişimde bulunmaması ve isyancıların taleplerinin derhal kabul edilmiş olması şüphe uyandırmaktadır. Ona göre belki bu isyanı Sultan Abdülhamid çıkarmamıştı, ama bastırmak için de herhangi bir çaba sarf etmemişti (Ahmad, 2016a: 25, 28).

Bu gelişmeler üzerine Hareket Ordusu adıyla bilinen birlikler İstanbul'a doğru yol çıkmıştır. Bu ordunun hedefi başkent İstanbul'da düzeni ve ordu içi düzeni sağlamaktır. Bu doğrultuda 23–24 Nisan'da İstanbul'da kontrolü ele almışlardır. 27 Nisan'da ise Milli Meclis, Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa'nın direktifi üzerine, Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilerek yerine Sultan Mehmet Reşat'ın geçirildiğini ilan etmiştir. Böylece 1908 Temmuz'da gerçekleştirilen devrimin ikinci aşaması da sona ermiştir.

Hareket ordusu isyanı bastırmış ama İttihatçıların muhalefeti ezmesine de müsaade etmemiştir. Sıkıyönetim ilan etmişler ve Meşrutiyet rejiminin koruyucusu ve siyasetçiler arasındaki mücadelede hakem haline gelmişlerdir. Ahmad'a göre hareket ordusundaki askerlerin herhangi bir ideolojisi yoktur ve müdahaleyi yasa ve düzen adına, siyasal çatışmayı önlemek adına yapmışlardır (2016a: 30). Bu müdahale “ordunun politikaya karışmasını” sağlayan bir durum olarak günümüzde de tekrarlanmaktadır. Eryılmaz'a göre de devletin bekası fikri, günümüzde de askeri

darbelerin en önemli gerekçeleri arasında gösterilir ve darbeler bu gerekçe ile meşrulaştırılmaya çalışılır (2006: 244).

Kansu'ya göre 31 Mart olayı, açık ve net bir şekilde mutlakiyetçi rejimi yeniden kurmak isteyenlerin düzenlediği karşı–devrimci bir girişimdir (Kansu, 2016: 15, 75, 91). Bu grup, İttihatçıların kurmaya çalıştıkları parlamenter düzen yerine İslam vurgusunun yeniden gündeme getirilmiş olduğu mutlakiyetçi rejimi tekrardan yerleştirmek için ayaklanmışlardı. Darbeciler ise yaptıkları işin sadece İttihatçılara karşı girişilmiş siyasi bir hareket olduğu söylemelerine rağmen, İttihatçılar ısrarla 1908 devrimi ile kurulan yeni anayasal rejimin saldırıya uğradığını söylüyorlardı.

31 Mart hadisesinin ardından Anayasa'nın çeşitli maddelerinde çok önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu değişikliklerle Padişahın bazı yetkileri kısıtlanırken, parlamentonun yetkileri ise artırılmıştır. Örneğin, bakanları atama yetkisi Padişah'tan alınıp Sadrazama verilmiştir. Parlamento üyeleri de kanun teklifi verebilme hakkına sahip olmuştur. Yabancı devletlerle yapılan anlaşmalara parlamentonun onayı zorunlu tutulmuştur. Meclis-i Mebusan, bu değişikliklerle hükümeti düşürme yetkisine sahip olmuştur. Toplantı ve dernek kurma hakkı da yine 1909 değişiklikleri ile sağlanmıştır. Bu da siyasi partilerin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bir diğer önemli değişiklik ise padişaha sürgün yetkisi veren 113. maddenin kaldırılmasıdır (Bozkurt, 2010: 93).

Yapılan bu değişiklikler birçok bakımdan anlamlı olmakla birlikte bu değişikliklerin temel katkısı, egemenlik hakkı ve bunun kullanılışı bakımındandır. Bu açıdan bakıldığında egemenlik hakkı "padişah" ile "millet" arasında paylaşılmıştır. Egemenliğin kullanılışı bakımından dönüşüm de oldukça anlamlıdır. Yasama ve yürütme yetkileri padişah'tan ayrılmış, milleti temsil eden ve yetkileri arttırılmış bir parlamento kurulmuştur. Bu parlamentonun karşısında bulunan sorumlu bir bakanlar kurulu ile yetkileri sınırlanmış bir padişah; gerçekten meşruti-anayasal bir düzene geçildiğini göstermektedir. 1909 değişikliklerinin bir diğer katkısı iktidarın düzenlenişi bakımındandır. Yasama ve yürütme kuvvetleri arasında yumuşak bir ayrılık sağlanmış, parlamenter rejim yerleşmeye başlamıştır (Durdu, 2003: 306). Yani tüm bu değişiklikler ile yürütme zayıflatılmış ve yasama organının gücü artmıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 Devrimi ile Türk toplumunda neleri değiştirebildiği önemli bir tartışma konusudur. İstekleri konusunda tam başarı sağlamış olamamaları da birçok konuda önemli adımlar bu devrimden sonra atılmıştır (Akşin, 2014: 19). 1909 yılındaki düzenlemeler ile II. Abdülhamid'i tahtan indirip Meşrutiyete destek veren kişi olarak Sultan Reşat'ın padişah yapılması, modern topluma uygun yasa düzeninin getirilmesi, sansürün kaldırılması, geniş bir düşünce özgürlüğünün sağlanması, Türkçe yayınların sayısının artması, iktisadi alanda kapitalist düzene geçişin başlaması, bankaların ve şirketlerin kurulmasının teşvik edilmesi, eğitim bütçesinin artırılması gibi yenilikler meydana gelmiştir.

1.4. ADEM-İ MERKEZİYET KAVRAMI, YERELLEŞME TARTIŞMALARI VE NİZAMNAMELER

Osmanlı Devleti'nde yenilik çabalarının çoğunun idari anlamda yapıldığı bilinmektedir. Prens Sabahaddin'in savunduğu fikirler arasında da ana kavram olarak yer alan ve bu çalışma açısından da önemli bir ilke olan adem-i merkeziyetçilik kavramı ve devamında buna uygun olarak yayınlanan nizamnameler bu bölümde ele alınacaktır. Osmanlı Devleti'nde klasik belediyeçilik anlayışı, Tanzimat ile birlikte modern bir hal almaya başlamıştır. Klasik dönemde kentlerin temelini kadı, vakıflar, loncalar ve mahalleler oluşturuyordu. Kadı, adli yetkilere de sahip olmakla birlikte mülkiye, zabıta ve mahalli hizmetlere de bakıyordu (Ergin, 1995: 249). Kentin han, hastane, hamam, medrese, köprü, çeşme gibi eğitim, kültür, sosyal ve sağlık tesislerini ise vakıflar yapıyordu. Loncalar ise meslek kuruluşları olup, pazar ve çarşıların aydınlatma, düzen ve temizlik işlerine bakıyorlardı. İhtisap kurumunun içerisinde yer alan muhtesipler ise şehirde fiyat düzeylerini belirliyor ve gerektiğinde cezai tedbirler uyguluyorlardı. Mahalle halkı da kendi bekçisi vasıtasıyla mahallenin düzenini ve yerel ihtiyaçlarını karşılıyordu (Sunay, 2002: 115).

Osmanlı Devleti ile yabancı ülkeler arasında imzalanan çeşitli ticaret anlaşmaları sonucu Osmanlı Devleti'nin açık pazar haline gelmesiyle birlikte gelişen uluslararası ticaret sonucu İstanbul, yabancı bankerlerin de yaşadığı bir kent olmaya başlamıştı. Bu durum mekânsal ve sosyal anlamda belediye hizmetlerinin niteliğinde değişiklikler meydana gelmesini sağlamıştır. Şehirde değişmeye başlayan belediye

hizmetlerinin daha düzenli olması ve yaşanan aksaklıkların düzeltilmesi amacıyla 1854 yılında “şehremaneti” adında bir memurluk oluşturulmuştur (Oktay, 2001:158,159). Bu kurumun belediye hizmetlerinin yürütülmesinde yetersiz kalması üzerine halkta oluşan rahatsızlıklar artınca 1858 yılında özellikle bankerlerin yaşadığı Beyoğlu-Galata bölgesinde *Altıncı Daire-i Belediye* ismiyle belediye idaresi kurulmuştur. Böylece 19. yüzyılın ortalarına kadar klasik belediyecilik olarak devam eden sistem, Altıncı Daire-i Belediye’nin kurulmasıyla çağdaş kent anlayışına doğru geçişin başlamasını sağlamıştır (Toprak, 1993:220).

Galata bölgesinde uygulanan belediyecilik sistemi ile beledi hizmetlerin artması başka bölgelerde de belediyelerin kurulmasına öncülük etmiştir. Bunun sonucunda 1864 yılında Tarabya’da, 1867 yılında ise Adalar’da belediye örgütleri kurulmuştur. Buralardaki belediyeleşme hareketleri de İstanbul’un tamamına yayılma eğiliminde olmuştur. Bu gelişmeler üzerine 1868’te “*Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi*” ilan edilerek İstanbul on dört belediye yönetimine bölünmüştür (Tural, 2003: 7). Fakat bu nizamnameye kadar zaten mevcut bulunan Beyoğlu, Tarabya ve Adalar Belediye yönetimlerinin yanına söz konusu nizamname ile sadece birkaç belediye daha eklenebilmiştir. Yani on dört belediyenin kurulması tamamlanamamıştır (Eryılmaz, 2019b: 245).

Daha sonraki süreçte yani 1876 yılında ilan edilen Kanun-i Esasi’de de yerel hizmetler hususu yer almıştır. Söz konusu kanun metninin 112. maddesinde yerel hizmetlerin belediye meclisi eliyle yürütülmesinden²⁴ bahsedilmiş olup 1877 yılında da İstanbul için “Dersaadet Belediye Kanunu” çıkarılmıştır (Oktay, 2001:139). Bu kanun değişikliklere uğramasına rağmen Cumhuriyet’in ilanında da yürürlükte kalmıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra yani 1923-1930 yılları arasındaki sistem Osmanlı sisteminin devamı niteliğindedir. Cumhuriyet’in ilanından sonra ise 1930 yılında Belediye Kanun’u ilan edilmiştir²⁵.

Osmanlı Devleti’nde gelişimi yukarıda anlatıldığı gibi olan belediyeciliğin ve idari yapılanma sorununun temelini merkeziyetçilik–adem-i merkeziyetçilik tartışması

²⁴ www.anayasa.tbmm.gov.tr/docs/1876, Erişim Tarihi: 31.01.2019.

²⁵ www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1471.pdf, Erişim Tarihi: 07.05.2019.

oluşturur. Adem-i merkeziyet kavramı; *subsidiarite, yerelleşme, yerinden yönetim, desantralizasyon* gibi isimler altında ele alınmaktadır.

Desantralizasyon köken olarak Batı'da ortaya çıkmış bir düşüncedir. Klasik anlamda desantralizasyon merkezi yönetimlerden yerel yönetimlere doğru yetki, görev ve kaynak aktarımını ifade eder. Modern anlamda ise merkezi yönetimin elindeki planlama, karar verme, uygulama gibi bazı kamusal yetki ve sorumlulukların bir kısmını, taşra kuruluşlara, yerel yönetimlere, federe birimlere, yarı özerk kamu kurumlarına, özel sektöre, meslek kuruluşlarına ve idarenin dışındaki gönüllü kuruluşlara aktarılmasıdır (Eryılmaz, 2019b: 130).

Adem-i merkeziyet kavramı, her sorumluluğa karşılık bir yetkinin ortaya çıkması yani işlerin özelliklerine göre yönetim erkinin bölünmesi anlamına gelir. Bu ise genel işlerin türü, genişliği ve karmaşıklığı bakımından ayrılması, işlerin yönetiminin en uygun yerde bulunan, en yetkili olan kurulca, yeterli yetki ve gerekli araçlarla, ayrı ayrı yüklenilmesi demektir (Ege, 1977: 59,130).

Üniter devletlerin hantal bürokratik işleyişi aşmak için buldukları yönetsel çözüm yerinden yönetim ilkesidir. Bu kavrama göre topluma sunulacak yerel hizmetlerin devlet tarafından tek elden değil merkezi yönetim hiyerarşisine dâhil olmayan ve merkezi teşkilat içinde yer almayan, nispi özerkliğe sahip tüzel kişiler tarafından yürütülmesi esastır (Güneş, 2016: 129). Dünya Bankası desantralizasyonu şu şekilde tanımlar (2000: 112):

"Desantralizasyon, yönetim sisteminin değiştirilmesini ve yeni siyasi, mali, düzenleyici ve idari kurumların oluşturulmasını içerir. Yerel seçimlere izin vermek göreceli olarak kolay ve çabuk atılacak bir adımdır; ancak merkezi hükümet ve yerel yönetimler arasında yeni düzenleyici ilişkileri tasarlamak, merkezden yeni oluşan yerel örgütlere araç-gereç ve personel aktarımında olduğu gibi, yavaş ve zor bir iştir. Aynı derecede zor olan başka bir iş ise merkezi hükümet birimleri arasında yıllık bütçe transferi üzerine kurulu bir sistemi, değişik hükümet düzeyleri arasında vergi gelirleri ve harcamaların tahsisi üzerine kurulu bambaşka bir sisteme dönüştürmektir"

Dünya Bankası'na göre desantralizasyon sadece görevlerin merkezden yerele aktarılması değil, aynı zamanda yeni idari kurumların oluşturulması anlamına gelir ve bu durum gereklidir. Çünkü merkezden yerele araç-gereç, personel veya bütçe

aktarımı vakit kaybına neden olur. Bu nedenle desantralizasyona uygun olarak yeni siyasi ve mali düzenleyici kurumlar oluşturulmalıdır.

Desantralizasyonun idari, siyasi, mali ve ekonomik olmak üzere çeşitli uygulama biçimleri vardır. Yetki devri ve yetki genişliği²⁶ idari desantralizasyon kapsamında değerlendirilirken, özelleştirme ve yasal – yapısal serbestleştirme ise ekonomik desantralizasyon kapsamında incelenmektedir (Eryılmaz, 2019b: 130).

Osmanlı Devleti’nde azınlıkların büyük güçlerce desteklenerek Osmanlı merkezi idareye karşı ayaklanmaya başladıkları bir dönemde ortaya çıkan “adem-i merkeziyet” kavramı sıkça tartışılan bir konu olmuştur. Bu kavram, Lübnan Nizamnamesi, Girit Nizamnamesi gibi vilayet nizamnamelerinin maddelerinin de gösterdiği gibi “özerkleşme” ve “bağımsızlaşma” sürecinin de mihmandarı olmuştur.

Osmanlı Devleti’nde bu tartışmalar yaşanırken tahta çıkan Sultan Abdülaziz iç politikada azınlık milliyetlerinden gelen ayrılıkçı hareketlere karşı çeşitli “Vilayet Nizamnameleri” yayınlarak bu ayrılıkçı hareketleri önlemeyi amaçlamıştır. Lübnan Nizamnamesi, Girit Nizamnamesi gibi metinlerin imzalandığı bu dönem Osmanlı devlet yapısının azınlıklar üzerinden “adem-i merkezileştirme” sürecine denk gelir. Tural, milliyetçi hareketlerle mücadele edebilmek ve devleti bir arada tutabilmek için yöneticilerin yetkilerini tebaası ile paylaşmasının gerekli olduğunu söyler ve nizamnamelerin gerekçesi olarak da bunu gösterir (2004: 84).

Tunaya’ya göre ise nizamnameler ile ülkenin vilayetlere taksimi, idari görünen fakat siyasi alana yenilik getirmiş olan bir olaydır (2016a: 35). Çünkü ilk defa seçim prensibi ve mahalli idare sistemi bu yol ile imparatorluk yapısına girmiştir. Örneğin 1864 yılında yayınlanan vilayet nizamnamesi ilk önce Tuna vilayetinde uygulanmış ve valiliğe Mithat Paşa atanmıştır. Uygulamada başarı sağlanınca 1871 yılında bütün imparatorlukta uygulanmak üzere İdarei Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi yürürlüğe konulmuştur (Ortaylı, 2016: 175). Tuna vilayeti dahilinde Osmanlılık uygulamaları sadece gayrimüslimlerin yerel meclislere temsilci yollamalarıyla sınırlı kalmamış, ilk

²⁶ 1876, 1909 ve 1924 Anayasal metinlerde yetki genişliğinin karşılığı olarak “tevsi-i mezuniyet” kullanılmıştır. Aynı metinlerde “tefrik-i vezaif” (görevler ayrımı) da vardır. Bu ifadenin yerinden yönetime karşılık geldiğini savunanlar ile buna karşı çıkanlar arasında sürekli tartışmalar olmuştur. Bunun sebebi devletin bütünlüğünün ön planda tutulması gerektiği anlayışı olabilir (Yayla, 2010: 235).

kez burada yerel dilde haberlerin yer aldığı “Vilayet” isimli gazete yayımlanmaya başlamıştır (Somet, 2004: 99).

1.4.1. 1861 Cebel-i Lübnan Nizamnamesi

Ondokuzuncu yüzyılda yürürlüğe koyulan nizamnamelerden ilki Lübnan bölgesinde uygulanan Cebel-i Lübnan Nizamnamesi’dir. Osmanlılar tarafından Cebel-i Lübnan olarak isimlendirilen bölge birçok farklı mezheplere mensup kişilerden oluşuyordu. Hristiyan, Marunî, Dürzi, Rum Katolikleri ve Ortodoksları, Yahudi ve Ermeni cemaatleri bir arada yaşadığı bölge Avrupa ticari kapitalizminin içine çekildikçe toplumsal iktidar kalıpları değişmeye başlamış ve din kavgaları yaşanmaya başlamıştı (Tural, 2005: 65). Bunun üzerine Osmanlı Devleti yöneticileri yeni devrin adabına uygun düzenlemeler yaparak bu sorunu ortadan kaldırmaya çalışmışlardır.

9 Haziran 1861 tarihinde hazırlanan Lübnan Nizamnamesi için İtalya, Avusturya, Rusya, Fransa, Prusya ve Osmanlı temsilcilerinden oluşan grup uluslararası bir konferansta bir araya gelip Lübnan’a idari, adli ve mali özerklik verilmesini görüşmüştü. Buna göre Lübnan Dağı ile sınırlı olan ve Beyrut ve diğer Müslüman kıyı bölgelerini kapsamayan bölgenin idaresi Bab-ı Ali’nin atayacağı Katolik bir genel valiye verilecekti. Düvel-i Muazzama ise onu denetleyecek ve onaylayacaktı. Yeni yönetim kendi adli düzenini ve milis kuvvetini kuracaktı. Lübnan, İstanbul’a vergi ödemeyecek ve Lübnan’da Osmanlı askeri bulunmayacaktı. Din fark etmeksizin herkes kanunlar önünde eşit sayılacak, yerel vergiler yerel ihtiyaçlara göre harcanacak, bütçe açıkları da Osmanlı hazinesinden değil yerel kaynaklardan karşılanacaktı (Reyhan, 2007: 101). İşte bu protokol ile Lübnan’a yeni bir statü verilmiş oldu.

Bu nizamnamede yer alan temel hükümler şunlardır (Engelhardt, 1999:170):

- Cebel-i Lübnan, Babıali’nin idaresindeki yürütme gücünün bütün yetki ve görevlerine sahip olmak üzere Hristiyan mutasarrıf tarafından idare edilecektir.
- Halkı oluşturan milletlerden her biri mutasarrıfın maiyetinde bir vekil bulunduracaktır.

- Her cemaat tarafından seçilmiş ikişer üyeden oluşmak üzere merkezi bir meclis bulunacaktır.
- Cebel, altı kazaya bölünerek her birinde çeşitli cemaatler tarafından atanacak 3 ile 6 üyeden oluşan bir meclis bulunacaktır.
- Kazalar mümkün olduğu kadar aynı unsura mensup halktan oluşmak üzere nahiylere bölünecektir.
- Her bir nahiyede mezhep erbabları için sulh hâkimi, her kazada 3 ile 6 üyeden oluşan bidayet mahkemesi seviyesinde bir adliye meclisi, liva merkezinde her bir cemaatten ikişer üye olarak on iki üyeden oluşan büyük adliye meclisi bulunacaktır.
- Asayiş ve güvenlik yerli zabıta heyeti aracılığıyla sağlanacaktır.

Nizamname madde madde incelendiğinde birçok önemli nokta karşımıza çıkar. Bu nizamnameye göre Lübnan kazalara ayrılacak ve bu kazaların her birinde ya ahalisinin nüfus miktarıyla ya da mutasarrıf olduğu emlak ve arazisinin ehemmiyetiyle üstün olan mezhepten seçilecek mutasarrıf tarafından atanmış birer idare memuru bulunacaktı. Kazalar nahiylere bölünecek ve her bir nahiyede kaza müdürlerinin terfisi üzerine mutasarrıf tarafından atanmış birer memur bulunacak ve her bir köyün ahali tarafından seçilerek mutasarrıf tarafından da atanmış birer şeyhi bulunacaktı. Tüm bu maddeler de bu nizamname ile Lübnan'a tanınan ayrıcalıkları göstermektedir.

1.4.2. 1864 Vilayet Nizamnamesi

1861'de yazılan ve 1864'te son şeklini alan Lübnan Nizamnamesi'nin diğer bölgeleri de etkileyerek başka nizamnamelerin de yayınlanmasına neden olduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan bir tanesi de 6 Eylül 1864 yılında yürürlüğe konulan "İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu"dur. Lübnan Nizamnamesi, gerek biçimsel, gerekse içerik bakımından 1864 Vilayet Nizamnamesi'ni etkilediği görülebilir. Osmanlılık ilkesinin gelişmesini desteklemek ve nüfusun türdeş olmayan unsurlarının istek ve ihtiyaçlarını aynı örgütlenme içinde temsil etmenin çözümü 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi ile hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Bu nizamname ile vilayetlerde görevler birbirinden ayrılmaya başlamıştır (Reyhan, 2008: 68).

1864 Nizamnamesi'nin getirdiği düzenlemeye göre vilayet sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar nahiyelere bölünmüştür. Sancaklar mutasarrıfların, kazalar kaymakamların, nahiyeler de muhtarların idaresinde olup hepsi valinin emri altındadır. Bu düzende ayrıca üyelerin çoğunluğunun seçimle belirlendiği bir meclis ve bir mahkeme vardır. Bu düzenlemenin en önemli yanı, halk ilk defa mahalli meclis ve mahkemelerin teşkilatına katıldığından o zamana kadar kamu meselelerinden uzak duran tebaa, daha geniş ve daha bağımsız bir seçim hakkı hazırlamak için bazı gerekli tedbirlere başvurmak zorunda olmasıdır (Engelhardt, 1999:185, 187).

1864 Nizamnamesi merkeziyetçilik ile adem-i merkeziyetçiliği denge içerisinde tutma çabasına yöneliktir ve bu vilayet nizamnamesi başka nizamnameleri de beraberinde getirmiş ve yeni vilayet nizamnameleri ile başka yerlerde de yeni idari tarzlar uygulanmaya başlamıştır.

1.4.3. 1868 Girit Nizamnamesi

Osmanlı Devleti'nde 1866 yılında önemli bir ayaklanma daha meydana gelmiştir. Girit adasında bir isyan başlamış ve Osmanlı ordusunun müdahalesine rağmen bu isyan bastırılamamıştır. Osmanlı Devleti'nin bu tarz isyanları bastıramaması Balkanlar'da sınıra yakın yerlerde bulunan nüfusların da asayişini bozmuştur. Bu ayaklanmalar sonucu büyük devletler harekete geçerek Osmanlı Devleti'ne tavsiyelerde bulunmaya başlamışlardır. İstekleri ise 1856 Islahat Fermanı ile Hristiyan tebaaya verilen hakların artık hayata geçirilmesidir (Mardin, 1991: 136). 1866 yılından itibaren bağımsızlık taleplerinin artmasıyla ayaklanma çıkan yerlerden biri olan Girit'e isyanı bastırmak için Osmanlı Devleti tarafından olağanüstü yetkilerle Ali Paşa gönderilmiştir. Fakat isyan bastırılsa dahi Osmanlı hâkimiyetinin adada kuvvet zoru ile sürdürülemeyeceğini düşünen Ali Paşa (Reyhan, 2007: 109), Girit'e idari özerklik ve hatta bağımsızlık verilmesini padişaha önermiştir. Bunun üzerine 18 Eylül 1868 Nizamnamesi hazırlanmış ve uygulanmıştır.

Söz konusu nizamnameye göre halkın yüz elli bini Hristiyan, elli bini ise Müslüman olan Girit adası bir vilayettir. Ada beş sancağa ve yirmi bir kazaya bölünmüştür. Adayı yöneten valinin biri Müslüman, diğeri Hristiyan olmak üzere iki müşaviri vardır. Sancak ve kazalardaki mutasarrıf ve kaymakamlar bulundukları

yerlerdeki halkın mezhebine göre Hristiyan veya Müslümandır. İdare reisinin Hristiyan olduğu yerde bir Müslüman yardımcı, Müslüman olduğu yerde ise bir Hristiyan yardımcı bulunur (Reyhan, 2006: 139). Vilayet merkezi ile sancak ve kaza merkezlerinde eşit sayıda Müslüman ve Hristiyan üyeden oluşan ve vali, mutasarrıf ve kaymakamın doğal üye olduğu bir idare meclisi vardır. Halkı sadece Hristiyan olan sancaklarda ve kazalarda bu meclislerin üyeleri tamamen Hristiyan'dır. Üyesi seçim yoluyla belirlenen karma mahkemeler, Müslüman ve Hristiyanlar arasında ortaya çıkan davalara bakarlar (Engelhardt, 1999:219).

Bu nizamnamenin önemli yanı, ileriki dönemlerde diğer Osmanlı Vilayetlerinde de tatbik edilmesi tehlikesine yol açmasıdır. Nizamname sonucunda Girit Adası'nın iç idaresi yerli halka devredilmiş ve etnik yapısına göre özerk bir statüye sahip olarak "adem-i merkezîyetçi" yönetime geçmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

PRENS SABAHADDİN'İN HAYATI VE YAŞADIĞI DÖNEM

Prens Sabahaddin eğitimci, politikacı ve düşünür olarak Osmanlı Devleti'nin kurtarılması için, bilinçli metotlarla hareket edilmesini ilk önerenlerdendir. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl sonlarında başlayıp, 20. yüzyılın başlarında artan ve saltanatın çöküşüne kadar geçen dönemde Prens Sabahaddin'in ismi, mücadelesi, görüşleri önemli bir özellik taşır. Prens Sabahaddin'in görüşleri, Türkiye'deki devrim hareketlerindeki yeri, savunduğu ana prensipler, ana yurdu defalarca terke mecbur kalması gibi verdiği mücadeleler kendisini önemli bir konuma koymuştur.

2.1. HAYATI VE KİŞİLİĞİ

Prens Sabahaddin'in yaşamını birkaç döneme ayırmak mümkündür (Alkan, 2007: 9). Birinci dönem (1878-1899), doğumundan Avrupa'ya kaçışına kadar, İstanbul'da geçen çocukluk ve gençlik dönemidir. Bu dönem, sarayda aldığı eğitimle geçmiştir. Bu eğitimler arasında Arap Edebiyatı, Fars Edebiyatı, Fransızca ve piyano dersi gibi farklı disiplinler yer almaktadır. Ardından Avrupa'nın çeşitli kentlerinde geçirdiği, siyasal ve düşünsel faaliyetlerde bulunduğu ikinci dönem başlar (1899-1908). Bu dönemde Avrupa'daki Osmanlı aleyhine gelişen olaylara dâhil olarak onlara cevap vermeye çalışmış, bu amaçla Batı basınında Osmanlı aleyhindeki düşünceleri değiştirmek için birçok makale yayınlamış, demeçler vermiş, devlet ve hükümet başkanlarına mektuplar yazmış, bazen de açık mektuplar yayınlamıştır. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'ndeki siyasal rejimin değişmesi için mücadele vermiştir. Prens Sabahaddin'in amacı, diğer Jön Türkler gibi, II. Abdülhamid'in kişiliğinde simgeleşen otoriter mutlakiyet rejimine son vermek ve anayasal meşrutiyetin kurulmasını sağlamaktır. Bu amaçla gerçekleştirdiği faaliyetler arasında Birinci ve İkinci Jön Türk Kongresi'nin toplanması, Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin kurulması, Terakki dergisinin çıkarılması gibi hareketler sıralanabilir.

Sabahaddin'in isminin başına koyulan “Prens” unvanı, hanedanın erkek çocuklarına verilen unvandır. Yani bir kişiye “Prens” unvanının verilmesi için baba

tarafından hanedandan gelmesi gerekir. Hâlbuki Sabahaddin'in babası Damat Mahmut Celaledin Paşa, Koca Hüsrev Paşa'nın Gürcü kölelerinden Damat Mehmet Halil Paşa'nın oğludur (Akşin, 2014: 77). Mahmut Paşa'nın annesi ise II. Mahmud'un kızıdır (Ramsaur, 2013: 68). Yani Sabahaddin'in babası Damat Mahmut Celaledin Paşa, Osmanlı Hanedanından gelen bir kişi değildir. Sabahaddin'in baba tarafından değil, anne tarafından hanedanlıkla bağı bulunmaktadır. Anne tarafından hanedan ile ilgisi bulunanlara "Sultanzade" denmektedir (Erkul, 1982: 83). O halde Sabahaddin'e hanedan üzerinden bir unvan vermek gerekirse ancak "Sultanzade" unvanı verilebilir. Fakat siyasi tarihimizde ve yabancı kaynaklarda "Prens" unvanıyla anılıyor olması sebebiyle bu çalışmada da "Prens Sabahaddin" olarak yer almıştır.

Prens Sabahaddin'in babası ile büyükbabası padişah damatlarıydı. Büyükbabası Halit Rıfat Paşa, Sultan Mahmut'un kızı Saliha Sultan'la, babası Mahmut Celalettin Paşa, Sultan Mecid'in kızı Seniha Sultan'la evlenmişlerdi. Dayılarının dördü de padişahlık koltuğuna oturan kişilerdi. Sultan Murat, Sultan Hamit, Sultan Reşat ve Sultan Vahdettin, Prens Sabahaddin'in annesi Seniha Sultan'ın kardeşleriydi.

Prens Sabahaddin'in doğum günü konusunda farklı bilgiler vardır. Saray ve hanedan mensuplarının doğumlarını, evlenmelerini, ölümlerini belirleyen ve Başbakanlık Arşivi'nde bulunan defterde Prens Sabahaddin'in Rumi takvime göre 1295 yılında doğduğu kayıtlıdır. Saray nüfus kütüğü niteliğindeki bu defterde, hanedan çocuklarının doğdukları günler, çoğunlukla yazılı olmakla beraber, Prens Sabahaddin'in doğduğu ay ve gün belirlenmemiştir. Prens Sabahaddin'in doğum tarihi hakkında farklı kaynaklarda 1877, 1878 ve 1879 yılları gösterilmesine rağmen, kaynakların çoğunluğu 1878 yılında doğduğunu belirtmektedir. Kardeşi Ahmet Lütfullah'a göre Prens Sabahaddin, ilk "Meclis-i Mebusan"ın süresiz olarak padişahın emriyle kapatıldığı gün doğmuştur. Bu tarih, 13 Şubat 1878 çarşamba gününe denk gelmektedir (Toros, 1978: 149).

Prens Sabahaddin'in babası Mahmut Paşa, dönemin en ileri tahsil müesseselerinde yetişmiş, Paris sefiri olarak Fransa'da iki yıl kalmış, hem Fransızcasını ilerletmiş hem de tahsilini orada tamamlamıştı. Bu sırada Sultan

Abdülmecid vefat etmiş ve yerine Sultan Abdülaziz geçmişti. Yeni padişah, Sultan Abdülmecid'in kızlarına saraya damat olabilecek vasıfta şahsiyetler ararken kendisine Mahmut Bey nerildi. Bu sebeple Padişahın huzuruna çıkan Mahmut Bey ağırbaşlılığı ile ilk anda kendini padişaha beğendirdi. Mahmut Bey'in yaşı çok ge olmasına rağmen, Sultan Abdülmecid'in münevver, yabancı dil ve batı musikisi bilen kızı olan Seniha Sultan'ın kocası olarak, rütbesi paşalığa çıkarıldı (Kutay, 1964: 27). Seniha Sultan hayvanlara çok düşkün, özellikle atları çok seven, spora ilgili, Batı musikisinde oldukça bilgili, zeki ve son derece aktif bir kişi ydi. Tüm bu özelliklerinin yanında siyasi gelişmeleri de yakından takip ederdi.

Mahmut Paşa, Paris elçiliğinde görev yapmış ve kısa bir süreliğine de olsa Adliye Nazırlığı görevinde bulunmuştur. O dönemde her dairede olduğu gibi adliyede de karışıklıklar bulunmaktaydı. Adliye işleri Müsteşar Vahab Efendi tarafından keyfi ve arzusu doğrultusunda yürütülmekteydi ve bu karışıklıklar yüzünden birçok vatandaş hak kaybına uğramaktaydı. Bunun zerine Sultan Abdülhamid eniştesine Adliye Nazırlığı görevini vermişti. Mahmut Paşa nazır olarak göreve gelince adliyede bir düzen kurmayı başardı. Bu başarısı sayesinde Sultan Abdülhamid'in güvenini kazanmış oldu ve Sultan Abdülhamid kendisiyle devlet işleri hakkında fikir alışverişi yapmaya başladı. Bu samimiyet *Kelanti Skaliyeri–Aziz Bey Komitesi*'nin¹ kalkıştığı suikast girişimine kadar devam etti. Söz konusu suikast girişimi ile Paşa'nın bir bağı olmadığı ortaya çıkmasına rağmen Sultan Abdülhamid, Paşa hakkında şüpheye dşmşti. Hâlbuki Kuran'a göre Paşa'nın böyle bir komitenin varlığından bile haberi yoktu (Kuran, 2000: 83).

Amaçları V. Murat'ı tekrar padişah yapmak veya İngiltere'ye kaçırılmasını sağlamak olan *Kelanti Skaliyeri–Aziz Bey Komitesi*'ne üyelik şüphesi ile görevlerinden alınan Mahmut Paşa, daha sonra bu komite ile bağı olmadığı ortaya çıkınca kendisine Sultan Abdülhamid tarafından Evkaf Nezareti görevi teklif edildi. Mahmut Paşa ise Padişahın tüm ısrarlarına rağmen ne evkaf nezaretini ne de başka memurluğu kabul

¹ Kelanti İskalyer komitesinin yesi Mahmut Paşa değil, Seniha Sultan'ın kağyası Bekir efendi idi Bu komite ile Mahmut Paşa arasında şüphe duyulmasının sebebi, komite üyelerinden olan Bekir Efendi'nin Mahmut Paşa'nın eşi Seniha Sultan'ın khyası olmasıdır. Mahmut Paşa'nın ise bu komiteden haberi bile yoktur. Böyle dedikodu çıkarılmasındaki amaç ise V. Murat taraftarlarını güçlü göstermektir (Kuran, 2000:34).

etmedi. Kutay’a göre Sultan Abdülhamid, etrafa karşı eniştesi ile arasında herhangi bir fikri ayrılığı olduğunu belli etmemek için Mahmut Paşa’yı Şuray-ı Devlet Mülkiye Dairesi üyeliğine atadı, ama Paşa bu göreve bir kere bile gitmedi ve hatta kendisine gönderilen maaşları da iade etti (Kutay, 1964: 33).

Mahmut Paşa görevlerini bıraktıktan sonra kendi yalısında oğulları Sabahaddin ve Lütfullah Beylerin eğitim ve öğrenimleriyle ilgilenmiştir. Özel eğitim gören Prens Sabahaddin ve Lütfullah Bey’in Doğu ve Batı dillerine, özellikle de Fransız diline olan hâkimiyetleri, Batı gazetelerinden yurt dışındaki muhalif hareketleri de takip etmelerine imkân sağlamıştır. Prens Sabahaddin, Kuruçeşme Sarayındaki genç prenslerin yetişmesi için özel bir üniversite haline getirilen yerde dönemin en önemli âlimlerinden olan Kadınhanlı Emin ve Hoca Hayret Efendi’den Arap Edebiyatı; İsmail Safa’dan edebiyat, Hüseyin Daniş’ten Fars Edebiyatı; İsviçre’den davet edilen Barchille Bertratod ve Charlier’den Fransızca dersleri almıştır (Ege, 1977: 6). Müzisyen Çeza Heke’den ise piyano dersi almış, henüz yirmi yaşındayken İbni Haldun’un Mukaddimesi’ni okumuş, Lamartin’den Jocely’i dilimize çevirmiştir (Budak, 1998: 10). Bu eğitimleri babası Damat Mahmut Paşa da bizzat takip eder, saraya davet edilen dönemin en önemli isimleri ile en ciddi meseleleri görüşürken bile oğulları Sabahaddin ve Lütfullah’ın hazır bulunmalarını arzu ederdi. Tüm bu eğitim faaliyetleri hem Lütfullah’ı hem de Prens Sabahaddin’i kültürel olarak üst seviyelere getirmiştir.

Damat Mahmut Paşa, düzenli biçimde Temps, Le Mond ve İlluste isimli gazeteleri takip eder ve memleketin iç ve dış siyaseti hakkında Sultan’a raporlar sunardı (Ceran, 1984: 10). İkisinin arasının gayet iyi olduğu bilinen bir gerçektir. Mahmut Paşa, Sultan Abdülhamid ile arasındaki samimiyeti Fazlı Bey’e şu şekilde aktarmıştır (Kuran, 2000: 83):

“Benim Sultan Abdülhamid ile dostluğum adeta bir arkadaşlık derecesinde idi. Sarayda Babıali’den gelen evrakı beraberce okur mütalaa eder ve icabına göre müttehiden karar verirdik. Hiç bir gün geçmezdi ki beraber yemek yemeyelim. Bu Hacı Bekr meselesi dolayısıyla nezaretten azlimden sonra benim bu işte dahlim olmadığına kanaat getiren Abdülhamid beni sarayına çağırdı; iltifatlarda bulundu; gönlümü almak istedi. Lakin ben bu iltifatlara ehemmiyet vermedim. Tevcih ettiği vazifelerde reddettim. En son bana şunu söyledi: “Beni yapayalnız

bırakıyorsun. Eğer memleketin idaresinde bir kusurum olursa ve memlekete bir felaket gelirse bunun mesulü sensin. Çünkü benim itimat ettiğim başka kimse yoktur.”

Ben bu sözleri de benimsemedim; evime çekildim, oturdum. Vakta ki memleket ahvalinin günden güne fenalaştığını gördüm; kendisini ikaz için lahiyaları yazıp göndermeye başladım. O vakit bana şu yolda haber göndermişti: “Ben kendisine yalvardığım zaman beni reddetti. Filhakika memlekette şikâyet ettiği ahval mevcut ise bunun sebeplerini ötekinde berikinde veya ben de aramasın. Doğrudan doğruya kendisinde arasın. Şunu da ilave edeyim ki senelerden beri kendisi idare işlerinden uzakta bulunduğu için bugünkü siyasi ihtiyaçları bilmezler ve anlamazlar. Onun için yine evlerinde otursunlar ve bir daha benim işime karışmasınlar.”

Mahmut Paşa’nın Fazlı Bey’e anlattığından Mahmut Paşa ile Sultan Abdülhamid’in aralarının suikast girişimine adı karışana kadar gayet iyi olduğunu anlarız. Hatta Mahmut Paşa’nın devlet işlerinde Sultan Abdülhamid’e yardım ettiği, evrakları beraber değerlendirdikleri görülür. Fakat zamanla Sultan Abdülhamid’in Mahmut Paşa’nın uyarılarına mesafe koymuş ve sonunda da kendi işine karışmaması gerektiğini söylemiştir.

Sultan Abdülhamid ve Mahmut Paşa arasında en önemli anlaşmazlıklardan biri de Bağdat Demiryolu meselesinde yaşanmıştır. Sultan Abdülhamid bu imtiyazı Almanlara vermek istemiştir. Bu konuda bir gün Paşa ile oğulları Lütfullah ve Sabahaddin’in musiki hocası Çeza Heke, Paşa’ya İngilizlerin en büyük sermayedar gruplarından Mr. Maymon isimli kişinin bu demiryolu yapımının inşasına talip olduğunu söylemiştir. Mahmut Paşa demiryolu imtiyazının ne kadar önemli bir durum olduğunu, bu imtiyazı alan devletin ülke üzerinde ne kadar etkili olacağını, bu devletin Osmanlı toprakları üzerinde iktisadi hâkimiyet kurma çabası içerisine gireceğini düşünüyordu. Kutay’a göre Mahmut Paşa, Almanya’nın Bağdat Demiryolu’nu “Devlet” olarak inşa etmek üzere istediklerini, fakat İngilizlerin teklifinin şahsi sermayeye dayandığını belirterek, bu yapım işinin İngilizlere verilmesi gerektiğini savunuyordu. Liberal fikirlere sahip olan Paşa’nın bu işin şahsi firmaya verilmesi sonucunda Osmanlı Devleti’nin Almanya’nın veya herhangi başka bir devletin boyunduruğu altına girmeyeceğini düşünüyordu. Mahmut Paşa bu fikrini Sultan’a iletmesine rağmen ret cevabı almış (Kutay, 1964: 42) ve hatta Padişah kendisine şöyle bir haber göndermişti: “Yıllardan beri idare işlerinden uzakta bulunduğu için,

bugünkü siyasi işleri bilmez ve anlamazlar. Onun için evlerinde otursun ve bir daha benim işlerime karışmasınlar.” Bu cevap üzerine Paşa ile Sultan arasında kopukluk yaşanmıştır. Hatta Mahmut Paşa ile oğullarının yurtdışına kaçışlarının temelinde Sultan Abdülhamid’ten istenen Bağdat demiryolu imtiyazının verilmemesi olduğu iddia edilir (Kuran, 2000: 83, 85, 229). Fakat Paşa ve çocukları ile Yıldız Sarayı arasında aracılarla sağlanan yazışmaların hiçbirinde böyle bir ima dahi yoktur.

2.2. MAHMUT PAŞA’NIN OĞULLARIYLA BİRLİKTE YURTDIŞINA KAÇIŞI

Mahmut Paşa Anayasayı yürürlüğe koyması hususunda Sultanı birçok kez uyarmasına rağmen bir sonuç alamayınca mücadelesini dış dünyaya duyurabileceği bir yere gitmeye karar vermiştir. Fakat çevrelerindeki hafiye baskısı normal yollardan yurtdışına çıkmasına engel olduğu için oğulları Prens Sabahaddin ve Lütfullah’ı da yanına alarak gizli yollardan Avrupa’ya kaçmayı planlamıştır. Mahmut Paşa’nın kaçacağını anlayan Sultan II. Abdülhamid, o gün bütün trenlerin hareketlerini tehir ettirmiş, Edirne’ye kadar ulaşan trenlerin aranması için de bir alay asker görevlendirmiştir. Sultan II. Abdülhamid’in kendisini yakalamak için her türlü önlemi alacağını çok iyi bilen Mahmut Paşa ise kaçma haberinin yayıldığı ilk gün İstanbul’da bir evde saklanmış ve aynı gece yani 10.12.1899 tarihinde (Ege, 1977: 24) küçük bir motor ile zaten yol almakta olan *Pake* şirketine ait *Georgie* isimli Fransız gemisine ulaşmıştır (Erkul, 1982: 86). Böylece hiçbir engel ile karşılaşmadan bu gemi ile Marsilya’ya varmıştır. Mahmut Paşa’nın Fransa’ya iltica edeceğini tahmin eden Sultan II. Abdülhamid ise hemen Fransa temsilcisine Mahmut Paşa’nın işlemiş olduğu suçlardan yargılanmamak için kaçtığını bildirmiş ve iadesini istemiştir. Karısının mücevherlerini çalmak, harem hizmetçilerinden birini öldürmek ve Türk kanunlarına göre padişahın koruması altında bulunan iki büyük oğlunu da güç kullanarak kaçırmak Paşa’ya isnat edilen suçlar arasındaydı (Ramsaur, 2011: 85). Ancak Avrupa devletleri bu kararları görmezden gelmiş ve Mahmut Paşa’yı iade etmemiştir.

Damat Mahmut Paşa Fransa’ya kaçtıktan sonra kaçış sebebini ve Sultan II. Abdülhamid hakkındaki görüşlerini yayınladığı mektupta ülkenin düzene girmesi

için gerekenleri Padişaha anlatamadığı için, bu gerekleri halka anlatmak gayesiyle Avrupa'ya gitmeye karar verdiğini söylemiştir (Ramsaur, 2013: 69, 73):

“Bazı despotik ve egoist krallar gibi siz majesteleriniz de XV. Louis'in söylediği: ‘Apres mei, le deluge’² prensibine uygun davranış biçimini seçtiğiniz görülmektedir! Sadece şahsınızı düşünüyor ve kişisel haklarla ve insani duygularla istediğiniz gibi oynuyorsunuz. İnsanların mutluluğu sizi pek ilgilendirmemekte ve 24 milyon bencil istekleriniz uğruna feda edilmektedir.

Ülkenin harabeye çevrilmesinin, bütün fenalıkların ve cinayetlerin baş sorumlusu sizsiniz. Akıttığınız kanlar, söndürdüğünüz ocaklar ve etrafa yaydığınız yalanlar baş döndürücüdür.

Geçen sekiz sene boyunca bu hususlarda sizi uyarmaya çalıştım, iyi niyetlerimi ve sadakatimi takdir etmediniz, İstanbul'da kaldığım sürece gerekleri sizi anlatamayacağıma kani olduktan sonra, başında bulunduğunuz hükümetin tehlikelerini ve onu değiştirmenin yollarını millete anlatmaya karar verdim.”

Aynı dönemde Mahmut Paşa'nın oğulları Prens Sabahaddin ve Lütfullah da Cumhurbaşkanı Bay Loubet'ye hitaben mektup³ yazarak Fransa ile Türkiye arasında Kanuni Sultan Süleyman tarafından temelleri atılan dostane ilişkilerin Sultan Abdülhamid sebebiyle kopma noktasına geldiğini ve bu durumdan endişe duyduklarını dile getirmişlerdir. Söz konusu mektupta Sultan Abdülhamid idaresi şikâyet edilmiş olup, onun idaresi altındaki Türklerin sessizce acı çekmekten başka ellerinden bir şey gelmediğini belirtmişlerdir. Kendilerinin Osmanlı hanedanına üye olmalarına rağmen, canlarını tehlikeye atarak, mallarından vazgeçerek Osmanlı'daki bu haksızlıklarla mücadele ederken Fransa Cumhurbaşkanı'nı da bu olumsuz durumlardan haberdar etmek istediklerini söylemişlerdir. Jön Türkler'in yayın organı olan Meşveret gazetesi de Damat Mahmut Paşa ve iki oğlunun Fransa'ya geldiklerini şöyle duyurmuştur (Ramsaur, 2013: 70):

“Marsilya limanına yanaşan gemiden inenler arasında Yıldız Sarayı'nın akli dengesinin bozuk olduğunu ilan ettiği Damat Mahmut Paşa da vardı. Paşanın iddia edilenin aksine tam bir centilmen olduğu, akli dengesinin mükemmelliği yanı sıra çok kültürlü ve liberal bir tavır sergilediği, yayın kuruluşlarının temsilcileri tarafından da doğrulanmıştır!

² “Bizden sonrası sel” anlamına gelir.

³ [Sabahaddine et Loutfoullah; "Protestation de Princes du Sang" Moniteur Ottoman Premiere annee No: 12 (samedi 14 septembre 1901) p.1] yazının çevirisidir. (Çeviren: Erol Üyepazarcı).

Babalarıyla birlikte suçlanan iki çocuğun en genci 22 yaşında olup dayıları Abdülhamid'in uğursuz esaretinden kaynaklanan fanatik duygulardan ve gerici ön yargılardan kurtulmuş gençlerdir."

Jön Türkler arasında "harekât-ı necibane" olarak adlandırılan bu kaçış olayı (Tütengil, 1954: 18), muhalefetin moralini yükseltmiş ve aynı zamanda egemen grubun da kötü yönetimin olası sonuçlarını görmeye başlamasını sağlamıştır. Hanedan üyesi bir kişinin, babasıyla birlikte Fransa'ya gitmesi, diğer aydınların umutlarını artırmasına rağmen bu durum daha çok ayrılıklara neden olmuştur. Prens Sabahaddin'in görüşleri Ahmet Rıza'nın görüşleriyle çelişince ittihatçılar iki gruba bölünmüştür.

Damat Mahmut Paşa Fransa'ya gelince Fransa'daki hareketin öncü konumunda bulunan Ahmet Rıza Bey'e hitaben şu mektubu yazmıştır (Ramsaur, 2013: 70):

"Memleketimizin kutsal davası uğruna aralıksız sürdürmekte olduğumuz pek değerli hizmetlerimizin bütün Osmanlıların kalbindeki yerini kelimelerle izah etmek mümkün değildir. Acı çekmekte olan Osmanlı insanlarına yeni bir hayat hazırlamak uğruna şahsını bile feda etmiş olmanın şerefi elbette sizindir. Etrafınızdaki sayısız güçlüklerin ortasında cesaret ve sebatınızı kaybetmemiş olmanız, her babayiğidin kari değildir.

Gerçeği tam da ifade edebilmiş olmak için şunu da ilave etmeliyim ki bir asırdan beri analar senin gibi bir yiğit doğurmamışlardır! Senin gibi adalet ve doğruya ödünsüz bağlı kimseler İstanbul'da, hele Sultanın yakınlarında bulunmuş olsalardı, imparatorluğu esir almış olan uğursuzlukların sefaletlerin hiç birisi mevcut olmayacaktı."

Damat Mahmut Paşa yazdığı mektupta, Ahmet Rıza Bey'in verdiği mücadelenin çok kıymetli olduğunu, Ahmet Rıza gibi adil kişiler sarayda yer alıyorsa şu an Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum yaşanmamış olacağını söylemiştir. Osmanlı Devleti'ndeki ilimden, bilimden, haktan, hukuktan uzak oluşun, düzensizliğin ve adaletsizliğin yıkılması için birlikte çalışılması gerektiğini de söylemiştir. Ahmet Bey'in bu mektuba cevabı ise olumlu olmuştur ve saltanattan bir kişinin vatani kurtarmak için böyle bir mücadeleye girmesinin çok önemli olduğunu söylemiştir (Kutay, 1964: 81, 82).

Sultan Abdülhamid, Mahmut Paşa ve oğullarının yurda dönmelerini sağlamak için hem Paris sefirini hem de Ahmet Celalettin Paşa'yı görevlendirmişti. Fakat bu kişilerin baskıları Mahmut Paşa'yı etkilememişti. Mahmut Paşa, 2 Mayıs 1900'de Sultan Abdülhamid'e yazdığı mektupta dönmek için taleplerini iletmişti: Sultan Abdülhamid'ten adil hükümdarlık yapmasını, millete hakkı olan özgürlüklerini vermesini, derhal parlamentoyu açmasını, kendisi hakkında bulunduğu suçlamaları Avrupa gazeteleri ile tekzip ettirmesini, maliyeden 15 bin TL aylık alarak yetinmesini istemiştir. Bu teklifleri kabul etmez ise de hemen istifa etmesini talep etmiştir (Kuran, 2000: 126).

Damat Mahmut Paşa hastalandıktan sonra Sultan Abdülhamid ona yine haber göndermiş ve İstanbul'a geri dönmesi teklifinde bulunmuştur. Fakat Mahmut Paşa basın aracılığıyla bu teklife gayet net bir şekilde memleketin durumunun bu şekilde devam ettiği sürece dönmeyeceğini, Sultan Abdülhamid'in himayesine sığınmayacağını ve dışarıda ölmeyi tercih ettiğini söylemiştir. Sultan Abdülhamid ise Prens Sabahaddin ile babası ve kardeşini geri getirmeyi başaramayınca, ailenin mülklerine el koydurmuştur. Hatta Mahmut Paşa'nın Paşa'lığını, Sabahaddin ile Lütfullah'ın da "Bey"liğini bir karar ile onlardan almıştır. Resmi yazışmalarda Mahmut'tan sonra "paşa", Sabahaddin'den sonra "bey" sıfatının kullanılmasını yasaklanmıştır (Toros, 1978: 171).

Mahmut Paşa bu olaydan çok kısa bir süre sonra da 17.01.1903 tarihinde yani 48 yaşında vefat etmiştir. Sultan II. Abdülhamid, 1903 yılında ölen Damat Mahmut Paşa'nın naaşının Türkiye'ye getirilmesini talep etmiştir. Fakat Prens Sabahaddin tarafından buna izin verilmemiştir⁴. Mahmut Paşa'nın geçici mezar yerinde Ahmet Rıza Bey *"... memleketimizde birleşmeyi ümit ederken bir gün böyle bir kabristanda toplanacağımız aklımıza gelmezdi"* demesi Ahmet Rıza'nın Damat Mahmut Paşa'nın desteğinden o güne kadar memnun kaldığının göstergesi olarak kabul edilebilir (Kuran, 2000: 126,187, 198).

⁴ Sabahaddin, babasının cenazesini ancak 1908 Devrimi'nden sonra 2 Eylül 1908 tarihinde Türkiye'ye getirebildi. Ertesi gün ise düzenlenen cenaze töreni ile babası Mahmut Paşa'nın cenazesi Eyüp'e gömüldü (Akşin, 2014:165).

Prens Sabahaddin, babasının ölümünden sonraki dönemde de Padişah Abdülhamid'ten sık sık mektup aldığını ve bu mektuplarda “*Padişah Efendimiz buyuruyorlar ki: Ben kendilerini bağışladım. Namusum üzerine söz veriyorum. Dönüşlerinde iltifata mazhar olacaklar. Hiç korkmasınlar, ilk trene binip hemen İstanbul'a dönsünler.*” gibi ifadeler olduğunu, dönmezlerse de medeni hukuktan mahrum bırakılacakları, emlaklarına el koyulacağı, aile fertlerinin tutuklanacağı ve hatta babalarının cenazesinin bile ellerinden alınacağı tehdidi ile karşılaştığını söylemiştir (Sabahaddin, 1999: 131).

2.3. LE PLAY VE DEMOLINS İLE İLİŞKİLERİ

Sosyal meselelere şekil vermeyi amaçlayan her hareket tarzı genel olarak çeşitli fikirlerden etkilenebilir. Bu doğrultuda Prens Sabahaddin'in de belli kişi ve/veya grupların etkisi altında kaldığı bilinmektedir. Bu düşünürlerin Haeckel, Buchener, Fouillee, Frederic Le Play ve Edmond Demolins olduğu bilinmektedir (Denais, 1909: 76). Bu düşünürler arasında Le Play'in etkisi özellikle vurgulanmalıdır. Çünkü Prens Sabahaddin, düşüncelerinin hareket noktası olarak Le Play'in Fransa'da kurduğu “*science sociale (ilmi içtima – toplum bilimi)*” fikir akımını benimsemiştir.

Le Play'i özel kılan ve Prens Sabahaddin'in onu örnek almasını sağlayan şey, onun pozitif bilim tekniği olan gözlemi toplum bilimine ilk uygulayan düşünür olmasıdır. Prens Sabahaddin'in Le Play'i örnek alması ile Türk düşünürleri arasında ilk defa siyasi bir görüş ilmi bir temele dayandırılarak savunulmuştur. Daha yalın ifadesi ile ilk defa siyasi bir mücadele pozitif bilim zemininde gerçekleşmiştir.

Le Play fizik, kimya, biyoloji gibi pozitif bilimlerin deney ve gözleme dayalı temel yöntem ve tekniklerinin, toplumun ve sorunlarının çözümünde kullanılabileceğini düşünmektedir. Bu doğrultuda o, toplumun ana bileşenleri ile pozitif bilimlerin ana bileşenleri arasında karşılaştırmalı bir inceleme yöntemi benimsemektedir. Ona göre fiziğin atomuna, biyolojinin hücresine karşılık gelen unsur toplum bilimi için de ailedir. Nasıl tıp ilmi insan vücudundaki hastalıkları tedavi edebilmek için biyoloji, fizyoloji, bakteriyoloji gibi bilimlerin yardımı ile insan anatomisini tanıyıp hastalığın asıl sebebini bulmak zorunda ise, toplumsal yapıdaki

problemleri çözebilmek ve ıslahat programı hazırlayabilmek için de söz konusu toplumun yapısını bilimsel olarak incelemek ve problemlerin kaynağını bulmak gerekir.

Prens Sabahaddin'in etkilendiği isimlerin başında gelen, 1806 yılında doğan Fransız Sosyolog Le Play, "Science Sociale"nin kurucusu olarak bilinir ve asıl mesleği maden mühendisliğidir. Kendi hükümeti tarafından madencilik alanında anket hazırlamakla görevlidir. Bu sebeple tüm Avrupa'yı gezmiştir ve yaklaşık yüz işçinin monografisini hazırlamıştır. 1855 yılında da bu çalışmalarını "Les Ouvriers Europeans (Avrupa İşçileri)" adlı beş ciltlik eserinde bir araya getirmiştir (Le Play, 1855). Prens Sabahaddin, Frederic Le Play'in eserlerini okumuş ve aile anlayışı, din ve şahsi mülkiyet konularında ondan etkilenmiştir. Daha sonra Prens Sabahaddin, Fransa'da science sociale ekolünün önemli temsilcilerinden Edmond Demolins ile tanışmıştır. Bu ekol hakkında derin bilgiler edinmiş ve siyasi fikirlerini bu görüş üzerine kurmaya çalışmıştır.

Le Play'in yaşadığı ondokuzuncu yüzyıl Fransız toplumunun içine düştüğü sosyal ve siyasi bunalım dönemidir. Bu bunalım ve sorunlar toplumun huzurunu kaçırmış, toplumsal yapıda önemli adımlar atılması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bunun üzerine Fransa'da tüm aydınlar dikkatlerini bu dönemi atlatmak üzere neler yapılabileceğini düşünmeye vermiştir ve bu dönemi atlatmak için fikirler üretmeye başlamışlardır. Bu kişiler çeşitli çabalarla ve sundukları reçetelerle toplumu kurtarmayı amaçlamışlardır. Böyle bir çaba içerisinde girenlerden biri olan Le Play'in de amacı Fransa'yı içine düştüğü durumdan çıkarmaktır. Bu amaçla da çeşitli çalışmalar yapmış ve gözlem tekniğini toplumbilimine uygulayan ilk kişi olmuştur (Erkul, 1982: 109). 1830 yılından 1848 yılına kadar Avrupa'nın birçok ülkesine giderek aileleri gözlemlemiştir. Fizik, kimya, biyoloji gibi Fen bilimlerine uygulanan yöntemleri, toplumsal sorunların çözümünde kullanmayı denemiştir.

Ülken'e göre Prens Sabahaddin'in Le Play'i örnek alması ile Türk düşünürleri arasında ilk defa birisi siyasi görüşü ilmi bir temele dayandırmak için çabalamış oluyordu (2015: 175). Çünkü diğer İttihatçıların daha çok gündelik siyaset üzerinde

durmaları, Prens Sabahaddin'in fikirlerinin üstün bir seviye olarak görülmesini sağlıyordu.

Prens Sabahaddin'in etkilendiği bir diğer önemli kişi olan, Le Play'in takipçisi Edmond Demolins de fert ve aile üzerine çalışmalar yapmış ve Le Play'den esinlenerek toplumsal problemleri çözerken bireyi ele almanın gerektiğini savunmuştur. Prens Sabahaddin'in Demolins ile tanışması tesadüfî bir durumdur. Prens Sabahaddin, bir gün Paris'te yürürken bir kütüphanenin vitrininde Demolins'in "*Anglo-Saksonların Üstünlüğünün Sebebi Nedir?*" isimli kitabını görmüş, kitabı okumuş ve içerisindeki sosyolojik analizlerden çok etkilenmiştir. Söz konusu kitabın ana noktası iki toplum tipini belirtmesidir: "cemaatçi toplumlar" ve "bireyci toplumlar". Cemaatçi toplum tipinde kişi değil aile, kabile veya devlet gibi zümreler önemlidir. Bu tipin en önemli örneği doğu toplumlarıdır. Bireyci toplum tipinde ise önemli olan kişidir. Bu tipin en önemli örneği ise Anglo - Sakson toplumudur⁵ (Demolins, 2016).

Prens Sabahaddin'in kendisine kılavuz edindiği "*Anglo Saksonlar'ın Üstünlüğünün Sebepleri Nelerdir?*" adlı eserde Demolins, bireyciliğe dayanan görüşlerini bir örnek üzerinden açıklar: İngiltere Krallığı'na karşı istiklal savaşına başlayan insanlar, Atlas Okyanusu'nun sahillerinde 13 koloniden meydana gelmiş, hemen hemen üç milyon nüfuslu bir topluluktur. Demolins'in tasnifine göre "bireyci" topluma mensup olan bu insanlar, sadece Tanrı'ya ve kendi nefislerine güvenerek Atlas Okyanusu'nu aşmışlar ve yeni bir ülkede yaşamaya başlamışlardır. Bu insanlar, balta girmemiş ormanlardan ağaç kesip, kendilerine ev ve ibadet için kilise yapmışlardır. Bu insanlar sadece toprağa yerleşmek ile kalmamışlar ve aynı zamanda eğitime de büyük önem vererek Amerika kıtası için ilk defa olarak Harvard Koleji'ni kurmuşlardır. Müteşebbis ruhlu bu insanlar sayesinde kolej sayısı hızla artmıştır. Atlas Okyanusu'ndan Pasifik Okyanusu'na kadar ilerleyen bu insanlar binlerce dönümlük çiftlikler kurmuşlardır. Yani Amerika silahlı kuvvetlerden ziyade müteşebbis, faal, cesur ve azimli çiftçiler tarafından fethedilmiştir (Demolins, 2016). Prens Sabahaddin de Demolins'ten bu açıdan etkilenecek bu insanlar gibi Tanrı'dan ve kendilerinden

⁵ Bu fikirler çalışmanın ilerleyen bölümlerinde incelenmiştir.

başka hiç kimseye güvenmeyen, kabile, cemaat, parti gibi hiçbir teşkilattan hiçbir himaye beklemeyen müstakil insanların örnek alınması gerektiğini savunmuştur.

Demolins, İngiltere’de yapılan monografik araştırmaları temel alarak, Anglo Saksonların üstünlüğünün girişim yeteneğini geliştiren eğitim sistemine dayandığını savunur. Bireyi özgürleştiren ve özgüven duygusunu geliştiren İngiliz aile yapısı, Fransız ve Alman aile yapısı ile kıyaslanmakta ve okulun insanların moral ve sosyal yükselişindeki etkisi izah edilir. Eserde İngiliz toplumu örnek gösterilerek, kendine güven olgusunun gelişmesinin aile içi terbiye ve eğitim sistemine bağlı olduğu iddia edilir. Demolins’in görüşüne göre Fransızlar, şahsi girişimler için adam yetiştirmeyen “kendilerinden ziyade cemiyete güveniyorken” Anglo Saksonların eğitimi ise “ferdiyetçilik formasyonunu esas aldığı için fertler topluma karşı benliklerini koruyor, kendi başarılarıyla yükselebiliyorlardı”. Demolins, “Devlet vatanseverliği”ne dayanan idare şekline de karşı çıkıyor ve bunun zıttı olarak Anglo-Sakson ülkelerinin yönetim biçimini örnek gösteriyordu. Bu sistem kişinin özel hayatının bağımsızlığı üzerine kurulur ve fertler vatanını savunurken aslında kendi hürriyetlerini de koruma altına almış olurlar (Demolins, 2016).

Cemaatçi toplumlar ve bireyci toplumlar ayrımını savunanlar için coğrafya insan topluluklarının karakteristik özelliklerini belirleyen önemli bir etken olarak görülür. Coğrafi özelliklere göre bazı toplumlar özel girişime yönelirken, diğer toplumlar ailelerine bağlı bireyler oluştururlar. Le Play, bu sınıflar arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları inceler ve aileyi küçük bir toplumsal birim olarak değil, toplumsal bütünün bir parçası olarak değerlendirir (Durukan, 2004: 152).

Le Play ve Demolins’in eserlerinde savundukları görüşlere göre Batı ekonomisinin ve toplumunun temeli bireycilik, özel teşebbüs, liberalizm, parlamentarizm ve kapitalizm’dir (Demolins, 2016). Bireyci toplum tipinde girişimcilik ve rekabet vardır. Toplumcu tipte ise despot hükümdar, militarizm ve bürokrasi üstün güçlerdir; halk sürü sayılır ve sınıf yoktur. Bireylerin özgürlük ve girişim ruhları körelmiştir. Bu tipte özel mülkiyete koyulan sınırlamalar ekonomik girişimlerle oluşturulacak sermaye birikimini imkânsızlaştırır. Hem eğitim sistemi hem de devlet sistemi bu şekilde kurulmuştur. Bu derece merkezileşmiş bir devlet

gücü, büyük bir ülkenin yönetimine ve ekonomisine hâkim olamaz. Böyle bir toplumda kişi devlete dayanmadan yaşayamaz. Bireylerin güçlendirilerek toplumun güçlenmesini sağlamak için yapılması gereken yeni bir hükümet ve yeni bir eğitim sisteminin kurulmasıdır. Bu uğurda yapılacak olan şey merkezîyetçi olmayan, yani adem-i merkezîyete dayanan, mahalli bölgelere kendini yönetme hakkı veren sistem kurmaktır. Kendini yönetme yetkisi köylere kadar genişletilmelidir. Devletin bütün bölgelerinin belediye, idare ve yargı alanlarında kendini yönetme hakkı olmalıdır (Berkes, 2016: 398).

Le Play ekolünün cemaatçi ve bireyci diye ayıran araştırmalarını takip eden Prens Sabahaddin, bu izlenimleri sonunda Türkiye'nin Doğu sosyal tipinden Batı sosyal tipine geçmediği sürece gerçek bir siyasi devrim yapmasının imkânsız olduğunu, yani siyasi devrimin her şeyden evvel sosyal yapı değişikliğine bağlı olduğunu, bunun da ancak eğitim seviyesi ile sağlanacağını savunmuştur (Ülken, 2015: 177). Prens Sabahattin'e göre Osmanlı toplum yapısı iki unsura sahipti. Bunlardan biri asırlar içinde ihmal edilmiş, basit bir ziraat hayatı yaşayan, fakat blok halinde ahlak ve hasletlerini muhafaza eden köylü tabakası; diğeri ise batı medeniyeti ve ilmiyle fikir münasebetlerini kurmuş, Batı'ya açılan pencereden istibdatı gören ve ona düşman olan aydınlardır. Bu gözlemden sonra Osmanlı Devleti'ne Le Play metodu uygulanmalıdır. Prens Sabahaddin'in savunduğu görüşte vatanın kurtuluşu da bu iki unsurun karışımındadır. Aydın kesim köylü kesimin rehberi olacak ve beraber ilerleme sağlanacaktır (Sabahaddin, 1999). Çünkü Prens Sabahaddin'e göre Türk köylüleri, ilerlemeye açık saf bir karaktere sahiptir ve kendileriyle yüzleşen engeller ortadan kalktığında, ilerleme için sosyal dinamikleri yaratabileceklerdir (Doğan ve Alkan, 2015: 11).

2.4. JÖN TÜRKLERLE İLİŞKİLERİ

Prens Sabahaddin, Le Play ve Demolins'in fikirlerini takip ettiği dönemde bir yandan da Jön Türkler olarak adlandırılan gurupla ortak fikirler doğrultusunda hareket ediyordu. 19. yüzyılda feodaliteye karşı mücadele eden liberal-köktenci hareketler "genç" adıyla anılıyordu. Bunların en ünlüsü Mazzini tarafından 1831'de kurulan ve İtalya'nın cumhuriyet yönetimi altında birleşmesini hedefleyen *Genç İtalya* örgütüydü

(Akşin, 2014: 46). Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde ise Genç İtalya örgütüne karşılık gelen grubun adı ise *Jön Türkler*'di.

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıldan itibaren anayasal mücadele başlamıştır. Söz konusu hareket siyasal modernleşme tarihimizde “Yeni Osmanlılar – Jön Türkler” ile birlikte anılır. Yeni Osmanlılar deyiminin Fransızcaya tercümesi Genç Osmanlılar anlamında *Jeunes Ottomans* şeklindedir (Ortaylı, 2016: 306). Bu cemiyetin kendilerine “Genç” demelerinin bir diğer sebebi de Avrupa'nın Osmanlı Devleti'nin ölüm sancıları içinde olduğu şeklindeki inanca karşı, kurucularının devletin bekasını vurgulamak istemeleridir (Mardin, 2015: 31). Bu grup, baştaki yöneticiden ziyade, var olan siyasi rejime ve ülkenin yaşadığı hayata karşıdır. Jön Türkler, Ortaylı'ya göre toplumsal bir bilinç sahibi olan, tarihe ve geleceğe özgürce bakmaya başlayan Osmanlı aydınlarıdır (2016: 307).

Petrosyan'a göre Jön Türk hareketi düşünsel ve siyasal açıdan Türk Burjuva liberalizminin oluşum ve gelişimiyle burjuva devrimci düşünce yapısının olgunlaşmasını sağlamıştır (2015: 10). Türklerin egemen oldukları, pek çok ulusu içine alan bir devletin karmaşık koşullarında ulusal bilincin doğuşunu yansıtan, Türk tarihinin ilk düşünsel-siyasal hareketidir. Jön Türk hareketi, Türk tarihinde emperyalizmin ekonomik ve politik yayılmasına ilk karşı çıkış, ilk siyasal protestodur. Karpat'a göre ise Jön Türkler, Osmanlı Devleti'nde toplumların sosyal, siyasal ve kültürel dönüşümüne modern bir siyaset ruhuyla yaklaşan ilk gruptur (2015: 203).

19. yüzyılda etkinleşmeye başlayan Jön Türkler, modern eğitim görmüş subay ve bürokratlardan oluşan bir topluluktu. Devleti ve toplumu pozitivist ve gittikçe artan milliyetçi düşüncelere göre modernleştirmek ve güçlendirmek istiyorlardı. Jön Türkler iktidardayken idari ve ekonomik anlamda iki farklı milliyetçi mantık uyguladılar. İdare anlamında Arap vilayetlerinde tam bir merkezileşme politikası izlediler. Arap vilayetlerinde devlet ve idare dili olan Osmanlı Türkçesini yaygınlaştırmaya çalıştılar. Ekonomi konusunda ise, Jön Türkler hem imparatorluktaki azınlıklara hem de Avrupa egemenliğine karşı bir “milli iktisat” geliştirmeye çalıştılar (Georgeon, 2016: 20). Savaştan yararlanarak kapitülasyonları kaldırmak suretiyle ekonomik gücün Müslüman Türk girişimcilerin eline geçmesini kolaylaştıracak kanunlar çıkarttılar.

Jön Türkler için “mekteplilik” ideolojilerini belirleyen en önemli etkidir. Mektepli, askeri veya mülki olup, Batı’nın çağdaş eğitim kurumlarını örnek alan bir kurumunda yetişmiş, geleneksel yöneticilerden bambaşka biri olan, Avrupai bir dünya görüşüne sahip kişi demektir (Akşin, 2014: 134). Jön Türkler, Osmanlı Devleti’ndeki eğitimleri sonrasında Batı düşüncesi ile tanışmışlar ve bu düşüncüyü Osmanlı toplumuna getirmek istemişlerdir. Fakat bu durum onları birer siyasi muhalif haline getirmiştir. Jön Türklerin öğrencilik dönemlerinden beri en çok etkilendikleri hareket ise Fransız İhtilali ve ihtilalin düşünürleri olmuştur. Bu düşünürlerden Jön Türkler’i en çok etkileyen ise J.J. Rousseau olmuştur. Rousseau’nun özellikle “*toplum sözleşmesi*” konusundaki görüşleri Osmanlı toplumunu benzer şekilde bir yönetim mekanizmasına kavuşturmak arzusunda olan Jön Türklere ilham kaynağı olmuştur (Hanioğlu, 1981: 162). Jön Türkler Avrupa’nın hemen hemen bütün alanlarda üstün olduğuna ve Osmanlı Devleti’nin kurtulması için Avrupa’ya benzemesi gerektiğine inanmışlardır. Onlar, Devletin ve yönetimin yalnızca padişahın keyif ve arzularına bağlı olmaması gerektiğini, kurumsallaşmış ve nesnel olan esaslara göre halka hizmet sunmak hedefine yönelmesi gerektiğini düşünmektedir. Onlara göre bir kişi işinde yükselmek istiyorsa bu durum Padişahın keyfi ve lütfuna göre değil, o işte ehil olması ve işini doğru yapmasının bir sonucu olarak gerçekleşmelidir (Akşin, 2014: 134).

Birinci Meşrutiyet’i ve İkinci Meşrutiyet’i hazırlayan ve “Osmanlı İmparatorluğu’nda ihtiyaçlara göre değişiklikler yapmak isteyenler” olarak da tanımlanabilen (Tunaya, 2016: 84), kendilerini modernleşme taraftarı olarak gören Jön Türkler, birçok yerde, Avrupa’nın üstünlüğünü kabul ediyor ve Batı’nın mutlaka örnek alınmasının gerektiğini de savunuyorlardı. Jön Türkler, halk için çalışmanın önemli bir fazilet olduğunu düşünüyorlardı. Bu kişiler, halkı eğiterek onlara her şeyin üzerinde kanunların olduğunu öğretmek istiyorlardı ve eğer kanunlaşma ile birlikte kalıcı önlemler alınmazsa yok olmanın eşiğindeki Osmanlı Devleti’nin yıkılacağını iddia ediyorlardı. Avrupa’nın kanun ve geleneklerinin etkisi altındaki bu kişiler, padişahın sıkı uygulamalarına karşı özgürlük taleplerini dile getirmişler ve anayasal bir hükümet yolunda mücadeleye başlamışlardı. Onlara göre Batı düşüncesinin kabul edilmesi halinde güçlü ve modern bir devlete ulaşılabilecekti. Yani reform hareketleri devleti sonlandırmak değil aksine onu güçlendirmek ve canlandırmak olarak düşünülmelidir.

Jön Türkler Batının kanunlarını ve anlayışlarını benimseyerek, Osmanlı topraklarını ilhak etmiş dış güçlerin ülkeden kovulabileceklerini savunmaktaydılar (Hanioğlu, 1989: 41).

Berkes'e göre ise Jön Türkler, Osmanlı kurumlarını eski saf geleneklerine döndürmeye çalışan ıslahatçılar, şeriatın zamanın ihtiyaçlarını karşılamadığı, devlet–din bileşiminin artık imkânsız olduğu, yani devleti dinden ayırıp Avrupa modeline göre kurmak isteyenler gibi birçok farklı anlamda kullanılıyordu (2016a: 282).

Jön Türkler arasında Sultan II. Abdülhamid'e karşı olmak haricinde ortak noktalar bulabilmek oldukça zordur ve bu grubu bir arada tutan en önemli noktalardan biri de bu karşıtlıktır (Hanioğlu, 1981: 33). Jön Türklerin muhalefet kadrosu tamamen türdeş olmayan bir yapıdan oluşmaktaydı. İçinde ulemadan biyolojik materyalistlere, pozitivistlerden ayrılıkçılara, aşırı milliyetçilerden hümanistlere kadar birçok farklı grup vardı. Bu hareketin önemli noktalarından bir tanesi de mücadelelerinin şiddete dayalı yöntemleri benimsememesidir. Bunun temel sebebi Jön Türklerin büyük çoğunluğunun devlet örgütünün belli kademelerinde çalışmış bürokratlardan oluşmasıdır.

Jön Türkler'in temsilcilerinden Ahmet Rıza, Auguste Comte'un "nizam ve terakki" formülünü, Paris'te bastırıldığı Meşveret Gazetesi'nin programı haline getirmişti. Bu gazete Jön Türk Hareketinin resmi yayın organı olacağını kendi baskısında ilan etmişti. 3 Aralık 1895 tarihinde bu gazete Jön Türkler'in amaç ve hedeflerini okuyucularına duyurmuştu (Ramsaur, 2011: 43):

"Biz, her şeyin yolunda gittiği bir düzenin sürdürülebilmesi için gerekli olduğunu düşündüğümüz saltanatı yıkma çabası içerisinde bulunmayacağız. Fakat peşinde olduğumuz asude bir muvaffakiyetin ana saiki olan gelişmek fikrini sürekli gündemde tutacağız. Bizim düsturumuz "Nizam ve İlerleme" olacaktır ve yine biz zorbalıkla elde edilecek her türlü imtiyazdan istikrah etmekteyiz."

Jön Türkler'in bazı temsilcileri Batı'dan sadece tekniğin alınarak da ilerlenebileceğini savunuyordu. Mesela Abdullah Cevdet'in Batılılaşma modeline göre, Batı'nın yıllardır geliştirdiği teknoloji ve bilim örnek alınarak, Osmanlı'nın mevcut yapısına uygulanması gerekmektedir (Hanioğlu, 1981: 193). Prens Sabahaddin

ise tekniği almakla işin bitmeyeceğini, asıl meselenin Batı'daki bu tekniği ve bu kabiliyeti yaratan güce sahip olmak olduğunu söylüyordu (Sabahaddin, 1999: 19). O, Japonya'yı örnek alıyor ve Japonlar'ın gelişebilmesinin iki sebebi olduğunu iddia ediyordu. Bu sebeplerden ilki Japonya'nın eğitim için Avrupa ve Amerika'ya gönderdiği öğrencilerdi. Abdullah Cevdet bu konunun önemini belirtiyor ve aynı yöntemlerin Osmanlı Devleti için de uygulanmasını istiyordu. Japonlar'ın gelişmesindeki ikinci etken ise geleneksel yapılarını korumalarıydı. Fakat Ülken'e göre ise *“tekniği Batı'dan alalım, fakat ahlakımızda, hukukumuzda şarklı kalalım”* demek mümkün değildi (Ülken, 2015: 9).

Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte, Devletin eski gücüne kavuşması, daha doğrusu ölmemesi için, tek kurtuluşun Batılılaşmak olduğu kabul edilmişti. Bu süreçte Osmanlı cemiyetinin sağlam ahlakını da bozmamak gerekirdi. Bu sebeple Osmanlı-Batı karışımı bir şey yapılmalıydı. Çünkü Batı ahlak ve maneviyat bakımından Osmanlı'dan farklıydı. Bu sebeple Batı'nın ahlak farklılıklarından Osmanlı'yı korumak, ama aynı zamanda teknik ilerlemesini de almak şarttı. Önemli olan müspet ve menfi durumları büyük bir dikkatle tespit etmek ve ona göre hareket etmektir (Tunaya, 2016a: 32, 73).

Ortaylı'ya göre bir toplumda değişme başladığı zaman bu durum sadece öngörülen alanlara değil, aynı zamanda öngörülmeyen alanlara da sıçrar (2016: 283). Osmanlı Devleti'nde de böyle olduğu görüldü. Modernleşme toplumun her kesimine ve her kurumuna sıçradı. Osmanlı aile yapısı ve Osmanlı kadını da bu gelişmelerden etkilenecek şekilde değişim yaşadı. Tanzimat devlet adamlarına karşı da bu konularda suçlamalar yapıldı. Batılılaşma'nın ahlaksızlığı da beraberinde getirdiği yapılan eleştirilerden biriydi. Eleştirenler, Batılılaşma'nın sadece tiyatroların kurulması, sık sık balo salonlarına gidilmesi, kişinin eşinin sadakatsizliği hususunda liberal olması, kadınların etrafta açık giysiyle dolaşmasına izin verilmesi ve Avrupalı tuvaletler kullanılması gibi düşünülmesinin kabul edilmez olduğunu savunmaktaydılar (Mardin, 2015: 191).

Tunaya'ya göre Batılılaşmak, Osmanlı Devleti'nin Batı'yı körü körüne taklit etmesi demek değildir; çağdaş bir toplum ve hürriyetçi esaslara dayanan bir devlet

kurmak amacıyla girişilmiş teşebbüslerdir (2016b: 186). Taklit etmeden Batılılaşmak; Batı'nın iktisadi hayatını, yüksek ilim ve fennini Osmanlı hudutları içerisine nakletmek ve Devleti ilim, fen ve sanayi bakımından geliştirmektir. Ancak bu şekilde devlet kalkınabilirdi.

Jön Türkler'in temsilcilerinden Abdullah Cevdet, Berkes'in aktarmasına göre Batılılaşma'nın gerekliliğini şöyle açıklar (Berkes, 2016a: 412, 417):

“Geri kalmışlığımızın nedeni Asyalı kafamız, yozlaşmış geleneklerimizdir. Bizi yenen güç, bizim görmek istemeyen gözlerimiz, düşünmek istemeyen kafalarımızdır. Bizi geride bırakan, bırakmaya devam edecek, gelecekte de bırakacak olan güç dünya işlerini hükmü altına alan din-devlet bileşimi sistemidir.”

Abdullah Cevdet bu sözleriyle Batılılaşmak için düşünce yapımızdan ve din-devlet işlerinin birleşiminden kurtulmanın şart olduğunu belirtir. İslamcılara göre ise Batı uygarlığından geri kalışın sebebi kesinlikle şeriat veya İslam değildir. Aksine gelişememenin temel nedeni şeriatın uygulanmaması ve hayatın her alanına genişletilememesidir. Avrupa'nın üstünlüğünün temel nedeni müspet ilimlerin ilerlemesidir. Osmanlı'da ilimin yaygınlaşması sağlanır ise ilerlemek için gerekli olan ticaret ve sanayide Avrupa'ya muhtaç olmaktan kurtulmak mümkün olacaktır. Bu da ancak eğitim ile olabilir. Devlet bunu gerçekleştirme aracı olmalıdır.

Batılılaşmada başarı sağlanıp sağlanamadığı konusu çokça tartışılmakla birlikte genelde cevap olumsuzdur. Bunun sebebi ise Tunaya'ya göre Batı medeniyetinin esas prensiplerini bilmiyor oluşumuzdur (2016a: 166). Başarı konusunda çeşitli tartışmalar bir yana bırakılırsa Mardin'e göre Batılılaşma uğraşısında başrolü oynayan Jön Türkler, Türkiye Cumhuriyeti'nin Batı'ya yaklaşmasında ve entelektüelleşmesinde büyük pay sahibidir (2015: 450).

2.5. PRENS SABAHADDİN VE JÖN TÜRK KONGRELERİ

Prens Sabahaddin, Fransa'ya gittikten sonra fikirlerini yaymaya başlamış ve kardeşi Lütfullah ile birlikte bu doğrultuda ilk olarak 1901 yılında “*Umumi Osmanlı Vatandaşlarımıza Beyanname*” (Budak, 1998: 30) başlıklı bildiri yayınlamışlardır. Bu beyannamelerde din ve ırk farkı gözetmeksizin bütün Osmanlıların birleşmesini önermişlerdir. Bu amaçla öncelikle Osmanlı'da hürriyet ve adaleti kurabilecek yeni bir nesil yetiştirmenin gerekli olduğunu söyleyerek böyle bir planın gerçekleşmesi için de tek engelin devleti yönetenler olduğunu belirtmişlerdir. Bu duruma son vermek ve baskıya karşı ayaklanmanın her Türk için mukaddes bir vazife olduğunu söyleyerek bir kongre teklifinde bulunmuştur. Bu beyannamedeki amaç Sabahaddin ve Lütfullah kardeşlerin mücadeleye bizzat katılmak istediklerini açıklamak ve bu gayeye ulaşmadan Sultan Abdülhamid'e muhalefet olmaktan vazgeçmeyeceklerini, yalnız babalarının himayesine sığınarak değil, gerekirse bağımsız olarak da hareket etme yetkisine sahip bulunduklarını herkese anlatmaktır (Kuran, 1948a: 10).

Beyannamenin başında, Avrupa'ya geldiklerinden beri birçok hususta Osmanlı vatandaşlarına ve Padişah'a seslendiklerini, fakat Padişah'ın kendilerini dikkate almadığını ve hatta geri dönmeleri konusunda ikna etmek için çeşitli memurlar görevlendirdiği ifade edilir. Memurlar vasıtasıyla kendilerine yönelik geri dönme çağrılarını reddettiklerini, fakat bu sefer de birçok iftira ve suçlamalara maruz kaldıkları dile getirilir. Sabahaddin ve Lütfullah kardeşlere göre hürriyet ve istibdat tarih olaylarının iki temel nedenidir. Her şeyden önce zulmün önüne geçmek gerekir. Bununla birlikte hürriyet ve adalet tesis edilmeli, ilmi bir düzen kurulmalıdır. Beyanname ile amaçlarını da ortaya koyan kardeşlere göre maksatları aslında menfaatleri aynı olan çeşitli sebeplerle ayrılıklar yaşayan Türk, Arap, Arnavut, Ermeni, Makedonyalı, Rum, Kürt, Musevi vatandaşların birleştirilmesi suretiyle gelecekteki hükümetin taşlarının Osmanlıcılığa uygun olarak oluşturulmasıdır. Osmanlı'daki farklı etnik grupların istiklal istemelerinin doğru olmayacağı, Osmanlı altında yaşamanın ekonomik ve askeri bakımdan daha faydalı olacağını iddia ederler (Budak, 1998: 31).

Sabahaddin ve Lütfullah kardeşler yayınladıkları beyanname ile ortak fikirlere sahip kişileri bir araya getirmek için kongre düzenlenmesini önermişlerdir. Söz konusu Jön Türk Kongresi'nden önce Prens Sabahaddin, Fransa'nın *Le Figaro* isimli gazetesi muhabirine beyanat vererek kongreyi toplama amaçlarını bildirmiştir. Bu beyanat da hariciye nazırlığına iletilmiştir. Bu evrakta Prens Sabahaddin, o dönemki hükümet hakkında devleti mahva sürüklediğini, bu durumdan rahatsızlık duyan muhaliflerin birleşerek ülkeyi ebediyen kurtarmak için mücadeleye girecekleri yer almaktadır (BOA. HR. SYS.. Dosya 2416 Gömlek 55/02).

2.5.1. Birinci Jön Türk Kongresi

“Umûm Osmanlı Vatandaşlarımıza Beyanname” ile yapılan çağrı ile 4 Şubat 1902 tarihinde Paris'te toplanan ve 9 Şubat 1902'ye kadar süren Birinci Jön Türk Kongresi düzenlenmiştir (Akşin, 2014: 80). Kongre başkanlığını çoğunluk oylarıyla seçilen Prens Sabahaddin yapmıştır. Sultan Abdülhamid'in talebi üzerine Fransız İçişleri Bakanlığı bu kongrenin yapılmasına müsaade etmemiş ve toplantı Fransız M. Lefevre-Pontalis'in malikânesinde yapılmıştır (Ramsaur, 2013: 79). Erkul'a göre davet edilenlerin bir kısmı maddi olarak seyahat etme imkânı olmayan hatta gündelik ihtiyaçlarını bile karşılayamayacak düzeyde olan kişilerdir. Bu kişilerin yol giderleri ve kongre boyunca masraflarının karşılanması gerekmektedir. Bunu da Prens Sabahaddin üstlenmiştir (1982: 93).

Kongreye Türkleri, Arnavutları, Arapları, Bulgarları, Yunanları, Kürtleri ve Ermenileri temsilen 60 civarı delege katılmıştır. Bunlar arasında Prens Sabahaddin ve kardeşi Lütfullah, Ahmet Rıza, İsmail Kemal, İsmail Hakkı Paşa, Hoca Kadri, Suriyeli Halil Ganem, Mahir Sait, Yusuf Akçura, Tokyo Sefiri Ferid, İbrahim Temo gibi isimler ile Ermenileri temsilen Sisliyan ve Rumları temsilen eski posta nazırı Musiris Gidis yer almaktaydı (Ceran, 1984: 10). Kongre Başkanı olarak Prens Sabahaddin yaptığı konuşmada şöyle demiştir (Toros, 1978: 191):

“Vatanımızda hürriyet ve adaletin kesin olarak yerleşmesini sağlamak zorunluluğu karşısında, bu toplantıyı yapmış bulunuyoruz. Böyle yüksek gayeli bir toplantıya varlığınızla katılmanız yüksek ve millî yararlarımızın bir delilidir. Soy ve din ayrıcalıkları gözetmeksizin, ortak hedefimiz olan konuda, milletimizin medenî haklarını, yurt içinde hayatı pahasına

savunduktan sonra yurt dışında da her türlü elemli yaşantıya göğüs geren sizler gibi hür düşünceliler, milletimizin karşı karşıya kaldığı siyasî afete, millî şerefimizin gerektirdiği şekilde çare bulacağına ve selâmet yolunu göstereceğine yürekten inanıyoruz. Bu amaçla topluluğunuzu en derin ve içten gelen duygularla kutlarız.”

Prens Sabahaddin bu konuşma ile kongredekilerin soy ve dinlerinin farklı olmasına rağmen ortak amaç etrafında bir araya geldiklerini vurgular. Prens Sabahaddin'in yaptığı bu vurgu Osmanlılık anlayışını savunduğunun da bir göstergesidir.

Kongrede iki önemli tez ortaya atılmıştır. İlkine göre, sadece propaganda ve yayımla devrim yapılamazdı, onun için de askeri kuvvetlerin de devrim çalışmalarına katılması gerekiyordu. İkinci tez ise devrimin sağlanması için yabancı müdahalesinin davet edilmesi gerekliydi. Prens Sabahaddin, bu durumun sakıncalarını belirtmekle birlikte, devrim karışıklığında rastgele müdahaleleri önlemek için menfaati kendi menfaatlerine uygun, hür ve demokrat hükümetlerle anlaşılması gerektiğini düşünmekteydi. Bu durumdan “müdahaleyi önlemek için müdahaleyi kabul etmek” anlamı çıkıyordu (Akşin, 2014: 81). Prens Sabahaddin aslında yabancıların işe karışmasının zarar verdiğini söylüyor ve ekliyordu:

“Biz memleketimizde bir ihtilal yapmak için toplanmış bulunuyoruz. Fakat teşebbüsümüz başarı ile bitse de bir yabancı kuvvetin bundan faydalanarak işlerimize karışması muhtemeldir. Bunun için menfaatleri bizim menfaatlerimize uygun bir hükümet ile önceden anlaşmalıyız.”

Bu cümleler kongrede “müdahaleci” ve “ademi müdahaleci” şeklinde isimlendirilen iki grubun oluşmasına neden oldu. Sınırlı ve kontrollü müdahalecilerin başında Prens Sabahaddin, müdahaleyi reddedenlerin başında ise Ahmet Rıza bulunuyordu (Ülken, 2015: 175).

Kongre'ye katılanların büyük çoğunluğu müdahaleci yönetime onay vermesine rağmen azınlık da olsa küçük bir grup “iyi niyetli olsa dahi” müdahale fikrine karşı çıkmıştır (Fesch, 1999: 383). Prens Sabahaddin, yabancı müdahalesinin vatan için zarar verici bir şey olacağını fakat şu durumda buna ihtiyaç duyulduğunu söylemekteydi (Kutay, 1964.146). Prens Sabahaddin'in savunduğu fikir Hristiyan

unsurlar tarafından ileri sürülen fikirlerin reddedilmeyip, umumun yararına uygun bir şekilde sokulmasını, memleketin menfaati ile çelişen bir durumda ise kötü niyetlilerle mücadele edilmesi gerektiği idi. Bu müdahale Prens Sabahaddin taraftarlarından Abdullah Cevdet'e göre "onlara tabi olma" şeklinde de algılanmamalıydı. O tarz bir müdahaleye Sabahaddinciler de karşıydı. Abdullah Cevdet bu karşıtlığı şu sözleriyle göstermektedir (Hanioglu, 1981: 235):

"...biz bu sultanları, ... ve onların alçak memurlarının vatanımızdan tard veyahut kanun ve adalete münkad etmeyecek olursak bitireceğiz. Vatanımızı ecnebler zapt edecek. Siz diyeceksiniz ki, ecnebler zapt etse ne olur? Ne mi olur: evet vatanımızı bir ecnebi hükümet istila ederse bizden senede layad def'a vergi almaz, memurlarını namuslu adamlardan intihab eder. Mükemmel şose yolları, demir yolları yapar, şehirlerimiz elektrik ziyasıyla tenvir olunur, hanelerimizde telefonlar bulundurabiliriz. İstersek matbaa açarız, şirketler tesis ederiz. Şimdiki halimize nispetle bin kat daha ziyade mesud oluruz. Fakat.. ah fakat söylemeli o zaman biz, bizi istila ve memleketimizi imar eden millet-i ecnebiyenin misafiri oluruz. Misafir istediğini değil bulduğunu yer, darb-ı meselini hatırlamak yeter. Bizim menfaatimize muvafık fakat onların menfaatine gayr-i muvafık olan hiçbir teşebbüsde bulunamayacağız. Yani şimdi biz fakir, mazlum bir efendiyiz, o zaman zengin bir uşak, bir hizmetçi olacağız. Ey vatandaşlarım! Cümleten uşak olmaya razı olacak mısınız? Hayır!"

Doktor Abdullah Cevdet bu sözleriyle İttihatçılar'ın karşı çıktığı tarzdaki müdahaleye kendisinin de karşı çıktığını savunur. O tarz bir müdahale Osmanlı Devleti'ne yarar sağlamayacaktır. Aksine "uşak" haline getirecektir.

Ahmet Rıza ise müdahale fikrine şiddetle karşı çıkmıştır. Kongre sonunda azınlık bildirisi olarak yayınlanan bildiride karşıtlığını dile getiren Ahmet Rıza, Prens Sabahaddin ve destekçilerini de müdahale isteyecek kadar aciz olmakla suçlamıştır. Ama bunu yaparken de Avrupa'ya karşıt olmadığını, müdahale istememesinin nedeninin bağımsızlık sevdası olduğunu da belirtmiştir. Jön Türkler'in hepsi Ahmet Rıza'nın peşinden gitmeye istekli değildi. Bunun en önemli sebebi Zurcher'e göre Ahmet Rıza'nın dini reddedişte çoğu Jön Türk'ün kabul edemeyeceği kadar aşırıya kaçmasıydı (Zurcher, 2016a: 137).

Kongrede, Osmanlı Devleti'nin en büyük sorununun idare problemi olduğu öne çıkmıştı. İttihat ve Terakki'nin özellikle merkezîyetçi kanadı pozitivist bilimin bu

yönde bir araç olarak kullanılması gerektiğini iddia ediyordu. Buna karşılık Osmanlı Devleti'nin asıl sorununun sosyal yapı sorunu olduğunu savunan “adem-i merkeziyetçi” kesim ise yine bir pozitif bilim olan sosyolojiye yoğunlaşmıştı. Prens Sabahaddin, sosyolojiyi pozitif bir bilim olarak görüyordu. Prens Sabahaddin mevcut devletin kurtuluşunda bir bilim adamı gibi hareket ederek, önce devleti tehlikeye sokan amilleri, bütün sebep ve sonuçlarıyla ortaya koyulması gerektiğini söylüyordu.

Prens Sabahaddin'in durduğu çizgi, Fransız pozitivismi savunan Ahmet Rıza çizgisinden, Anglo-sakson pozitivismine yakın durmasıyla ayrılır. Hatta şöyle bir sonuç ortaya çıkabilir ki, 1902 Jön Türk kongresindeki ayrışma, sen-ben durumundan farklı olarak devleti kurtarma açısından uygulanacak yöntem sorunuyla ilgilidir. Çünkü Prens Sabahaddin sadece Meşrutiyet'in ilanı ile başarıya ulaşamayacağını düşünüyordu. Meşrutiyet ile birlikte merkeziyetçilikten adem-i merkeziyetçiliğe geçilmeliydi. Devletin, onu meydana getiren ögelerin ortak istek ve kararlarıyla yönetilmesini istiyordu.

Birinci Jön Türk Kongresi'nde alınan kararlar kongre sonunda bildiri ile açıklanmıştı. Bu kararların ilkinde göre Osmanlı halkları ile Sultan Abdülhamid yönetimi arasında hiçbir bağ bulunmadığı söylenmişti. Osmanlı halkları arasında, Hatt-ı Hümayunlar ve uluslararası antlaşmalardaki hakları tanıyan, yerel yönetimlere katılma imkânı veren, hak ve sorumluklar açısından yurttaş eşitliği getiren, Osmanlı birliğini koruyacak tek şey olan Osmanlı hanedanına karşı bağlılık duygusu sağlayacak bir anlaşma oluşturulacaktı. Osmanlı Devleti'nin bütünlük ve bölünmezliği için içte ve dışta asayiş ve barışın sağlanmasının yanı sıra devletin tüm yasalarına saygının sağlanması gibi maddeler kararlar arasında yer alıyordu. Kongre sonunda yayınlanan beyannamenin ikinci maddesine göre Osmanlı Devleti'nin farklı din ve ırklara mensup vatandaşları arasında, hiçbir ayırım yapılmaksızın, bir sulh anlaşması yapılması isteniyordu. Padişah fermanıyla ilan edilecek ve uluslararası anlaşmalarla garanti altına alınacak bu sözleşme, mahalli idarelerde görev almak isteyenlere imkân tanıyacak, haklarını güvence altına alacak, vazife ve mesuliyetler bakımından herkese eşit davranılacak ve farklı azınlıklar arasındaki birlik ve beraberliğin yegâne güvencesi olan Osmanlı Hanedanına sadakat ve doğrulukla hizmet edilmesi temin edilecekti.

Aynı beyannamenin üçüncü maddesine göre ise Osmanlı Devleti'nin bölünmez bütünlüğünün devam ettirilmesi, ilerlemenin temel şartı olan sulh ve asayişin yeniden kurulması, imparatorluğun yasalarına uyulması ve özellikle, keyfi uygulamalara karşı genel reform hükümlerinin tatbik edilmesi ve Osmanlıların siyasi hak ve hürriyetlerinin yegâne dayanağı olan 1876 Anayasası'na hürmet edilmesi isteniyordu. Bununla birlikte ilgili kongrede toplanmış olan delegeler hürriyet ve adalete dayanan bir yönetimi işbaşına getirmek suretiyle, Anayasanın yeniden yürürlüğe konmasını temin etmek, Avrupalı devletlere başvurarak Bab-ı Ali ile yapmış oldukları anlaşma maddelerinin, devletin bütün eyaletlerinin istifade edeceği bir şekilde, uygulanmasının kendi vazifelerinin gereği olduğu kadar beşeriyetin de faydasına olacağını hatırlatmak gibi vazifeleri de kendi üstlerine almışlardı (Ramsaur, 2013: 81, 86).

Kongrede ortaya çıkan karşıtlıklara rağmen kendi çizgisinden ayrılmak istemeyen kişi ise Prens Sabahaddin'di. Prens Sabahaddin, Osmanlı'yı oluşturan milliyetlerin kendilerini idare etmede serbest olacakları ve bu farklı unsurları bir arada tutan gücün ise Osmanlı Hanedanı olmasını gerektiren bir fikir üzerinde çalışıyordu.

2.5.2. İkinci Jön Türk Kongresi

İkinci Jön Türk Kongresi için toplanma önerisi Prens Sabahaddin veya Ahmet Rıza Bey'den gelmemiştir. Çeşitli Ermeni örgütleri 1906 yılında birleştikten sonra, 1907 yılında Cenevre'deki Taşnaksutyun Cemiyeti, Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet ile Terakki ve İttihat Cemiyetlerine ortak bir kongre davetinde bulunmuşlardır (Akşin, 2014: 112). Çünkü Akkaya'ya göre Ermenilerin de İttihat ve Terakki ile işbirliği yapmaktan başka şansı kalmamıştı (2005: 40). Bir taraftan Rusya, bir taraftan da Abdülhamid tarafından sıkıştırılan Ermeniler adeta iki ateş arasında kalmışlardı. Kansu'ya göre de Ermeniler, Ermeni Devrimci Federasyonu⁶ vasıtasıyla İttihatçıların en büyük destekçilerindendi (2015: 244).

⁶ Bu federasyon birçok somut öneri de geliştirmişti. Bunlar arasında merkezi hükümetin taşrada topladığı vergi gelirinin %20-25'nin toplandığı yerde kullanılması, dâhiliye nezaretinin taşradaki temsilcileri olan vali ve benzeri kişiler dışında merkezi hükümetin taşra örgütünün çalışanlarının hepsinin yerel meclisler tarafından aday gösterilmesi gibi yerelleşmeye yönelik öneriler yer almaktaydı.

Kongre için Paris'te Prens Sabahaddin'in işyerinde bir hazırlık komitesi toplandı. Bu toplantılardan sonra 27 Aralık 1907 tarihinde kongre, Ahmet Rıza, Prens Sabahaddin ve K. Malumyan'ın ortak başkanlığı altında yapıldı (Akşin, 2014: 113) ve birinci kongreye göre daha fazla ortak kararlar alındı.

29 Aralık günü çalışmalarını tamamlayan kongre, bir bildirge çıkardı⁷. Kongre bildirgesi, Osmanlı Devleti'ni oluşturan milletlerin birlik olmayı başardıklarını ve çabalarını birleştirerek amaca ulaşınca kadar ihtilal yolunda ısrar edeceklerini bildiriyordu. Sultan Abdülhamid'i tahttan indirmek ve parlamenter düzeni kurmak en önemli amaçlarıydı. Sultan Abdülhamid yönetimi en ağır biçimde suçlanıyordu. Padişah "Büyük katil", "Kızıl Sultan" unvanlarıyla anılıyordu. Öğretmenlerin hapse atıldığı, eğitime engel olunduğu, okulların kapatıldığı ve açık kalan okullarda ise sansürün uygulandığı, basının tamamen baskı altında olduğu, aç ve sefil halktan toplanan vergilerin ziyan edildiği gibi olumsuzluklar bildirgede yer alıyordu. Dış siyasette ise Sultan Abdülhamid'in devleti itibarsızlaştırdığı ve hürriyetperver ülkelerin nefretini kazandığından söz ediliyordu (Akşin, 2014: 115, 117). Bildirge araştırma ve çalışmadan alıkonulan ulemaya, haksız vergilerle ezilen köylüye, güvenlik olmadığı için işlerini yürütemeyen tacirlere, sefalet içindeki askerlere yani baskı altındaki bütün milletlere hitap ediyordu. Mülki memurlar ve işletme sahipleri ise liste dışında tutuluyordu.

Silahlı direnme, siyasal ve iktisadi grev, memur grevi, vergi vermeme, ordu içinde propaganda, genel ayaklanma gibi hareketler kongrede hedefe varmak için kullanılacak yöntemler olarak belirlenmişti (Bozkurt, 2010: 82). Bu kongrede, 1902 kongresinde ortaya atılan yabancı devletlerin dış müdahale için davet edilip edilmemesi konusu gündeme gelmedi. Bu durum Sabahaddincilerin İttihat ve Terakki ile anlaşmak istediklerinin göstergesi sayılabilir.

⁷ Bildirgeyi imzalayan örgütler ise şunlardır: Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, Ahd-ı Osmani Cemiyeti, Londra'da Türkçe ve Arapça çıkan Hilafet'in yazı kurulu, Taşnaksutyon, Mısır Cemiyet-i İsrailiyesi ve bazı Ermeni yayınlarının yöneticileri. Rumlar ise davet edilmelerine rağmen kongreye katılmadılar (Akşin, 2014:114).

2.6. 1908 DEVRİMİ SONRASI PRENS SABAHADDİN

Prens Sabahaddin, 1908 yılında meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi ile birlikte arkadaşları ile birlikte gazetelerde yayınlanmak üzere bir beyanname göndermiştir. Söz konusu beyannamede Prens Sabahaddin meşrutiyetin ikinci ilanından dolayı tüm vatandaşları tebrik ettiğini ve bu hareketi hazırlayanlara minnet duyduğunu söylemiştir (Ege, 1977:134).

Prens Sabahaddin ve ekibi yeni rejimin kurulmasıyla sonuçlanmış olaylardan kendilerine de avantaj sağlamak için çalışıyorlardı. Bu doğrultuda İttihad ve Terakki Cemiyeti ile Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin birleşeceği haberlerini yayıyorlardı. İttihatçılar ise birleşmenin mümkün olması için Prens Sabahaddin ve taraftarlarının adem-i merkeziyet fikrinden vazgeçmesi gerektiğini savunuyorlardı. Buna rağmen devrimin amacının yabancı düşmanlığı olmadığını, modernleşmeye yönelik bir hareket olduğunu İttihad ve Terakki Cemiyeti adına Ahmet Rıza Bey ve Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti adına Prens Sabahaddin, The Times gazetesine verdikleri ortak röportajda bildiriyorlardı. Bu gelişmeler üzerine Paris'te İttihadçıların liderleriyle yaptığı görüşmeleri de tamamlayan Prens Sabahaddin, 2 Eylül 1908'de İstanbul'a döndü (Akşın, 2014: 165) ve coşkulu gösterilerle karşılandı. Galata Köprüsü ile Karaköy Rıhtımları Prens Sabahaddin'i karşılamaya gelen halkla tika basa doluydu. Oradan annesi Seniha Sultan'ın evine doğru giderken de yollarda onu alkışlayan binlerce insan vardı.

Prens Sabahaddin'in ülkeye dönmesinden sonra Hristiyan cemaatler Prens Sabahaddin'e yanaşmak istediler. Özellikle Rumlar onu kahraman olarak görüyor ve desteğini kaybetmemek için uğraşıyorlardı. Bu amaçla Prens'in İstanbul'a dönüşünden sadece iki gün sonra kendisini Fener Rum Patrikhanesi'nden iki kişi ziyarete geldi. Birkaç gün sonra da bir başka Rum heyeti Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ile ortak eylem yollarını aramak için Prens Sabahaddin ile görüştü. Prens de onlara Rumların Türkiye'deki toplumsal ve siyasal hayattaki önemini vurgulayarak adem-i merkeziyet programını ayrıntılı biçimde anlattı. Bu gelişmeler İstanbul'daki Rum basını tarafından da destekleniyordu. Prens Sabahaddin, Rum Patriği Joachim Efendi ile yaptığı görüşme hakkında Rum basınına yaptığı açıklamada yeni rejim

çerçevesinde Patrikhane'nin ayrıcalıklarının artırılarak korunacağını söyledi (Kansu, 2015: 267, 269).

Bu cemaatlerin temsilcileri Prens Sabahaddin'in babası için düzenlenen cenaze törenine de katıldılar. Prens Sabahaddin de bu liderlere teşekkür ziyaretinde bulunmuştur. Bu olay gazetelerde "*Prens Patriğin elini öptü*" şeklinde yer alınca (Ege, 1977: 136), bu durumdan rahatsız olan İttihatçılar çeşitli gazeteler aracılığıyla Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ile birlikte olmadıklarını dile getirdiler. Bu birleşmeyi engelleyen bir diğer konu ise İttihatçıların, Prens Sabahaddin'in adem-i merkeziyet fikrinin Anadolu'da yayılmasını engellemeleri ve bu yolda uğraş veren gençlerin tutuklanmalarını ve hatta idam edilmeleri için verdikleri uğraşlardır.

Prens Sabahaddin, ikinci meşrutiyetin ilanından sonra döndüğü Türkiye'de İttihat ve Terakki toplantılarına çağırılmasına rağmen kendisine sadece "koltuk" ayrıldığını görünce artık cemiyet merkezine gitmemeye karar vermiş ve karşı tavır almaya başlamıştır. 14 Eylül 1908'de, yani İstanbul'a geldikten sadece 12 gün sonra yakın arkadaşları Ahmet Fazlı, Mahir Sait, Celalettin Arif ve Nurullah Ferruh'un kurduğu Ahrar Fırkası'nın başkanlığını yapması istendiyse de, o, bunu kabul etmemiştir. Ahrar Partisi'nin nizamnamesinde bir reis öngörüldüğü halde hiçbir zaman kimse reis olarak gösterilmemiştir. Kamuoyu, başkanlığa Prens Sabahaddin'i yakıştırsa da bu hiçbir zaman doğrulanmamıştır. Akşin'e göre açık başkanlığı reddeden Prens Sabahaddin, gizli başkanlığı kabul etmiştir (2014: 166).

Prens Sabahaddin'in hem maddi hem manevi destek vererek partiyi idare etmesine rağmen doğrudan ortaya çıkmamasının başkanlığı kabul etmeme sebepleri çok çeşitlidir. Bunlardan biri Kansu'ya göre başkanlığı ele alması ve başarısız olması durumunda kendini küçük düşürmek istememesidir. Partinin Prens Sabahaddin'in siyasi fikirleri üzerine kurulduğu iddiasını İttihatçı Halil Halid Bey de söylemektedir. Ahrar Partisi üyeleriyle yaptığı çeşitli görüşmeler sonucunda kaleme aldığı değerlendirmelerde "*Prens Sabahaddin'in dolaylı desteği ile yeni bir parti kuruldu*" diyerek Ahrar Partisi'ni belirtir (Kansu, 2016: 6, 10). Fakat Prens Sabahaddin bu

süreçte sadece fikri rehber olmayı, siyasi hayatta aktif rol oynamaya tercih etmiştir (Ülken, 2015: 216).

Prens Sabahaddin, 1908 Devrimi'nden sonra özgürlük havası içerisinde fikirlerini sunacağını ümit ederek ülkeye dönmesine rağmen öyle olmadığını çok geçmeden anlamıştır. Kendi fikirlerini savunmaya çalışırken Sultan Abdülhamid'in uyguladığı "baskı" sona ermiş olmasına rağmen bu sefer de İttihat ve Terakki'nin "baskısı" başlamıştır. Yurtdışında iken dahi İttihat ve Terakki ile fikri mücadele içerisinde olan Prens Sabahaddin, meşrutiyetin tekrar ilan edilmesine rağmen kendi fikirlerine ülke içerisinde hala müsaade edilmeyeceğini tahmin etmişti. Bu sebeple Prens Sabahaddin, İttihat ve Terakki baskısına karşı örgütlenen cemiyetlerle işbirliği yapmaya başlamıştır. Böylece İttihat ve Terakki tarafından iyice istenmeyen adam ilan edilmiştir (Akşin, 2014: 164).

Prens Sabahaddin'in yurda dönmüş olmasına rağmen kendisinin hala sarayın takibinde olduğunu arşivlerden elde ettiğimiz belgelerde görebiliyoruz. Örneğin Prens Sabahaddin'in yanına gelen 30 kadar Çerkez'in Prens Sabahaddin tarafından örgütlendiği ve özellikle davet edildiği rivayeti üzerine tahkikat yapılmıştır. Fakat 15 Aralık 1908 tarihli Dâhiliye Nazırlığı'na sunulan tahkikat sonucunda söz konusu Çerkez grubun ertesi günkü büyük alayı izlemek için geldikleri, Prens Sabahaddin'den ise sadece uygun bir konaklama yeri konusunda destek aldıkları arşivlerde yer almıştır (BOA. ZB.. Dosya 329 Gömlek 11/01).

Prens Sabahaddin, 31 Mart vakası meydana geldiği zaman ise bu ayaklanmaya karşı önlem almaya çalışmıştır. Tanin gazetesinde askerlere yönelik yayınladığı açık mektupla onları subaylarının emirlerine itaate, subaylarıyla barışmaya, herkese iyi muamele etmeye davet etmiştir (Tanin, 19 Nisan 1909). 31 Mart olayında şeriat için hareket ettiğini iddia eden askerlere hitaben yazdığı diğer beyannamede ise şeriatın cinayetlerle savunulamayacağını söylemiştir (Sabahaddin, 1999: 120):

"Peygamberimiz 'Ben dünyaya güzel ahlakı tanıtmak için geldim buyurur. Kur'an-ı Kerim'imiz de adalet ve iyimserlik emrediyor. Demek ki, dinimize uygun fetvayı şer'i olmadan hiçbir ferdin canına değil, kılına dokunmaya hakkımız yoktur. Vatana hainlik edenleri şeriatın emriyle kanun cezalandırır. Bunun icrası ise, milletin ittifakiyle yalnız hükümete bırakılmıştır. Başka türlü hareket edersek

şeriat nazarında katil görülürüz. O halde hiç kimseyi incitmeyin! Derhal zabitelerinizle barışın, kucaklaşın ve emirlerine itaat edin.”

Bu beyannamelere rağmen 31 Mart olayından sonra Prens Sabahaddin tutuklanmış fakat 4–5 gün sonra serbest bırakılmıştır. İstanbul Merkez Kumandanı Erkan-ı Harp Binbaşı Remzi Bey, gazete aracılığıyla Prens Sabahaddin'den özür dilemiş ve Prens Sabahaddin'in tutuklanmasını gerektirecek hiçbir delil olmadığını ilan etmiştir (Kuran, 2000: 345). Fakat Prens Sabahaddin bu olaylardan sonra kendi isteğiyle kısa süreliğine tekrar Paris'e gitmiştir.

Prens Sabahaddin'in 1911 yılında yazdığı “Türkiye Nasıl Kurtarılabılır?” isimli eser Birinci Dünya Savaşı sonunda, 1915 yılında yayınlanmıştır. Eser birkaç bölümde incelenebilir. “Merkez-i istinat” adını taşıyan ilk bölüm ilmi dayanakları analiz eder. “Teşekkül-ü içtimaimiz” başlıklı ikinci bölüm içinde yaşanan içtimai durumu tahlil eder. Son bölüm ise “Meslek Programı” da denilen “Yeni Istikamet”te, “Hayat-ı umumiye ıslahatı-Hayat-ı hususiye ıslahatı” başlıkları altında bir önceki bölümde gözlemi ve çözümlemesi yapılan içtimai duruma rehberlik eder (Sabahaddin, 2002). Eserin ele aldığı fikirler ilerleyen bölümde incelenmiştir.

2.7. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE PRENS SABAHADDİN

Prens Sabahaddin, 1913 yılında Mahmud Şevket Paşa suikastı ile ilişkisi olduğu sebebiyle gıyabında ölüm cezası verilmesi üzerine gizlice yurtdışına kaçmıştır. Bu yıllarda ağırlıklı olarak diplomatik ve siyasi faaliyetlerde bulunmuş ve bu bağlamda yazılar yazmıştır (Alkan, 2007: 10). Prens Sabahaddin'in, 1913'te Paris'e kaçışından bir yıl sonra başlayan Birinci Dünya Savaşı'na girilmemesi hususunda da Sultan Reşad'a 6 Kasım 1914'te mektup gönderen Prens Sabahaddin (Tütengil, 1954: 47); aynı uyarıyı Sadrazam Sait Halim Paşa ile partinin nüfuzlu kişisi olan Talât Paşa'ya da göndermiştir. Bu mektuplar aracılığıyla savaşa girilmemesi gerektiği, aksi taktirde vatanın harap olacağı uyarısında bulunmuştur.

Bunların etkisiz kaldığını görünce bizzat kendisi İngiltere ve Fransa hükümetleri ile Türkiye arasında sulh aramaya çalışmıştır. Fakat tüm bu çabaları İttihat

ve Terakki tarafından kabul görmemiştir (Ege, 1977: 317). Aksine o dönemde Osmanlı Hariciye Nezareti'nden yurtdışındaki çeşitli sefaretlere gönderilen yazılarda Prens Sabahaddin'in İngilizler'den aldığı maddi destek ile Balkanlar'da çeteleri örgütlediği ve bu konuda önlem alınması gerektiği gibi uyarılar bulunmaktadır (BOA. HR. SYS.. Dosya 2408, Gömlek 08/03).

Savaşın Türkiye'yi daha fazla ezmemesi için, İngiltere ve Fransa gibi büyük devletlere başvuran Prens Sabahaddin, onların Türkiye ile tek başına barış yapmalarını sağlayabilecek bazı teşebbüslerde bulunmuştur. Bu amaçla, Paris'ten Atina'ya gelerek; Yunan ve Romen devlet adamları ve Malta'da vazifeli bulunan İngiliz Amirali Gambele ile görüşmüş ve savaş süresince İtilaf devletleriyle ilişkilerini sürdürmüştür. Prens Sabahaddin, barış için ilgili devletlere şu görüşü belirtmiştir: *“Türk hükümeti, milletin rızasına aykırı olarak savaşa katılmıştır. Türkiye'nin bütünlüğünü muhafaza şartı ile barışsever bir hal tarzı oluşturulabilir”* (Toros, 1978: 239).

Prens Sabahaddin, Atina'da Türkiye'nin savaşa dâhil olmaması için çeşitli mücadeleler verirken 2 Şubat 1915 tarihli Atina Sefareti'nden Hariciye Nazırlığına yazılan evrakta Prens Sabahaddin'in saray tarafından takip edildiği görülmektedir. Söz konusu yazıda Prens Sabahaddin'in Atina'da bir hanede oturduğu, herhangi bir faaliyette bulunmadığından söz edilmektedir (BOA. HR. SYS. Dosya 2109 Gömlek 07/08). Yine Atina Sefareti'nden Hariciye Nazırlığına yazılan evrakta Prens Sabahaddin'in Selanik'te bir evde Şerif Paşa⁸ ve Ali Galip ile beraber kaldıklarını ve bu durumun Yunan hükümetine de bilgi olarak verildiğini yazmaktadır (BOA. HR. SYS. Dosya 2264 Gömlek 02/27). 5 Nisan 1915 tarihli Atina Sefiri Galip Kemal'den Hariciye Nazırlığı'na gönderilen yazıda ise İngilizler'in Prens Sabahaddin'e yüklü miktarda para vererek Makedonya'da Müslümanlardan oluşan bir çete oluşturmasını ve bu çeteyi Bulgaristan'a göndererek Türklerle Bulgarların arasını açmaya çalıştıklarını söylemiştir. Bu konunun önemli olduğunu ve tahkikat istediğini belirten

⁸Kürdistan kurma amacı ile bilinen diplomat. Şerif Paşa, Kürtler'in yaşadığı vilayetlerin Osmanlı idaresinde kalması durumunda hiçbir iddiada bulunmayacaklarını, kendisinin de bu konuda bir teşebbüsünün olmayacağını, fakat bu vilâyetler Ermenistan'a verilirse Kürtler'in de bağımsız bir Kürdistan kurmalarının gerekeceğini Avrupa siyasî çevrelerine anlatmaya çalıştığını söylüyordu (“Reşid Beyefendi'nin Beyanâtı”, İkdâm, 3 Ağustos 1919).

Atine Sefiri Galip Kemal Bey, bu durumu Bulgaristan sefirine de haber ettiğini belirtmiştir (BOA. HR. SYS. Dosya 2408 Gömlek 08/03).

Prens Sabahaddin hakkında yeni istihbaratlar geldikçe vakit geçmeden merkeze bildirilmekteydi. Cenevre’de, Osmanlı Hükümeti aleyhine ve Ermeni lehine büyük bir konferans vermek amacıyla Prens Sabahaddin’in Hasan Paşa ve Fransa tarafından gönderilen yaşlı bir kadın ile Lozan’a gelerek Otel Nasyonal’de kaldığı hemen merkeze bildirilmiştir (BOA. HR. SYS. Dosya 2266 Gömlek 82/01). Daha sonra gelen resmi evrakta ise Prens Sabahaddin’in bu konferansı icra ettiği bilgisi Hariciye Nazırlığına bildirilmiştir (BOA. HR. SYS. Dosya 2316 Gömlek 07/04). Hariciye nazırlığına bu istihbaratları ulaştıran Cenevre Başşehbenderi Yusuf Ziya Bey, kronolojik olarak son telgrafında ise Prens Sabahaddin’in Fransa tarafından davet alarak Paris’e gittiğini Hariciye Nazırlığına rapor etmiştir (BOA. HR. SYS.. Dosya 2264 Gömlek 02/111).

16 Ocak 1919’da İsviçre’deki Türkler Prens Sabahaddin başkanlığında bir kongre daha düzenlemişlerdir. Bu süreçte Prens Sabahaddin de çeşitli gazetelerde söyleşiler yayınlamıştır. Tribune de Geneve adlı gazetenin 2–3 Mart 1919 tarihli sayısında yayınlanan söyleşisinde Osmanlı’ya dair sosyal veya idari yapı üzerine olsun, eğitim sistemi üzerine olsun fikirlerinde herhangi bir değişiklik yaşamadığı görülmektedir. Yine adem-i merkeziyetçiliğin savunucusudur. Şahsi teşebbüsün gerekli olduğunu, bireyci toplum yapısına geçilmesi gerektiğini ve bunun da ancak eğitimle olabileceği iddialarını sürdürmektedir (Tribune de Geneve, 2 – 3 Mart 1919).

Prens Sabahaddin, Birinci Dünya Savaşı sonrası 8 Aralık 1919’da tekrar İstanbul’a dönebilmiştir. 1908 inkılâbından sonra yurda dönerken nasıl bir kahraman gibi karşılanmışsa, yine öyle kalabalık tarafından karşılanmıştır. İstanbul’a gelen Prens Sabahaddin, bir gün sonra, Padişah Vahdettin tarafından kabul edilmiş ve memleketin durumu hakkında bir görüşme yapmıştır. Ancak, yönetimde yer alabilecek bir görevi kabul etmemiştir. Kurtuluş savaşı sırasında da meclise Kuvay-i Milliye hareketini desteklediğini belirten telgraflar yollamasına rağmen etkin bir eylem gösterememiştir. Söz konusu bir telgrafta şöyle der (Budak, 1998: 26):

“Ankara Büyük Millet Meclisi Riyaseti’ne,

Düşmanlarımız da dahil olduğu halde cihan-ı insaniyetin menfaat-i müşterekisini adalet ve muhabbetten ayrılmamakta gören bir Türk ve Osmanlı maruz olduğumuz şu en haksız tecavüz-ü askeriye karşı müdafaa-i meşruanızı derin bir samimiyetle tebrik eder ve mütecavizlerin müstefit olageldikleri vesait-i faika-i maddiye mukabil ilahi kudretin mazhar-ı lütuf ve muaveneti olmaklığınızı temenni ederim.”

Prens Sabahaddin, Millet Meclisi’ne gönderdiği ve milli mücadeleyi desteklediğini belirttiği telgraf ile kurtuluş mücadelesinde meclisin yanında olduğunu göstermeye amaçlamıştır. Ulusal Kurtuluş Hareketi’ni desteklediğini gösteren bir diğer belge olan 14 Ekim 1922 tarihinde Büyük Millet Meclisi Başkanlığı’na çektiği telgraf ile de Mudanya Mütarekesi sonrasında da tebriklerini iletmiştir (Erkul, 1982: 89). Bu dönemde Prens Sabahaddin Osmanlı hanedanı içinde Milli Mücadeleye açıkça destek veren hanedan mensubu olması açısından önem taşır. Alkan’a göre bu tutumunda Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Milli Mücadeleye duyduğu inanç rol oynar (Alkan, 2007: 11). Mustafa Kemal’in de Prens Sabahaddin hakkında müspet fikirleri olduğunu milli mücadele döneminde Cafer Tayyar Paşa’ya yazdığı mektuptan anlayabiliriz. Söz konusu mektupta Mustafa Kemal, Prens Sabahaddin’in Kuva-yi Milliye hareketine verdiği desteğin öneminden bahsederek, Dersaadet’te mesai harcamaya hazır görüldüğü söylemektedir (Kuran, 1959: 742). Ancak Prens Sabahaddin, 3 Mart 1924 tarihli hilafet ilgası ve hanedan mensuplarının yurt dışına çıkarılması hakkındaki kanun dâhilinde yurt dışına gitmek durumunda kalmıştır. Bu kanundan, Milli Mücadele sırasındaki, Ankara hareketini ve hükümetini destekleyen tutumu nedeniyle, istisna tutulmasını beklemiştir. Fakat bu beklenti boşa çıkmıştır.

Söz konusu kanun ile yurt dışına çıkmak zorunda kalan Prens Sabahaddin Avrupa’ya gitmiş ve ölümüne kadar İsviçre’de yaşamıştır. Bu gidiş bir anlamda Prens Sabahaddin’in bilimsel faaliyetlerinin de sonu sayılabilir. Çünkü uzun yıllar yayın yapmamıştır. 1944’te “Anglo-Amerikan Efkâr-ı Umumiyesine Bir Hitab” ve 1947’de “Demokrasi’nin içtimai ve Vicdani Yeni Bir İhatası Lüzumu” başlıklı iki yazısını yabancı gazetelerde yayınlama girişimlerinde bulunmuştur. II. Dünya Savaşı yıllarında, ilgisinin ABD’ye ve dünyanın yeni konjonktürüne kaydığı anlaşılan Prens Sabahaddin’in görüşleri değişmemiş fakat yön değiştirmiştir (Okan, 2008: 485). Daha

sonra ise Osmanlı Devleti'nin tarihini science sociale okulunun prensipleri ile inceleyen bir esere başlamış, fakat bitirememiştir (Akkaya, 2005: 51).

Prens Sabahaddin bu dönemde büyük zorluklar yaşamış ve çok fakirlik çekmiştir. Babasının vefatı, ailesinden uzakta kalmak kendisini oldukça yıpratmıştır. Fikirleriyle, yazılarıyla mücadele etmeye çalışmasına rağmen hükümetin ilgili gazetelerin yayınlanmasına müsaade etmediğini söylemektedir (Soysallıoğlu, 1911). Bazen Avrupa gazetelerinde Türkiye meselesini ve Sovyet Rusya'nın meslek-i içtima bakımından tahliller yapmıştır. Fakat ilm-i içtima hakkındaki yazılarını bir daha yazmamıştır (Ülken, 2015: 497).

Prens Sabahaddin'e fakirlik yaşadığı son dönemlerinde kendisinin eski "kâtib-i umumisi" olan Satvet Lütfi Tozan, Nihat Reşad Belger ve özellikle Nezahet Nurettin Ege maddi ve manevi yardımlarda bulunmuşlardır (Alkan, 2007: 11). Bu dönemde kendisine İsviçre / Neuchatel'de bir kilise tarafından bakıldığı da bilinmektedir. 1948'de Neuchatel'de vefat eden Prens Sabahaddin'in cenazesi 4 yıl boyunca İsviçre'de bir hastanede muhafaza edilmiştir. Vasiyetinde İstanbul'da Eyüp Sultan Mezarlığı'nda toprağa verilmeyi istediğini belirtmiştir. Cenazesi yurda getirildiği gün, o günkü devlet yetkilileri tarafından kabul edilmemiş ve cenaze geri gönderilmiştir (Budak, 1998: 42). Dört yıl sonra verilen izinle yani 12 Eylül 1952'de kemikleri yurda getirilmiş, Beyazıt Camisi'nde cenaze namazı kılınarak Eyüp Sultan Mezarlığı'na babası Mahmut Paşa'nın yanında toprağa verilmiştir (Ege, 1977: 502).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SİYASİ, TOPLUMSAL VE İKTİSADİ FİKİRLERİ

Prens Sabahaddin'i ve fikirlerini anlayabilmek için öncelikli olarak yaşadığı dönemin anlatılması gerektiğini belirtmiştik. Yukarıdaki bölümlerde gerekli bilgilere yer verilmiştir. Fakat Prens Sabahaddin'in fikirlerine bir bütün olarak bakıldığı zaman önerilerinin daha anlamlı olduğunu görebiliriz. Bu sebeple aşağıdaki bölümde Prens'in siyasi, sosyal ve iktisadi fikirleri bir bütün olarak ele alınmıştır. Fikirlerine geçmeden önce ise Prens Sabahaddin hakkında yapılan çalışmalar incelenmiştir.

3.1. PRENS SABAHADDİN HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Prens Sabahaddin konusunda literatür incelendiğinde temel sayılabilecek çeşitli eserler bulunduğu görülmektedir. Bunların başında Prens Sabahaddin'in öğrencilerinden olan Nezahat Nurettin Ege'nin "*Prens Sabahaddin Hayatı ve İlmi Müdafaaaları*" isimli eseri gösterilebilir (Ege, 1977). Bu eserin içerisinde yer alan Prens Sabahaddin'in hayatının, fikirlerinin ve siyasi faaliyetlerinin Prens Sabahaddin'in öğrencisi tarafından bizzat yazılmış olması eserin değerini artırmaktadır.

Prens Sabahaddin'i temel alarak yapılan çalışmalardan bir diğeri ise Cavit Orhan Tütengil'in 1954 yılında yazdığı "*Prens Sabahaddin*" isimli kitaptır (Tütengil, 1954). Bu kitap Prens Sabahaddin'i ve fikirlerini ele alan ilk kitaplardan olması nedeniyle önemlidir.

Daha güncel olarak ise Mehmet Ö. Alkan'ın 2007 yılında basılan "Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne" isimli kitabı bulunmaktadır. Bu eserde yer alan "1900-1908: Gönüllü Sürgünde İstibdada Muhalefet", "1908-1913: Çok Partili Meşrutiyet'te Siyaset", "1913-1919: Zorunlu Sürgün ve 1. Dünya Savaşı", "1919-1924: Mütareke'de Siyaset - Milli Mücadeleye Destek" ve "1924-1948: Zorunlu Sürgünde Siyaset ve Sosyoloji" isimli başlıklar sayesinde Prens Sabahaddin ve fikirleri dönemlere ayrılmış şekilde incelenmiştir (Alkan, 2007). Bu kitap, güncel dönemde

yazılmış olması sebebiyle Prens Sabahaddin'in fikirlerini günümüzü de dikkate alarak inceleyebilmiştir.

Yine güncel olarak Cenk Reyhan'ın kaleme aldığı "*Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri: Prens Sabahaddin (1877-1948)*" isimli kitap daha çok iktisadi anlamda Prens Sabahaddin'i ele alarak günümüzde tanınmasına yardımcı olmaya çalışmıştır (Reyhan, 2008).

Ahmet Zeki İzgöer'in araştırma – inceleme alanında çıkardığı ve aslında Prens Sabahaddin'in kendi eserlerinin bir derlemesi olan "*İttihat ve Terakkiye Açık Mektuplar, Türkiye Nasıl Kurtarılabilir ve İzahlar*" adlı eseri Prens Sabahaddin'in kaleminden çıkan eserlerin toplu olarak incelenmesi açısından önemli bir kaynaktır (İzgöer, 2018).

Cemal Kutay'ın 1964 senesinde yazdığı "*Prens Sabahaddin, Sultan II. Abdülhamid, İttihad ve Terakki*" isimli kitap (Kutay, 1964), Prens Sabahaddin'i sadece şahıs olarak değil II. Abdülhamid ve İttihad ve Terakki içerisinde ele alıp analiz etmesi açısından oldukça kıymetlidir.

Ulusal tez merkezi tarandığında ise Prens Sabahaddin hakkında yapılan çalışmaların çoğunun yüksek lisans tezi olarak yayınlandığını ve hemen hemen hepsinin Prens Sabahaddin'in sosyolog veya eğitimci kişiliğiyle ilgili olduğunu veya tarih alanında yazıldığını görürüz.

Ulusal tez merkezinde yer alan siyaset bilimi anlamında yazılan çalışmalara bakar isek Cenk Reyhan'ın 1997 yılında yazdığı "*Türk Siyasi Tarihinde Prens Sabahaddin ve Cemiyeti*" isimli yüksek lisans tezi karşımıza çıkar. Bu tezde Reyhan, Prens Sabahaddin'in fikirlerini kurduğu cemiyet üzerinden ele alır (Reyhan, 1997).

2007 yılında Pelin Helvacı tarafından yazılan "*Prens Sabahaddin (1878-1948) ve Osmanlı Entelektüel Gelişimindeki Yeri*" isimli yüksek lisans tezi de siyasal bilimler alanında yapılmış çalışmalardan biridir ve Prens Sabahaddin'in Osmanlı düşünürleri arasındaki yerini incelemeyi temel alır (Helvacı, 2007).

Siyasal bilgiler ve tarih alanında Melis Ergenekan tarafından 2014 yılında yazılan doktora tezi “*Türk siyasal hayatında Osmanlı son dönemi liberal muhalefet ve Prens Sabahaddin’in rolü*” başlığını taşır ve Prens Sabahaddin’in iktisadi fikirlerini temele koyarak liberalizm anlayışı üzerinden inceler (Ergenekan, 2014).

Prens Sabahaddin’in fikirlerini iktisadi olarak ele alarak liberalizm üzerinden inceleyen bir diğer yüksek lisans çalışması ise Selin Ertik’e ait olup, “*Liberal bir entelektüel olarak Prens Sabahaddin*” başlığını taşır. Söz konusu tezde Prens Sabahaddin’in fikirlerinin liberal boyutları açıklığa kavuşturulmak amaçlanmıştır (Ertik, 2015).

Akkaya ise 1996 yılında “*Siyasi kişiliği ve siyasi düşünceleri ile Prens Sabahaddin*” başlıklı yüksek lisans tezi yazmış ve bu çalışma içerisinde Prens Sabahaddin’i incelemiştir (Akkaya, 1996). Bu tez 2005 yılında kendisi tarafından “Prens Sabahaddin” ismiyle kitap haline getirilmiştir (Akkaya, 2005). Aynı kitap 2019 yılında ise genişletilerek farklı yayınevinden tekrar basılmıştır (Akkaya, 2019).

3.2. PRENS SABAHADDİN’İN DÜŞÜNSEL ZEMİNİ

Yukarıda bahsedildiği şekilde Birinci ve İkinci Jön Türk Kongreleri ile fikirlerini açıklamayı ve kendisine taraftar bulmayı hedeflemiş olan Prens Sabahaddin, Türkiye’nin kurtulması için önerilerini sıralarken mutlakiyeti benimsemiş bir iktidarı devirmekle sorunların çözülemeyeceğini iddia etmiştir. Ona göre iktisadi, mali ve sosyal problemleri çözmek için toplumsal şekli değiştirmek gerekir. Prens Sabahaddin, Osmanlı Devleti’nin yapısından hareket ederek siyasi reformdan önce içtimai reforma muhtaç olduğunu iddia eder (Tütengil, 1954: 21).

Prens Sabahaddin fikirlerini savunurken devletin başında kim olduğunu önemsemez, meşrutiyet kurallarına uyulduğu takdirde devletin başında kim olursa olsun, hangi parti olursa olsun fark etmeyeceğini savunur (Sabahaddin, 1999: 179). Prens Sabahaddin’in destekçilerinden Dr. Abdullah Cevdet bu durumu şöyle özetler: “*Yaşasın Beşinci Mehmed demeyeceğiz. Biz ancak ‘Yaşasın Türkiye’nin Kanun-i Esasi’ye tabi hükümdarı’ diyebileceğiz.*” (Tunaya, 2016: 63). Yani Prens Sabahaddin

ve taraftarlarının birinci hedefi Sultan Abdülhamid karşıtlığı oluşturmak değildir. Onların hedefi anayasayı oturtmaktır.

Prens Sabahaddin'in fikirleri ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fikirleri arasında farklılıklar olduğu aşikârdır. En önemli farklardan biri Osmanlı Devleti'nde İttihat ve Terakkiciler tarafından ve ondan öncekiler tarafından da ideal bir devlet düzeni olarak savunulan merkezîyetçi idare sistemine karşı Prens Sabahaddin adem-i merkezîyeti; cemaatçi toplum tarzı yerine de bireyci toplum tarzını öne çıkarmaya çalışmasıdır. Bir diğer önemli fark ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne göre Osmanlı'nın sorunu bir iktidar sorunudur ve bu da Sultan Abdülhamid'in "istibdatçı" yönetiminden kaynaklanır. Bu durumda onlara göre yapılması gereken istibdatçı padişahın tahttan indirilmesi ve hürriyetlerin garantisi olarak anayasanın ilanıdır. Fakat hanedanlığın birleştirici unsur olarak görülmesi sebebiyle yine aynı aileden biri başa gelmelidir. Prens Sabahaddin ise anayasanın ilanını ile birlikte yeniden yapılanmanın başarılı olabilmesi için toplumsal değişim gerektiğini savunur. Çünkü yönetimdeki aksaklıklar toplumsal hayattaki eksikliklerden kaynaklanır. Bu durum bizi Prens Sabahaddin açısından alt yapı / üst yapı düşüncesine götürür. Yani Prens Sabahaddin'e göre toplumun altyapısı değişmezse üstyapısı ister meşrutiyet, ister cumhuriyet olsun sonuç değişmeyecektir (Sabahaddin, 1999: 179).

Prens Sabahaddin fikirleri, açıklamak için ele aldığı eserlerden biri olan *"Teşebbüs-i Şahsi ve Tevsi-i Mezuniyet Hakkında Bir İzah"*ın henüz başında genel manada amaçlarını sıralar. Bu amaçlar arasında kamuoyunu milli terbiyenin ıslahının gereğine inandırmak, ıslaha engel olan istibdat idaresini ortadan kaldırmak, bunun için de vatanın çeşitli yerlerinde çalışma merkezleri oluşturmak gibi faaliyetler yer alır. Ama bu amaçlarını sıralarken de ısrarla belirtir: Rum, Ermeni, Bulgar vb. gruplardan hiçbirinin *"idari muhtariyet veya istiklal"* siyaseti izlememeleri gerekir (Sabahaddin, 1999: 31). Prens Sabahaddin'in bir diğer amacı da anayasanın ilanını sağlayarak oluşturulacak meclis ile hükümet ile milleti birbirine karşı iki kuvvet olmaktan kurtarmaktır (Mardin, 2015: 222).

Prens Sabahaddin, hükümdara karşı hakların geri alınabilmesi için üretimde güçlü olunması gerektiğini savunur. Hürriyet isteyen ve bunu kazanan ülkelerin nasıl

başardığını anlamak için onları o medeniyet seviyesine yükselten sosyal sebeplerin incelenmesi gerektiğini söyler (Sabahaddin, 1999: 97). Prens Sabahaddin’e göre ilim ve tekniğin bütün dallarında kazanılacak başarı; eğitim ve öğretimin pratiğe dayanmasından geçer. Nasıl ki kural ezberlemek ile dil öğrenilemezse, teorik derslerle de ilim tahsil edilemez. Sosyal meselelere de teknik gözlem uygulanırsa ortaya fizik, kimya gibi sosyoloji ortaya çıkar. Tahsilin esası mutlaka pratik olmalıdır. Okullarda gerek dil, gerek fen genelde teorik olarak okutulduğu için fikir hayatına katkısı yeterli değildir. Osmanlı’nın sosyal durumu ve adetleri zaten çocuklara teşebbüs ve hürriyet ruhu yerine geleneklere bağlı olmayı gösterir. Bu da gelişimi engellemektedir. Çocuklar evlerinde girişimci ruhu alamadıkları için okullar müteşebbis ve faal adam yetiştirmeye elverişli bir duruma getirilmelidir (Sabahaddin, 1999: 46). Prens Sabahaddin, Türkiye’yi sosyal zayıflığa mahkûm eden “hastalığı ve tedavi yolunu” şöyle tanımlar (Sabahaddin, 1999: 100-101):

“Özel hayatımızda:

Faydasız bir görenek, şahsiyetin verimli ve meşru çalışmasıyla yükselmesine engel bir maişet tarzı ve bu tarzı nesilden nesile sürükleyen kötü bir terbiye!

Genel hayatımızda yani hükümet teşkilatımızda:

Özel hayatımızdaki tembelliği genel hayatımıza geçiren, mahalli ihtiyaçlarımıza asla uymayan, bundan dolayı çok masrafla az iş gören, Türkiye’yi baştan başa sefalet diyarına çeviren Merkeziyet!

O halde tedavi yolu:

Özel hayatımızın kan damarlarını, şahsiyeti yok eden tembellikle değil, müspet ve pratik bir terbiye sayesinde şahsiyeti geliştiren teşebbüsle harekete geçirme!

Genel hayatımızın canlanmasını; sürekli artan mahalli ihtiyaçlarımıza devamlı uyacak, az masrafla çok iş görecektir, siyasi merkezîyetçiliği güçlendirecek, kaybolan Osmanlı birliğini yeniden var edecek, sosyal faaliyetlerin ilerlemesine, Osmanlı Saltanatı’nın gölgesi altında milli hâkimiyet ve istiklalimizin yerleşmesine vasıta olacak bir “İdari Adem-i Merkeziyet” ile gerçektirmek!”.

Science Sociale Mektebi’nin fikirlerini Türkiye’de yaymaya çalışan Prens Sabahaddin, daha çok “politikacı” olarak bilinmektedir. Oysa Fransa’da Science Sociale Mektebi mensupları, politikadan uzak sosyologlardan oluşmaktaydı. Buna

rağmen onun politikacı olarak anılmasının sebebi Tanyol'a göre Fransa ve Türkiye'nin sosyal şartlarındaki farktan kaynaklanmaktadır (1947: 147). Ona göre Fransa, her türlü istikrarsızlığa rağmen, siyasi istiklalinden emin ve ilmi rüşde sahip bir memleket. Orada her ilim kendi halkaları içinde gelişmek imkânına sahiptir. Türkiye ise, hayatı ve istiklali ateşlerle çevrilmiş bir ülkedir. Dışarıdan düşmanların, içeride yoksulluğun, teşkilatsızlığın, geriliğin tehdidi altındadır. Böyle bir memlekete dışarıdan gelen fikir, cemiyetin o andaki ihtiyaçlarına tekabül etmek zorundadır. Her şeyden önce, ilmi tesis etmek değil, memleketi kurtarmak gerekmektedir. Bundan dolayı Türkiye'de fikirler ve sistemler doğal bir gelişmenin sonucu olarak algılanmamaktadır. Prens Sabahaddin yapısı gereği aktif ve eylemli bir muhalefet adamı değildir. İttihatçılara karşı her hareketin içinde yer alıyor görünmesinin nedeni ise bizzat yer almamasına rağmen, yer alan kişilerin Prens Sabahaddin'in fikirlerinden etkilenen kişiler olmasıdır.

Prens Sabahaddin, Avrupa tarafından yanlış anlayışları düzeltmek için de makaleler yazmıştır. "*Les Turcs et le Progres*" adlı makalesi (1905: 433) bunlardan biridir. Makaleye Avrupalı'nın Türkleri yanlış tanıdığından şikâyetle başlayan Prens Sabahaddin, birinci bölümde Türkler'in Orta-Asya bozkırlarında yaşadığı hayatı ele alır. İkinci bölüm yedinci yüzyıl ile başlar. Çevreden uzaklaşma neticesi içtimai değişikliklere neden olmuş, stepte sadece patriarkal sistemde idareler varken Türkler'in takip ettiği İran yolu onlara örflerine yabancı olan bir rejimi kabul ettirmiştir: mutlak despotizm. Anadolu'ya yerleşme ile birlikte ise göçebelikten tarım hayatına, toprağa yerleşmeye doğru bir hayat başlar. Türkler, yarım asırdır gelişmelerinin üçüncü aşamasına girmişlerdir. Göçebe Türkler Çinliler'in etkisi altındaydılar, toprağa yerleştikten sonra Acem ve Bizans etkisinde kaldılar. Sonra doğrudan doğruya Avrupa'dan etkilendiler. Japonya ile Türkiye'nin durumları arasında karşılaştırmalar yapan Prens Sabahaddin, Osmanlı Devleti'nin askeri fetihlerle değil, ilmi ve iktisadi alandaki çalışmalarla yükselebileceğini iddia eder.

Prens Sabahaddin, 1907 yılında Terakki gazetesinde yer alan "*Vilayetler Ahalisine Bir Davet*" isimli makalesinde fikirlerini önemli gerekçelere dayandırır. Medeni insanlar gibi yaşamanın şartının Sultan Abdülhamid'ten kurtulmak ve artık ondan medet ummamak olduğunu, onun yerine şahsi teşebbüste bulunmak gerektiğini

söyler. Bugüne kadar gelinen kör noktada kabahatin vatandaşlarda olduğunu, verilen vergilerin nereye gittiğinin sorgulanmadığını söyler. Vergi verilmesine karşı olmadığını, ama bu vergilerin mahalli ihtiyaçlar için kullanılmasının istenmesi gerektiğini savunur. Bu mantık değişmediği sürece Sultan Abdülhamid ölüp yerine başkası da gelse aynı durum ile karşılaşacaklarını iddia eder. Meclisin kurulmasını ve hem Müslim hem de Gayrimüslimlerin bu mecliste birleşerek hükümetin teftiş edilmesi gerektiğini söyler (Sabahaddin, 1907: 6). Bu birleşmenin tacir, esnaf, ulema, eşraf, memur, asker yani herkes arasında olması gerektiğini söyleyerek ancak ittihat edilirse “zulme” karşı direnebileceklerini ve vatanı kurtarabileceklerini söyler. Sultan’ın meclisi açmadıkça, Kanun-i Esasi’yi uygulamaya koymadıkça, vilayetlerin yönetimi yerel halka bırakılmadıkça mücadele etmeye devam edilmesi gerektiğini iddia eder (Sabahaddin, 1907: 5).

Terakki’nin 9. sayısında, 2 Ocak 1907 tarihli Times gazetesinde neşredilmiş olan “*Sultanzade Prens Sabahaddin Efendinin İmzası Altında Cemiyetimiz Tarafından Düvel-i Muazzamaya Gönderilen*” başlıklı bir yazı yer alır. Bu yazı Prens Sabahaddin’in Osmanlı Devleti hakkındaki siyasi tasavvurlarına geniş ölçüde yer vermektedir. Prens Sabahaddin önce “*Niçin ıslahat mazide tatbik edilemedi?*” sorusunu cevaplar. “*Mecit zamanında başlayan hareketin devam etmediğini, Birinci Meşrutiyet karşısında Abdülhamid’in menfi tavrının ıslahatı durdurduğunu*” söyler. İkinci olarak ele aldığı “*Niçin ıslahat müstakbelen tatbik edilebilecek?*” adlı bölümde Kastamonu ve Erzurum ayaklanmalarını tebrik etmekte, köylü ile şehirli arasında başlayan yakınlık ve anlaşma havasının umut verici olduğunu söylemektedir. “*Türkler ve Hristiyanlar*” adını taşıyan üçüncü bölümde ise iddia edilen kötü muamelenin gerçek olmadığını, Türkler’in Hristiyanlar’a karşı kötü davranmadığını söyler. Hristiyanlar her yerde azınlık teşkil ettikleri için bir istiklal hakları olamayacağını, Balkan Hristiyanlarının ise Rusya’nın karşısında kuvvetli bir Osmanlı Devleti bulunmasını menfaatleri uyarınca istemeleri gerektiğini savunur. Son olarak ele aldığı Türkler ve Avrupa konusunda ise şark meselesinin bizzat Osmanlılar tarafından çözülmesinin Avrupa ve Amerika’nın menfaatine daha uygun olduğunu iddia eder (Tütengil, 1954: 28).

1919 yılında İsviçre'nin Tribune de Geneve Gazetesi'nin yazarlarından Ali el-Galeati'nin Prens Sabahaddin ile yaptığı ve söz konusu gazetenin 2-3 Mart 1919 tarihli sayısında yayınlanan söyleşi (Tribune de Geneve, 2-3 Mart 1919), Prens Sabahaddin'in fikirlerini bizzat açıklaması bakımından önemlidir. Bu söyleşide milletler meselesindeki kanaatini açıklarken her bir farklı etnik ögenin özgür ve bağımsızca yaşaması gerektiğini ve Türkler'in de diğerleriyle aynı hakları elde etmesi gerektiğini söyler. Yunanlılarla da, Ermenilerle de, Araplarla da dost ve işbirliği içinde olunması gerektiğini söyler. Fakat ayrılıkçı taleplerine de Türkiye sınırlarından toprak talep etmeleri durumunda karşı çıkar.

Genel olarak Prens Sabahaddin'in açıklamaları ve hareket planı incelendiğinde Demolins'in fikirleri ile Türkiye'nin problemlerini çözmeye çalıştığı görülür. Prens Sabahaddin de Demolins gibi fikirlerini Anglo-Sakson toplumların ortaya çıkışı ve güçlü olmaları üzerinden açıklar. Ramsaur'e göre Demolins'in fikirleri kendi ülkesi için tutarlı olsa da, Türkiye'nin problemlerini çözmede kullanılabirliği tartışmalıdır. Çünkü her şeyden önce ikisi farklı medeniyetlere mensuptur. Prens Sabahaddin, çocukluk yıllarını ülkesinde geçirmiş olsa da o dönemde aldığı eğitimin kendisini Türk'ten ziyade Avrupalı yapmış olduğu izlenimini oluşturmuştur. Zor durumda olan Osmanlı halkına "hür teşebbüs ve ferdiyetçilik" aşlamaya çalışmak, yaşam kavgasına düşmüş insanlar için uygulamaya koyulması zor olan hedeflerdir. Osmanlıyı oluşturan farklı din mensuplarını bir araya getirme konusundaki çabaları ise toplumsal zeminde karşılık bulmuştur (Ramsaur, 2013: 101).

3.3. PRENS SABAHADDİN'İN SİYASİ FİKİRLERİ

Prens Sabahaddin'in Osmanlı Devleti'ni ve toplumunu ıslah etmek için ortaya koyduğu fikirlerden önemli bir çoğunluğu siyasi alandadır. Prens Sabahaddin savunduğu siyasi fikirleri bir program haline getirerek ve bu görüşlerini savunmak ve yaymak için Dr. Nihat Reşat ve Fazlı beylerle birlikte 1906 yılında Paris'te "*Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*"ni kurmuştur ve yayın organı olarak da 1906-1908 yılları arasında yayınlanan *Terakki* adında bir gazete çıkarmıştır (Sabahaddin, 1999: 11). Gazetenin Türkiye'ye sokulması yasaklanmış olsa da elden ele gezerek gizlice okunarak destekçisi artmıştır. İki yıl kadar çıkarılabilen Terakki gazetesinin

kapağında dönemsel olarak sırayla “Fenni İctima ve Adem-i Merkeziyet Taraftarının Mürevvici Efkârıdır.”; “Teşebbüs-i Şahsi ile Kanuni Esasi ve Adem-i Merkeziyet Taraftarının Mürevviç Efkârıdır.”; “Teşebbüs-i Şahsi ile Meşrutiyet ve Adem-i Merkeziyet Taraftarının Mürevvici Efkârıdır.” yazmıştır (Budak, 1998: 16). Bu durum bize Terakki Gazetesi’nin önce ilmi ictima ve adem-i merkeziyetçilik sloganıyla ortaya çıktığını, daha sonra ise dönüşerek “Teşebbüs-i Şahsi ile Kanuni Esasi ve Adem-i Merkeziyetçilik” fikirlerinin savunucusu olduğunu gösterir. En son halinde ise “Teşebbüs-i Şahsi ile Meşrutiyet ve Adem-i Merkeziyetçilik” fikirlerinin yayın organı haline gelmiştir. Bu gazete sadece bir havadis gazetesi olarak kalmamış, Demolins'den tercümelere ve muhtelif imzalar taşıyan çeşitli makalelere de yer vermiştir.

Prens Sabahaddin’in daha sonraki kitap ve broşürlerinde savunduğu fikirlerin ilk hallerini Terakki gazetesinde bulmak mümkündür. Terakki Gazetesi’nde yayınlanan “*Bir Tavsiye*” adlı makalesinde Prens Sabahaddin, merkeziyet aleyhtarlığı yapmıştır ve ona göre merkeziyetçi yönetim mutlakiyetçilikte de aynı sonucu verir, meşrutiyette de aynı sonucu verir, cumhuriyette de aynı sonucu verir. “*Bizde tenkit*” adını taşıyan bir makalesinde yer alan “*Şüphesiz ki fikr-i tenkit seviye-i idraki yükseltiyor, tatbik olunduğu muhtelif zeminlerde hakikatin tealisine hizmet ediyor. Bu halde henüz ataletten kurtulamayan muhit-i fikrimizin terakkisini nesri için fikr-i tenkidin neşriyatımızda intişarına çalışmalıyız.*” sözleriyle de tenkidin ilerlemede önemli rol oynadığını savunur (Tütengil, 1954: 28).

Kitap ve broşürler ile görüşlerini açıklayan Prens Sabahaddin, adem-i merkeziyetçilik, teşebbüs-i şahsi, bireycilik gibi en önemli fikirlerini de “Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti” altında savunmuştur.

3.3.1. Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti

Birinci Jön Türk Kongresi ve İkinci Jön Türk Kongresi sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yaşanan gerginlikler, Prens Sabahaddin’in taraftarlarını bir araya getirmiş ve örgütlü bir mücadele başlatmaya sevk etmiştir. Liderliğini Prens Sabahaddin’in yaptığı “Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti”nin diğer üyeleri ise Ahmed Fazlı, İsmail Kemal, Hüseyin Siret, Doktor Nihat Reşat, Ahmet

Bedevi Kuran, Hüseyin Tozlu gibi önemli isimlerdir (Alkan ve Doğan, 2010: 81). Bu cemiyet Frederic Le Play tarafından temsil edilmekte olan Science Sociale doktrini benimsenmiştir. Fransız temelli fakat Anglo-Sakson içtimai yapısının üstünlüklerini açıklayan bu düşüncede “hasta adam” için öneriler yer almaktadır (Tunaya, 2016b: 104). Prens Sabahaddin de bu reçete ile “Türkiye Nasıl Kurtulabilir?” sorusuna cevap aramaktadır.

Prens Sabahaddin’in düşüncelerini incelemek istiyorsak parti programı bize ışık tutacaktır. Parti programında yapılması arzulanan reformların içeriği ve kapsamı detaylarıyla verilir (Kuran, 1948b: 235):

“Osmanlı Devleti’nde uygulanacak siyasi reformlar, devlet topraklarının her yerindeki halkları ve sosyal sınıfları kapsayacak şekilde; mevcut vilayetlerin idare biçimi tevsi-i mezuniyet ve adem-i merkeziyet ilkelerine dayandırılacaktır. Tevsi-i mezuniyet ve adem-i merkeziyetin esasları 1876 Anayasasının 108. maddesine göre yapılmalıdır.

Seçim yolu ile oluşturulacak belediyeler; nahiye meclisi, belediye idare meclisi gibi bütün organlar, nahiye ve vilayetlerin işlerinin yürütülmesine iştirak ve müdahale edebileceklerdir. Gizli oyla seçilen üyelerden oluşan bir meclis, vilayetin mali işlerine, kanun ve nizamla ilişkili bütün konularda tam ve geniş bir yetkiye sahip olacaktır. Bu meclisin toplantıları kamuoyuna açık olacaktır. Bu il genel meclisi, diğer konular arasında vergilerin tarh, tevzi ve tahsili hakkında da karar verebilecek ve toplanan vergilerin, vilayet merkezi ile merkezi hükümet arasında ortak verilecek karar ile bir kısmı yerel ihtiyaçlara ayrılacaktır.

Hem diğer vilayetlerle hem de merkezi hükümet ile ilişkileri güçlendirmek için, hükümet merkezinde il genel meclisi içinden ve halk tarafından seçilen birer üye bulunacaktır. Meclis-i Mebusan bu şekilde seçilen üyelerden oluşacaktır.

Vilayet meclislerindeki üye sayısı, farklı etnik ya da dini kökenlerden gelenler arasında çıkabilecek uyuşmazlıkları çözebilmek için her cemaatin nüfusu ile orantılı olacaktır.

Vatandaşların tamamı, hangi unsur veya cemaate dâhil olursa olsunlar, aynı hukuk ve imtiyazlara sahiptirler. Dolayısıyla idareye veya topluma karşı da mükellefiyetlere tabi olacaklardır. Askeri okullar da dâhil olmak üzere bütün yüksekokullar, devletin tebaasına açılacak, eğitim ve öğretim koşullarında tam bir eşitlik sağlanacaktır.

Memleketin asayiş ve inzibatını sağlayacak bir jandarma teşkilatı kurulacaktır. Bu teşkilatın kadrosu, o mahallede yaşayan farklı kökenlerin nüfusları oranında seçilecektir. Jandarmanın eğitimi için geçici bir süre, yabancı hocalar ve zabıtlar istihdam edilecektir.

Valiler, mutasarrıflar ve defterdarlar, yerel mahkemelerin ve istinaf mahkemelerinin reisleri ve savcılarını merkezi hükümet tarafından atanacaktır. Diğer mülki ve adli memurlar ise vali tarafından nüfus oranlarına göre çeşitli halklardan seçilecektir.

Zabıta ve güvenlik birimleri, mülki memurların emrine verilecektir.

Genel vergiler yeniden düzenlenecektir ve makul bir tahsil usulü getirilecektir. Taşınmaz malların korunması hususunda yeni düzenlemeler yapılacaktır.

Devletlerarası anlaşmaların hükümleri, her türlü tecavüzden korunacaktır.”

Yukarıdaki maddeler incelendiğinde görülecektir ki parti programında siyasi ve ekonomik konulardan çok eğitim, eşitlik ve idari birimlere yönelik konular yer almaktadır.

Kurulan bu cemiyet, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yakınlık kurmaya çalışmasına rağmen yaşanan çeşitli olaylar buna engel olmuştur. Örneğin Prens Sabahaddin'in yakın çevresinden Ahmed Fazıl, özel hak ve ayrıcalıkların korunması için Teşebbüs-ü Şahsi Cemiyeti'nin kendilerine destek vereceğini söylemek üzere Fener Rum Patriği Joachim Efendi'yi ziyarete gitmesi; hemen hemen aynı günlerde Prens Sabahaddin'in de Joachim Efendi'yi görmeye giderek kendi grubunun verdiği desteği yeniden dile getirmesi, Kansu'ya göre, zaten araları gergin olan İttihad ve Terakki Cemiyeti ile Teşebbüs-ü Şahsi Cemiyeti'nin arasını tamamen bozmuştur (2015: 250).

3.3.2. Osmanlı Ahrar Fırkası ve Prens Sabahaddin

Ahrar, “*hür*” kelimesinin çoğuludur, yani “*hürler*” anlamına gelir. Siyasi anlamda bakar isek “*liberaller*” anlamına gelir. Prens Sabahaddin'in verdiği konferanslardan etkilenen gençler tarafından 1908'te İstanbul'da kurulan bu parti, Prens Sabahaddin'in fikirlerinin uzantısı olarak görülür. Partinin kurucuları tarafından Prens Sabahaddin'e liderlik teklif edilmiş, fakat o, aktif siyasete girmek yerine partinin fikir lideri olarak kalmayı tercih etmiştir (Akkaya, 2005: 45). Partide yer alan isimlerden Rıza Nur, Ahrar Fırkası'nın gerekliliğini anlatırken meclis-i mebusanda tek bir fırka ve tek bir kuvvetin hükümler olmasının tek elde toplanmış mutlakiyet idaresinin istibdatından farklı bir şey olmayacağını söyler. Çoğunluk fırkasına karşılık

ise sayı ve kuvveti daha az olsa bile muhalif bir fırka kurulursa o zaman meşrutiyetin dengesinin kurulmuş olacağını izah eder (Nur, 2005: 17).

Ahrar Partisi'nin programı Prens Sabahaddin'in "Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyetçilik" partisinin programına göre hazırlanmıştır. Söz konusu programa göre özgür ve hukuk bakımından eşit doğan tüm insanlar kanun önünde eşittir. Herkesin ifade, eğitim, basın, toplanma, seyahat, haberleşme, vicdan ve ticaret özgürlüğü vardır. Bu özgürlüklere sahip Osmanlılar, siyasi, ekonomik ve sosyal gelişimi gözetmek ve ticaretin, tarımın ve sanayinin gelişmesi için çalışmakla mükelleftirler. Parti programına göre adem-i merkeziyetçilik ve şahsi teşebbüs ilkeleri benimsenmelidir (m.9 ve 10), Devletin resmi dili Türkçe olmalıdır (m.13) ve ilköğretimin Türkçe dilinde zorunlu olarak verilmesi gereklidir (Seyitdanlıoğlu, 1997: 105).

Ahrar Fırkası, "*İnsanlar hür ve hukuk-u beşer nokta-i nazarından müsavi olarak doğduklarından*" hareketle "*tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaiif¹ usulünü*" savunmakta, milletvekili seçimi ve memuriyetlere atamalarda "*cins-ü mezhep tefrik edilmeyerek, anasır-ı Osmanîyenin âdilâne bir surette bu hakka nailiyetleri hususuna itina*" edileceğini söyleyerek Osmanlılık fikrine uygun olarak ırk veya din ayırımı yapmaksızın vekil seçimi ve memur ataması yapacaklarını iddia etmektedir (Seyitdanlıoğlu, 1997: 106). Parti programının söz konusu 9. maddesinde 1876 Anayasası'nın 108. maddesine dayandırılarak bahsedilen "tevsi-i mezuniyet" ve "tefrik-i vezaiif" ilkelerinin benimsenmesi, İttihatçıların Ahrarcıları Osmanlı Devleti'ni parçalamaya teşebbüsle suçlamasına neden olmuştur.

Kuruluş tarihi 14 Eylül 1908 olan Ahrar Fırkası'nın ülke çapında örgütü yoktur (Zurcher, 2016A: 148) ve bu parti Aralık 1908 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birlikte seçimlere giren liberal eğilimli partidir. Ahrar Fırkası bu seçimde² sadece 1 vekil çıkarabilmiştir (Ahmad, 2016b: 57). Fırka yalnızca 6 ay yaşayabilmiş ve 31 Mart

¹ Görevlerin ayrılığı ilkesi, kamu kesimince üretilen bazı mal ve hizmetlerin önemine göre sıralanarak bir kısmının merkezi yönetim tarafından geriye kalanların ise yerel yönetimler tarafından yürütülmesini öngörür. Örneğin, savunma, diplomasi ve adalet merkezi yönetime bırakılırken iç güvenlik (polis ve jandarma), eğitim ve yerel nitelikli bazı vergilerin toplanması yerel yönetime bırakılırsa tefrik-i vezaiif ilkesine uygun bir taksimat yapılmış olur.

² Bahsi geçen 1908 seçimlerinde aday olmamasına rağmen Prens Sabahaddin'e 18 oy çıkmıştır (Reyhan, 2008:50).

olayından sonra da feshedilmiştir. 31 Mart olayına karışmakla suçlanan Prens Sabahaddin, bunun üzerine tekrar Paris'e gitmiştir.

Birçok kez Prens Sabahaddin'in Ahrar Partisi ile bağlantısı olduğu, hatta gizli liderleri olduğu iddia edilmiştir. Fakat Prens Sabahaddin, İttihat ve Terakki lehine yazılar yazan Neyyir-i Hakikat'te kendisine yönelik çıkan eleştirilere cevap vermiş ve Ahrar Partisi ile bağı olduğu iddiasını inkâr etmiştir. Söz konusu partinin çalışma hedefinin siyasi olduğunu, kendisinin ise sosyal bir amaç uğruna çalıştığını savunmuştur (Sabahaddin, 1999: 112).

3.3.3. Adem-i Merkeziyetçilik Anlayışı

Adem-i merkeziyet, Prens Sabahaddin'in fikir sistemini oluşturan en temel kavramlardan biridir. Osmanlı Devleti içinde, özellikle de milliyetçi akımların etkisiyle bağımsızlık hareketlerinin arttığı bir dönemde, bu kavramın konuşulması bile tepkiyle karşılanmıştır. Ulus-devlet modelinin sorgulanır olduğu neo-liberal küreselleşme sürecinde ise kavrama verilen önem artmaya başlamıştır. Adem-i merkeziyetçilik konusu, ilk defa Birinci Jön Türk Kongresi'nde ciddi bir şekilde ele alınmıştır. Bu tartışma Jön Türk hareketini merkeziyetçiler ve adem-i merkeziyetçiler olarak iki gruba ayırmıştır.

Prens Sabahaddin'e göre Osmanlı'nın içinde bulunduğu durumdan tek çıkış noktası adem-i merkeziyetçiliğe geçmektir. Ona göre adem-i merkeziyet anlayışı ile her bölge halkı merkezi iktidarın bir ucundan tutacağından, azınlıklar devletten ayrılma heveslerinden vazgeçeceklerdi. Böylece bir Osmanlı üst kimliği oluşacak ve çeşitli milletlerin bir arada yaşaması sağlanmış olacaktı. Adem-i merkeziyet uygulanarak seçimle gelen belediye meclisi üyeleri mahalli idarelerde söz sahibi olacak, azınlıklar vilayet meclislerinde ve jandarma teşkilatında nüfusları oranında temsil edilecek, vali, mutasarrıf, defterdar ve mahkeme reisleri merkezi idare tarafından atanacaktı (Sabahaddin, 1999: 16).

Prens Sabahaddin'e göre merkeziyetçi sistemde halk yönetime uzak kaldığı için ihtiyaçlarını duyuramamaktadır. Yol, köprü gibi ihtiyaçlar yönetime ulaşsa bile merkezden izin alınması zaman ve kaynak israfına neden olmaktadır. Prens

Sabahaddin'in çözüm önerisine göre yapılması gereken, yönetim örgütlenmesinin merkezden verilecek emirlerin ülkenin her yerine aynı şekilde dağıtılması değil, belirli işe karşılık yetkili ve bu yüzden sorumlu bir yönetim örgütlenmesi ilkesine göre düzenlenmesidir. Her bölgeye, bölgeyi en iyi bilen uzman kişiler atanacak ve bireyler de devleti yaptığı işlerden dolayı anında ve yerinde denetleme imkânı bulacaktır (Reyhan, 2008: 103).

Prens Sabahaddin'in savunduğu adem-i merkeziyetçilik anlayışında ülkeyi idare edebilmek için mahalli idareler gereklidir (Tunaya, 2016B: 202). Yani hükümet, bütün işlerinde herkesi kendi ayağına getirmeyi değil, imkânlar ölçüsünde kendisi ahaliye yaklaşmalı ve halkın yürütme ile olan ilişkilerini artırmalıdır. Ona göre halkın devlet ile olan işleri, ne kadar az zamanda ve ne kadar az para ile halledilirse halkın refahı o derece ilerleyecektir.

Prens Sabahaddin, mahalli idarelere verilecek yetkilerle her ilin kendi bütçesinin olmasını ve yerel idarelerin kendi bütçelerini artırıcı faaliyetlerde bulunması gerektiğini savunur. Her bölgenin işleri sosyal şartlarına göre farklılık gösterebilir. Bu sebeple her yerin idaresini tek bir kalıba uydurmak doğru olmayacaktır. Mahalli idareleri işlerin uygunluğuna göre düzenlemek için illeri sosyal şartlarına göre ayırmalı ve her bölge için bir düzenleme kurulu getirilmelidir. İllerin idaresi ve teşkilatlanması, düzenleme kurullarının araştırmalarından deneysel bir sonuç olarak doğmalı ve ona göre ayarlanmalıdır (Sabahaddin, 2002: 63).

Anayasanın ilan edilmesine ek olarak adem-i merkeziyetçiliğin de şart olduğunu savunan Prens Sabahaddin'e göre bir devletin yönetim şekli ile beraber idari şekil de değişmez ise başarıya ulaşamaz. Bu duruma örnek olarak da İngiltere ve İspanya'yı karşılaştırır. İkisi de meşrutiyetle idare edilmektedir. Fakat aralarında birçok fark vardır. Bu farkın ise İngilizlerin dayanak noktalarının kendilerinde, İspanyolların ise hükümette aramalarından kaynakladığını söyler. Bir diğer örnek olarak da Kuzey Amerika ve Güney Amerika'yı kıyaslar. İki taraf da Cumhuriyet ile yönetilmektedir. Fakat kuzeyde geniş hürriyetler yer almaktadır. Güneyde ise hürriyet gibi görünse de "esaret" yer almaktadır. Çünkü kuzeyde zenginlik ve medeniyeti, hürriyet ve mutluluğu meydana getiren esas Anglo Sakson sistemidir. Yani

istiklallerini, özel teşebbüsleriyle temin ve bu teşebbüslerini adem-i merkeziyetle genişleten üreticiler vardır. Güneyde ise merkeziyete sıkı sıkıya bağlı insanlar vardır (Sabahaddin, 1999: 141).

Osmanlı Devleti o dönemde birçok ulusu barındırmaktaydı ve İttihatçılar, Prens Sabahaddin'in savunduğu adem-i merkeziyetçiliğin söz konusu ulusları bağımsızlık mücadelesine teşvik edeceğini düşünmekteydi (Güneş, 2016: 129). İttihat ve Terakki Cemiyeti, adem-i merkeziyet kavramına karşı durmasına rağmen (Tanin, 1908);

“Fakat teşebbüs-i şahsi bu esası makulde bırakılmayıp da bir suret-i ifratperveranede tefsir edilecek olursa o zaman adem-i merkeziyet vadilerine düşülmüş, Osmanlı memleketi inkıraz ye izmihlale doğru götürülmüş olur. Adem-i merkeziyet tâbiri ile vilâyet meclisleri teşkili, nevahi nizamnamesinin tatbiki isteniyorsa buna hiç itirazımız yoktur. Zaten bu yolda kanunumuz vardır. Bu kanunun memleketimize hakikaten faydası olacağından eminiz.”

diyerek aynı şeyi düşünüyorlarsa bu anlayışın faydalı olacağını söylemiştir. Prens Sabahaddin de aslında benzer şekilde “adem-i merkeziyet” terimini “decentralization” teriminin karşılığı olarak kullandığını söyler (Sabahaddin, 1999: 61): “... *Lisanımıza ancak bu kelimelerle tercüme edebildiğim decentralization...*”. Aynı “İzah”ta Prens Sabahaddin “*bununla beraber biz isme değil cisme ehemmiyet verdiğimiz için adem-i merkeziyet-i idare yerine tevs-i mezuniyet tabirinin kullanılmasında hiçbir mazur tasavvur etmeyiz.*” der (Sabahaddin, 1999: 71). Bu sözleriyle Prens Sabahaddin adem-i merkeziyet kavramına isim olarak takılmamak gerektiğini ve bunun yerine tevs-i mezuniyet kavramının da kullanılabileceğini savunmuştur.

Rıza Nur da *adem-i merkeziyeti* tevs-i mezuniyet kavramının Fransızca karşılığı olarak görür ve Osmanlı milletini oluşturan her unsura özerklik verilmesi değil, aksine Osmanlı Devleti'nin birlik ve kudretini ve merkezi idare ile vilayetlerin idaresi arasındaki bağları güçlendireceğini söyler (Nur, 2005: 27).

Prens Sabahaddin, gazetelerde makaleler yazarak ve çeşitli konferanslar vererek adem-i merkeziyet fikrini herkese açıklamaya çalışır ve bu fikre yönelik olarak getirilen eleştirilere karşılık verir. Bu doğrultuda fikirlerinin yayın organı olan Terakki

gazetesinin ilk sayısında “*Merkeziyet ve Adem-i Merkeziyet*” isimli bir makale yayınlar ve açıklamalarda bulunur. Adem-i merkeziyet’in kendisi tarafından uydurulmadığını, Kanun-i Esasi’nin 108. maddesinde yer aldığını (Sabahaddin, 1999: 61), fakat Kanun-i Esasi’nin en ateşli savunucularının bile bu maddeyi görmek istemediklerini söyler. Avrupa’nın çoğu ülkesinde adem-i merkeziyetin uygulanıyor olmasına rağmen, kendisinin bu terimi dile getirdiği anda hainlikle suçlandığından şikâyet eder. Ona göre merkeziyet ile yönetilen yerlerde merkezden atanan memurlar ülkenin her yerine gönderilir. Fakat gittikleri yerdeki durumdan bihaberdirler. Adem-i merkeziyet ise problemlerin en küçük yönetim biriminden itibaren başlayarak çözülmeye başlamasıdır. Böylece memnuniyet artacaktır. Çünkü yerelde seçimle gelen meclis üyeleri, tekrar seçilmek için işlerini iyi yapmak zorunda olacaklardır.

5 Eylül 1908 tarihli İkdâm Gazetesi’nde Ali Kemal “*Kanun-u Esasimizde tevsi-i mezuniyet dediğimiz adem-i merkeziyete gelince, evvel emirde bu kelimeyi muhtarayet-i idare ile karıştırmamalıdır, günahıdır. Adem-i merkeziyet-decentralisation başka, muhtariyet-autonomie yine başkadır.*” diyerek Prens Sabahaddin ile aynı fikirde olduğunu ve adem-i merkeziyet ile muhtariyet kavramlarının farklı anlamlara geldiğini dile getirir (İkdâm, 1908).

9 Eylül 1908 tarihli Tanin gazetesinde, Hüseyin Cahit Bey tarafından Prens Sabahaddin’e yönelik olarak yazılan “Bir muhavere” adlı makalede “*bugün korkunç şeyler işitiyorum. Tevsi-i mezuniyetin mânay-ı içtimaiyeden mânay-ı siyasiye doğru ilerletilmek istendiği yolunda rivayetler, telaşlar, heyecanlar, mütehalif ve mütebayın mülâhazalar, Ermenilik, Rumluk, Bulgarlık, Türklük, münaferet-i kavmîye, tezaat-ı menafî sözleri birçok ağızlarda dolaşıyor. İşte soruyorum, Prens Sabahaddin, endişe ve telaş içinde bekleyen zihinlere ne vakit sarıh, kat’i izahat verecek?*” ifadeleri yer almıştır. Bu makalede Prens Sabahaddin’in tevsi-i mezuniyetin siyasi anlamda adem-i merkeziyetçiliğe kaydığı yönündeki eleştirilere cevap vermesi gerektiği söylenmiştir (Tanin, 1908).

Hüseyin Cahit Bey, Prens Sabahaddin’in adem-i merkeziyet fikrine şiddetle karşı çıkar ve bunun altında başka sebepler olduğunu iddia eder. Ona göre adem-i merkeziyet tevsi-i mezuniyet ile aynı anlama geliyor ise tekrar tekrar “adem-i

merkeziyet” denilmesi gariptir. Bu sebeple bu fikrin Midilli, Sakız ve diğer adaların teker teker Girid olması ve Yunanların kucağına atılması anlamına geldiğini söyler.

Prens Sabahaddin kendi fikirleri hakkında Hüseyin Cahit’in eleştirilerine şöyle cevap verir (Sabahaddin, 1999: 97-99):

“Adem-i merkeziyet hakkında hiçbir fikir edinememiş olan zevat, savunduğumuz yöntemi Hristiyanlarla Avrupalılara karşı bir cemile olmak üzere telakki ediyorlar. Bilmiyorlar ki bu idarenin temin ettiği hukuk-u muhtelifenin büyük kısmı bazen daha fazlası Hristiyan Osmanlılara temin edilmiş bulunuyor. Hristiyanlar kanunen değilse bile fiilen adem-i merkeziyetin temin edeceği hürriyetten daha fazlasına, adeta bir muhtariyet usulündeki imtiyaza malik bulunuyorlar. Onlar istedikleri yerlerde okullar açabildikleri halde bu imtiyaz diğerlerinden esirgeniyor. Ne zaman bir Müslüman özel bir okul açmaya kalkışsa sürekli hükümetin müşkilat ve engellemelerine takılıyor.”

Prens Sabahaddin bu açıklaması ile adem-i merkeziyet ile Hristiyanlara imtiyaz sağlanacağı hususununa karşı çıkarak zaten mevcut düzende Hristiyanların kanunen olmasa da fiilen birçok hürriyetlere sahip olmasına rağmen Müslümanların bu kadar haklara sahip olmadığını söylemiştir. Örneğin Hristiyanların kendilerine has eğitim kurumları açabilmelerine karşın Müslümanlar böyle bir şeye kalkıştıklarında hükümetin engellemelerine takıldığını iddia etmiştir.

Prens Sabahaddin, kendisine yönelik olan eleştirilere daha geniş bir biçimde 16 Eylül 1908 tarihinde Varyete Tiyatrosu’nda verdiği konferansta cevap verir. “*Prens Sabahaddin’in Meslek-i, Siyasi ve İçtimailerine Dair*” isimli bu konferansta Prens Sabahaddin, yanlış anlaşıldığını düşündüğü noktaları izah etmiştir (Tütengil, 1954: 34):

“Bugün hey’et-i muhtereme arzedeceğim şey dokuz seneden beri duçar olduğum belay-ı gurbet esnasında mekasıd-ı içtimaiye ve siyasiye hakkında vuku bulan tetkikatıma dair bir kaç söz söylemeye münhasır olacaktır. Bazı vatandaşlarımız ademi merkeziyeti, muhtariyet-i idare gibi telâkki ediyorlar. Burası şayanı tashihtir. Adem-i merkeziyet, adem-i merkeziyet-i siyasiye, ademi merkeziyet-i idare diye ikiye ayrılabilir. Bizim lüzum gördüğümüz usul ise hakk-ı teftişin tekml vilâyetlere teşmilinden başka bir şey değildir, hatta bu usul Kanunu Esasinin 108. maddesinde dahi sarahaten münderiçtir. Tevsi-i mezuniyet adem-i merkeziyet demekten başka bir şey değildir. Vilâyetlerde bir meclis-i umumi bulunması icap eder. İşte, adem-i merkeziyet usulünü bizden çok evvel düşünen bu zat (Mithat Paşa) bugün hâbgâh-ı ebedisinden onu talep ediyor. Biz de onun eserine devam etmeyi talep ediyoruz. İşte

bu tafsilâta göre adem-i merkeziyet denilen şey muhtariyet-i idare değildir, kat'iyen değildir. Bugün memleketimizde Türk, Arap, Arnavut, Kürt, Rum, Ermeni vs. gibi birçok anasır-ı muhtelif vardır. Bunların umumunun menafîi, vahdet-i siyasiyemize halel getirmemek noktasına mâtuftur. Bu muhtelif memleketler, bu muhtelif milletler bir sancağın, bir Osmanlı sancağının altında bir hey'et-i muazzama teşkil etmeğe müstaittir. Biz eğer kuvve-i' istihsaliyemizi mesaî-i zâtiyemizle temin etmezsek kanunlardan, hükümetten bir faide olamaz ve Meşrutiyet nasıl büyük bir nimet olursa olsun yine esir oluruz. Fakat istibdad-ı siyasiden istibdad-ı iktisadiye düşeriz. Binaenaleyh bizi hür edecek ne kanunlar, ne ricali devlet, ne de harici politikadır. Kendi say-i şahsimizdir. Bizi ve vatanımızı tehlikeden kurtaracak yegâne kuvvet, muhabbet-i Osmaniye'nin bir an evvel teessüsüdür."

Prens Sabahaddin bu konferansta yaptığı açıklama ile ademi merkeziyeti, "adem-i merkeziyet-i siyasi" ve "ademi merkeziyet-i idare" diye ikiye ayırır ve savunduğunun Kanunu Esasi'nin 108. maddesinde mevcut olan "adem-i merkeziyet-i idare" olduğunu söyler. İlgili maddede yer alan tevsî-i mezuniyetin de ademi merkeziyet demekten başka bir şey olmadığını, ademi merkeziyetin de kesinlikle "muhtariyet-i idare" olmadığını iddia eder. Osmanlı'da Türk, Arap, Arnavut, Kürt, Rum, Ermeni vs. gibi birçok topluluk olduğunu ve bu toplulukların Osmanlı Devleti altında bir bütün oluşturabileceğini söyler.

Hüseyin Cahit, 19 Eylül 1908 tarihinde, yani konferanstan hemen birkaç gün sonra Tanin gazetesinde ikinci bir "Adem-i merkeziyet" makalesi yayınlar. "*Prens Sabahaddin'in geçen gün Varyete Tiyatrosunda meslek-i siyasi ve içtimailerine dair verdikleri konferans cidden şayanı dikkat idi.*" diyerek yazısına başlayan yazar, "adem-i merkeziyet" üzerine olan tartışmalara değinir ve adem-i merkeziyetin Kanun-i Esasi'de yer alan bir kavram olduğunu anladıklarını söyler (Tanin, 1908):

"İlk olarak İkdam gazetesinde mevzuu bahis edildi. Bundan bir nevi "muhtariyet-i idare" anlaşıldı; sonra böyle olmadığı söylendi. Tercüman-ı Hakikat'te cümlelerin maksudu bir, lakin rivayet muhtelif olduğu yolunda beyan-ı mütalaa edildi. Nihayet Prens Sabahaddin Efendi'nin bu meseleye dair bir konferans vereceği işitilince tabii bu haber kemali memnuniyetle telakki olundu. Prens Sabahaddin adem-i merkeziyetin tevsî-i mezuniyetten başka bir şey olmadığını söylüyor. Bu halde Prens Sabahaddin'in programındaki adem-i merkeziyet tabiri Kanun-i Esaside mevcut bir tabirin şekli demek oluyor. Teşebbüsü şahsi bir programa nasıl girer? Teşebbüsü şahsiyi kimden istiyordu? Bu, millette bir kabiliyetten ibarettir; istemekle olmaz, efrad-ı millette o kabiliyeti tevlide çalışmakla husule gelir."

Hüseyin Cahit vergi konusunda ise Prens Sabahaddin'in vergileme konusundaki fikirlerine tamamen katıldığını belirtmektedir (Tanin, 1908):

“Ahali verdiği verginin nereye sarfedildiğini anlamalıdır. Vilâyette vergileri veren ve kanlarını vatanları uğrunda şecaati suretle feda eden köylülerin verdikleri verginin nereye verildiğini bilmeleri lâzımdır. Çünkü vergiyi veren de onlar, vatanları uğruna şanlı surette feday-ı can eden askerleri tedarik eden de onlardır.”

Prens Sabahaddin'in önerdiği idare tarzında teftiş hakkı tüm vilayetlere geçer. Meclisi mebusanın varlığının yanında her vilayette birer meclis kurularak bu sistemin uygulanabileceğini söyler. Çünkü hükümet sadece merkezde bir meclis ile tüm ülkeyi kontrol edemez. Osmanlı Devleti'nde Türk, Arnavut, Arap, Rum, Kürt, Ermeni gibi birçok millet vardır. Bu milletler, Osmanlı sancağı altında birleşerek yönetimde yer almaya uygundur. Bunun yolu ise adem-i merkeziyete dayanan meşrutiyettir. Prens Sabahaddin'e göre meşrutiyet, hükümetin idaresine toplumun katılması demektir. Meşrutiyet olmazsa toplum devlet yönetimi konusunda bir hak iddia edemez ve yine istibdat ortaya çıkar. Çünkü yönetim bir veya birkaç kişinin elindedir. Prens Sabahaddin'e göre meşrutiyet ise hürriyete bağlılık ile olur. Hürriyet ise verilen bir sadaka değildir, hürriyet verilmez; kazanılır (Alkan, 2007: 261).

Terakki Gazetesi'nin 19. ve 20. sayılarında “Tenkidinizi Okurken” isimli makaleler yazan Prens Sabahaddin, vatanının birliğine zarar vermeyecek bir idare sisteminin kurulması gerektiğini söyler (Sabahaddin, 1908: 1, 10). Bunun için de ilk adımın mebusan meclisini açmak ve tüm insanları can, mal, mülk ve hukuk olarak tecavüzden kurtulmasını sağlamak olduğunu savunur. İlk olarak bunlar sağlandıktan sonra da bir an önce hükümet ile vatandaşları birbirine karşı kuvvet olmaktan çıkarmak ve işbirliği haline sokmak gerektiğini söyler. Ona göre tam da bu işbirliği adem-i merkeziyettir. Kişi, verdiği verginin sahibi olmalı ve bunu teftiş etme hakkını elinde bulundurmalıdır. Bu da ancak hem vekiller kılarak merkezi idareye katılması ve teftiş etmesi ile hem de mahalli yönetimlere bizzat katılması ile olur. Prens Sabahaddin'e göre Kanun-i Esasi'nin 108. maddesi hakkıyla uygulanırsa sadece üst düzey memurların merkezden atanması gerekir. Güçlü ve saygıdeğer kişiler arasından valiler atanmalıdır. Bu kişiler hakkında yerel halk tarafından herhangi bir şikâyet olursa mahkemelerce bu durum hemen araştırılarak gerekirse ceza verilmelidir. Böylece

merkezden atanan kişiler de işlerini doğru yapmak konusunda gayret göstermiş olacaklardır.

Kuran, Meşrutiyet'in ilanının ikinci yılında Prens Sabahaddin ile Dr. Nihad Reşad Belger'in adem-i merkeziyet prensibinin uygulanması amacıyla taslak olarak "İdari Islahat Projesi" yazdıklarını söyler. Bu projede vilayetlerin taksim ve idare usulünün köklü bir şekilde değişmesi düşüncesinin ön plana alındığı, vilayetlerin sınırlarının iklim şartlarıyla ekonomik bağıllık durumlarına göre küçültüleceği, iktisadi bölge birlikleri kurularak birkaç vilayeti içine alacak şekilde ortak valilikler kurulacağı yer alır. Projenin bir diğer önemli amacı ise halka mahalli seçim özgürlüğü verilerek Osmanlı Devleti'ni bir araya getiren unsurların yönetime katılmasını sağlayarak birlik duygularının oluşmasını sağlamaktır (Kuran, 1948b: 239). Adem-i merkeziyetçiliğin devleti bölünmeye götürecek bir fikir olarak sunulmasına cevap veren Prens Sabahaddin'e göre bu görüş azınlıklara muhtariyet verilmesi anlamına kesinlikle gelmez (Sabahaddin, 1999: 16).

Prens Sabahaddin kendisine yönelik olan eleştiriler karşısında, fikirlerinin günlük gazete sütunlarında ömürsüz olacağını düşündüğü için bunları bir broşür şeklinde yayımlar. İttihatçılara açık mektup niteliğinde yayımlanan üç ayrı eserde, onlar tarafından yanlış anlaşılan adem-i merkeziyeti ve teşebbüs-ü şahsi konularındaki düşüncelerini savunmaya çalışır.

Prens Sabahaddin İttihatçıların iddialarına karşı cevaben kaleme aldığı birinci izahta söz konusu fikrin idari adem-i merkeziyet olduğunu savunur. Osmanlı siyasi birliğinin sadece korunmasının değil, aynı zamanda güçlendirilmesinin gerektiğini söyler ve bunun için gerekli olan adem-i merkeziyet ile savunduklarının asla "idari muhtariyet" olmadığını vurgular (Sabahaddin, 1999: 32). Yine idari adem-i merkeziyet savını desteklemek üzere *"Eğer meşrutiyet Mebusan Meclisi vasıtasıyla teftiş hakkının merkezde tesisi demek ise idari adem-i merkeziyet de şüphesiz vilayet umumi meclisleri vasıtasıyla aynı hakların vilayetlere teşmili demektir"* demiştir. Bu fikri ile Prens Sabahaddin, halkın yönetimlere vilayet-i umumi meclisleri ile katılabileceğini, bu yol ile denetleyebileceğini iddia eder. Gerekliliğini açıklarken de merkeziyet idaresi uygulayan ülkelerde bir sancakta yapılacak olan köprü, yol, okul

veya hastane gibi doğrudan mahalli ihtiyaçlara yönelik yapılar için sancak vilayet merkezine, merkez dâhiliyeye, dâhiliye nafiaya, nafia sadarete, sadaret saraya başvurmak zorunluluğunun yol açtığı uzun süreci eleştirir. Buna örnek olarak da Bolu sancağı mutasarrıfının üç saatlik bir yolu yaptırmak için 6 sene uğraştıktan sonra vazgeçtiğini gösterir. Yollar ve diğer tüm bayındırlık hizmetlerinin bu kadar zor ilerlemesi sonucunda halkın birçok sıkıntı çekeceğini söyler ve merkeziyet usulü devam ettikçe de bu örneklerin tekrarlanacağını belirtir (Sabahaddin, 1999: 38).

Prens Sabahaddin, adem-i merkeziyetçilik anlayışına geçilmezse kamu ekonomisinin özel ekonomiyi veya devletin bireyleri hâkimiyet altına alacağını ve bu nedenle ilerlemenin mümkün olmayacağını iddia eder. Prens Sabahaddin, adem-i merkeziyeti savunarak devletin idare biçimini eleştirir ve yerel yönetimlerin yetki genişliği ile donatılması gerektiğini vurgular. Bu sistemi vatandaşların idareyi en iyi denetleyebileceği; en verimli sistem olarak görür. Çünkü Osmanlı Devleti'ndeki bürokrasi kamu hizmetlerinin zamanında yerine getirilememesine neden olmaktadır. Prens Sabahaddin, adem-i merkeziyetçilik anlayışının özünü “*vilayet memurları, vilayet meclisleri, merkeze karşı, kundak çocukları gibi sımsıkı bağlı mı kalacaklar?*” sözü ile izah eder ve merkeziyetçiliğin kötü sonuçlarını ve vazgeçilmesi gerektiğini şu sözleriyle açıklar (Sabahaddin, 1999: 43):

“Merkeziyetçi hâkimiyeti bir hükümdarın irsi haklarına dayanmak yerine milletin hakk-ı saltanatına raptetmek hiçbir surette hayatı hususiyenin hayatı umumiyeye karşısındaki vaziyetini tedbil edemiyor. Mesele, hâkimiyetin bir şahıs yahut cemiyetin bütün efradı namına bir meclis tarafından icra edilmesinde değil; kuva ve hakimiyyetin bir cemaat elinde temerküzünde, hayat-ı umummiyenin hayat-ı hususiyeyi tahakküm-i meşumu altına almış bulunmasında.”

Prens Sabahaddin'e göre adem-i merkeziyet ve tevs-i mezuniyet sadece vazifelerin ayrımıdır. Tevsi-i mezuniyet, adem-i merkeziyetin ismi değil, tarifidir (Sabahaddin, 1999: 188). Prens Sabahaddin, adem-i merkeziyeti “tevs-i mezuniyet ve tefriki vezaiif'in uygulanması” olarak gördüğüne göre Prens Sabahaddin'in bu iddiasını;

“adem-i merkeziyet = tevs-i mezuniyet + tefrik-i vezaiif”

olarak formüle edebiliriz. Bu formülü Yayla da teyit etmektedir, yani Yayla'ya göre de adem-i merkeziyet, Kanun-i Esasi'nin 108. maddesinde gösterilen tevsi-i mezuniyet yani yetki genişliği ile aynı anlama gelmektedir (Yayla, 1984: 87, 88):

“Adem-i merkeziyetin iki türü vardır: Siyasi ve idari. Bunların her ikisinde de az ya da çoğa göre aşırılıklar olabilir. Özellikle siyasi adem-i merkeziyet, memleketi adeta parçalamaya götüreceğinden tehlikelidir. Adem-i merkeziyet'in ikinci kısmını teşkil eden idari adem-i merkeziyet ise vilayetlerin tevsi-i mezuniyet dairesinde yönetimidir. Adem-i merkeziyetin, Kanun-i Esasi'nin 108. maddesinde gösterilen tevsi-i mezuniyetten başka bir şey olmadığı muhakkaktır.”

Kavram karmaşasının yaşanmasının sebeplerinden biri de anlatılmak istenen idare tarzına karşılık gelen kelimedir: Adem-i merkeziyet. Yani “decentralization” teriminin karşılığının “adem-i merkeziyet” olup olmadığı tartışılabilir. Nitekim Adil de bu tartışmaya içerisinde savını şu şekilde ifade etmektedir (1933: 338):

“Adem-i merkeziyet mutlak bir surette istimali siyasi adem-i merkeziyetçiliğe yol açacağından bu şekle tevsi-i mezuniyet demek daha münasiptir. Zaten Kanun-i Esasımız de bunu kabul eder destekler. Tevsi-i mezuniyetin bir derece aşağısı, yani merkeziyete yaklaşanı deconcentration karşılığı olarak kullanılan adem-i temerküzdür. Tevsi-i mezuniyet adem-i temerküzü de gerektirirken, adem-i temerküz tevs-i mezuniyeti zorunlu kılmamaktadır.”

Bir diğer izahında adem-i merkeziyetçi yönetim ile muhtariyet anlayışını birbirinden kesin bir biçimde ayıran Prens'e göre adem-i merkeziyet, belirli bölgelere bağımsızlık tanımak veya azınlıklara muhtariyet vermek değil, aksine Osmanlı merkezi yönetiminin yükünü hafifletmek, bölgelerin bireysel kalkınmalarını sağlamak içindir (Sabahaddin, 1999: 64):

“Maksadımız Hristiyan vatandaşlarımızla Müslümanların samimi bir ittifadın gerekliliğini, yani Rum, Ermeni, Bulgar gibi cins ve mezhep farkı gözetmeksizin Osmanlılığı teşkil eden anasından hiçbirinin muhtariyet idaresi veya bağımsızlık siyaseti takip etmemelerini açıklamaktır”

Adem-i merkeziyet kavramını savunanlara göre bu ilkeye karşı çıkmak sadece bu kavramı bilmemekten kaynaklanır. Bu kavrama karşı çıkanlar ülkenin henüz adem-i merkeziyet ile yönetilecek kadar ilerlemediğini savunmasına rağmen ilkenin destekleyicileri idari, ekonomik ve mali ilerleme için bu kavramın şart olduğunu iddia eder. Hatta bu ilke sayesinde idare memurlarına verilecek olan yetki ve sorumluluklarla vilayetlerde idari ve ekonomik bağımsızlık sağlanacaktır. Adem-i

merkeziyetin karşısında olanlar ise devlet idaresinin sıkı ve güçlü kontrol altında tutulması için merkeziyetçiliği savunurlar. Onlara göre adem-i merkeziyetçilik kabul edilirse ilerde mutlaka siyasi adem-i merkeziyetçiliğin de yolu açılacaktır.

Prens Sabahaddin'e göre idari adem-i merkeziyet birçok hakların vilayetlere dağıtılmasıdır. Örneğin Osmanlı'da mahalli ihtiyaçlara yönelik yapılar için saraya başvurmak gerekmektedir. Bu da tabi ki hem zaman kaybına hem de kaynak kaybına neden olmaktadır. O halde mahalli ihtiyaçlara uygun, merkezi idareyi de güçlendiren ve milli birliği sağlayacak bir adem-i merkeziyet sistemi kurmak gerekir. Prens Sabahaddin toplumun memnuniyetini bölgenin ihtiyacı ile yerindenlik arasındaki ilişki üzerine kurar ve merkezin memurunun yerelin işlerine ilgisiz ve etkisiz kaldığını savunur. Bu açıklamalarını da örneklerle devam ettirir: mesela Yemen ve Selanik halklarının yaşamları, ihtiyaçları, geçim tarzları aynı değildir. Bu ihtiyaçları ise İstanbul'daki memur değil, Yemen ve Selanik'te yaşayanlar gerçekten anlayabilir. Yapılması istenen ıslahat, valilerin ve vilayet memurlarının yetkilerini genişletmek, "meclis-i umumi"yi açtırmak ve bölge halkının, ödedikleri vergilerin harcandıkları yerleri "ta'yin ve teftiş" imkânı kazanmasına zemin hazırlamak şeklinde ifade eder (Sabahaddin, 1999: 39). Prens Sabahaddin, *"usul-ü merkeziyet devam ettiği müddetçe, vatanımızda fikri teşebbüs mümkün değil ilerleyemez; bunsuz da vilayetler imar edilemez"* (İkdam, 1908) yaklaşımıyla, başkentin yetkilerini illere dağıtılması gerektiğini, sorunu yerinde daha kolay çözebileceklerini, taşra illerdeki yerleşik bireylerin yetki kullanarak karar verme süreçlerine katılacaklarını, yönetimden eğitime çevredeki değişime uygun olarak pek çok konuda daha etkin karar alınabileceğini savunur.

Prens Sabahaddin'e göre idari adem-i merkeziyet doğru uygulanırsa askeri sevkiyat harcamaları da büyük ölçüde azalacaktır. Herhangi bir savaş durumunda veya başkaldırıışlarda, askeri sevkiyat maliyetleri çok yüksek olmaktadır. Adem-i merkeziyet ile hem bu giderler azalacak, hem de zamanında müdahale şansı ile başarı oranı artacaktır (Sabahaddin, 1999: 186).

Prens Sabahaddin'in adem-i merkeziyet anlayışı içerisinde devredilmesi gereken görevler arasında inzibat da yer almaktadır. İnzibat işleri merkezi yönetim

tarafından taşradan habersiz değil, aksine direkt yerel hükümete bırakılmalı ve o bölgede yaşayan insanlardan bir jandarma kuvveti çıkarılmalıdır. İnzibat gibi adli işlerde de merkeziyet ilkesi uygulandığında hızlı ve özgür karar alma durumu azalmaktadır. Adaletin yerinde ve hızlı dağıtılması için özel hayatta mevki sahibi insanlar yargıç olarak atanmalıdır. Bu yargıçlar adaleti sağlarken mümkün olduğu kadar o bölgeye yakın olmalı ve yerel gereksinimlere uygun şekilde davranmalıdır. Yargılama görevlerini de imkânlar el verdiği oranda hızla ve en az harcama ile yapmalıdır. Bu durum, Kansu'ya göre Fransa'daki aşırı muhafazakârların aristokratları “doğal yönetici” olarak görmesi gibi Prens Sabahaddin de bir bölgenin en nüfuzlu kişinin yani o bölgenin en büyük toprak sahibinin yerel yönetici olmasını istemesi anlamına gelir (2004: 162). Böylece bu sistem ile görev alan nüfuzlu insanlar devlet ile tebaa arasında köprü görevi de görebileceklerdir. Prens Sabahaddin, kolluk güçlerinin de, tıpkı feodal dönemlerde olduğu gibi, yerel güçlerden oluşmasını ve aynı zamanda bölgenin en büyük toprak sahibi olan yerel yöneticinin emrinde olmasını istiyordu.

Prens Sabahaddin ortak hayatın düzenlenmesine fikirlerini açıklarken ülke kaynaklarının kullanılmasının şekinden de söz eder. Ona göre Osmanlı Devleti'nde merkezi hükümetin doğal kaynaklarının nerede ve ne kadar işletileceğine kadar müdahale etmesi bu kaynakların verimli kullanılmasını engellemektedir. Ülke kaynaklarının en verimli şekilde kullanılması için orman, maden ve nehirlerden yararlanma konusu yerel idareye devredilmelidir. Çünkü bölgenin gerek kaynaklarını, gerekse ihtiyaçlarını en iyi bilen yerelde yaşayanlardır (Reyhan, 2008: 105).

Prens Sabahaddin programının maliye kısmında yer alan ilkelere göre her ilin bölgesel bir bütçesinin bulunması ve merkez tarafından belirlenecek sınır ölçüsünde yerel idarelere üretime yönelik olarak borçlandırma konusunda yetki verilmesi gerekmektedir (Sabahaddin, 1999: 54). Böylece o bölgede bulunan girişimci insanlar da merkezi otoritenin baskısından kurtulmuş olacaklardır.

Adem-i merkeziyet tartışmaları II. Meşrutiyet döneminde mecliste tartışılan konulardan biri olmuştur. Örneğin Kerkük vekili Tevfik Efendi 17.05.1909 tarihinde “Mecalis-i Umumiye-i Vilayatın Vezâifine Dair Nizamnamedeki Nevakısın İkmaline

Dair Taktit”i Meclis gündemine getirmiştir (Reyhan, 2007: 54). Söz konusu nizamnamede il genel meclislerinin görevlerinin açıkça belirlenmesi ve ilgili konularda valilerin merkezden izin almaksızın hareket edebilmesi, icra yetkisi verilmesi önerilmiştir:

“İl genel meclislerinin görevlerinin açıkça belirlenmesi, sınırlanması ve bu vezaif-i mahduden vilayete ait olan kısmın merkezden istizan talik edilmeksizin icra ve infazı hususunun valilere tevdi edilmesi gerekmektedir.”

İttihat ve Terakki Cemiyeti de 14.03.1908–13.03.1909 tarihleri arasındaki siyasi programının 5. maddesinde Kanun-i Esasi’nin söz konusu 108. maddesine atıf yaparak şu ifade yer almaktadır (Reyhan, 2007: 57):

“Vilayetin emr-i idaresinde usul-ı idaredaki rabıta-ı mevcude fek ve ihlal olunmamak şartıyla Kanun-i Esasi’nin 108. maddesinde mevzu-ı bahs olunan tevsi-i mezuniyet-i idari usulünün temami-i tatbikini temin edecek kavanin-i mahsusa vaz-ı talep olunacaktır.”

Bu programa bakıldığında İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin de Kanun-i Esasi’nin 108. maddesine karşı çıkmadığını görebiliriz. Söz konusu siyasi programın devamında³ ise (Reyhan, 2007: 57), *“vilayetin merkez-i idaresinde tevsi-i mezuniyet-i idari usulünün temami-i tatbikini temin edecek kavanin-i mahsusa vaz-ı talep olunacak ve istidad-ı ahali ve ihtiyac-ı mahalliye nazar-ı dikkate alınmak üzere nevahi teşkilatına ihtimam edilecektir”* ifadesi bulunmaktadır. Bir başka nizamnamede⁴ *“Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin bir merkez-i umumi ile vilayet ve elviyedeki heyet-i merkeziyeler ve kaza ve lede’l-icab nevahi ve kurra da bulunan kulüp heyetleri tarafından idare olunur.”* ifadesi yer almaktadır. Nihayet siyasi programda⁵ *“İttihat ve Terakki Fırkası’nın siyaset-i idariyesi tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif esasına dayanır.”* ifadesi geçmektedir. Tüm bu maddeler de göstermektedir ki İttihat ve Terakki de aslında Prens Sabahaddin’in bahsettiği tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif esaslarını kullanmaktadır. Cemiyetin Prens Sabahaddin’den farkı ise “adem-i merkeziyet” terimini kullanmamış olmasıdır.

³ 14.03.1909/13.03.1909 tarihleri arasındaki siyasi programın onbeşinci maddesi.

⁴ 14.03.1911/13.03.1912 tarihleri arasındaki nizamname.

⁵ 14.03.1913/13.03.1914 tarihleri arasındaki siyasi programın birinci maddesi.

Prens Sabahaddin ile merkeziyet / adem-i merkeziyet tartışmasına giren İttihatçılar'a yönelik olarak Sabahaddin'in Avrupa'daki en yakın arkadaşı şair Hüseyin Siret Bey ise şöyle demiştir (Ege, 1977: 431):

“Eğer Türk münevverleri, Paris'te toplanmak yerine İngiltere'de toplanmış ve İngiliz idare tarzını yakından tedkik etmek fırsatını hakkı ile değerlendirmiş olsa idiler, aziz vatanımda cereyan eden hadiseler, tamamen başka bir istikamet takip ederdi ve birçok felaketler de zuhur etmezdi.”

Aslında bu durum, Prens Sabahaddin'in fikirlerinin neden uygulanamadığına da örnek teşkil edebilir. Fikirleri uygulanamamıştır, çünkü bu fikirlerin karşısında duran İttihatçılar Prens Sabahaddin'in fikirlerine önem vermemişler ve bu sebeple direnç göstermişlerdir.

Prens Sabahaddin'in fikirlerini savunduğu görülen Hürriyet ve İtilaf Fırkası programının 30. ve 42. maddeleri şu şekildedir (Tunaya, 2015: 321, 323):

*“İdare-i Vilayet tevs-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif kaidesine tevfi edilecek (m.32);
“Teşkilat-ı idariye itibariyle memalik-i Osmaniye sancaklara taksim edilecek (m.42)”*

Bu maddeler ışığında görülmektedir ki Hürriyet ve İtilaf Fırkası da “adem-i merkeziyet” terimini kullanmadan yerel yönetim anlayışını tevs-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif kavramları ile ifade etmiştir. Fırka'nın kurucuları arasında yer alan Rıza Nur da parti hakkında parlamentoya dayanan liberal bir program izlediklerini ve amaçlarının memleketin bütün unsurlarına kendi arzularına göre bazı idari ve sosyal müsaadeler vererek bir bayrak altında toplamak ve devlete sadık kılmak olduğunu söyler (2005: 85).

3.4. TOPLUMSAL FİKİRLERİ

Prens Sabahaddin'in, Le Play ve Demolins'in de etkisinde kalarak savunduğu sosyal fikirlere göre, Osmanlı Devleti'nin tekrar refaha kavuşması için öncelikle yapılması gereken cemaatçi toplum tipinden bireyci toplum tipine geçmektir. Bu doğrultuda fikirler üreten Prens Sabahaddin, bir toplumun ancak eğitim ile değiştirilebileceğini iddia eder. Çünkü özgür, kendine güvenen, özel mülkiyete sahip, bireyci toplumlar olduğu sürece istibdat rejimleri uygulanamaz. O halde baskıcı

rejimlere son vermenin tek yolu bireyci sosyal yapıyı üretmektir. Prens Sabahaddin'e göre Osmanlı toplumunun temel problemi bir tür "hürriyetsizlik"tir. Her şeyin devletin izni ile veya devletin baskısı ile yapıldığı yerde kişisel yetenekler gelişmez. Öncelikle toplumu devlete bağımlı yapan memuriyet hevesinden kurtarmak, sonra da alt kültür gruplarına kendi kimliklerini geliştirme fırsatı tanımak gerekir. Bu formül Prens Sabahaddin tarafından *science sociale* okulunun etkisi ile ortaya koyulmuştur. Prens Sabahaddin'e göre Osmanlı'daki eğitim sistemi, tek amacı maaş ile yaşamak olan insanlar yetiştirmektir. Ömrü boyunca hiçbir sorumluluk almadan, hiçbir girişim yapmadan yaşayan bu insanlar gevşeklik içindedir.

Prens Sabahaddin, *"bir toplumun idari yapısını düzeltebilmek için önce o toplumun sosyal yapısını tanımak ve diğer yapılarla arasındaki farkları belirlemek gerekir"* (Sabahaddin, 2001: 37) diyerek idare tarzının sosyal yapının sebebi değil, neticesi olduğunu savunur. Prens Sabahaddin, sosyal anlamda amacının yeni nesli kendi prensiplerine göre, kendine güvenen bireyler olarak yani devlete bakış açısı *"gölge etme başka ihsan istemem"* şeklinde olarak hayata hazırlamak olduğunu söyler (Tütengil, 1954: 40).

Prens Sabahaddin'e göre ferdi değişimi sağlamak için Anglo-Sakson eğitim sistemine ihtiyaç vardır. Gençleri bu eğitime tabi tutmak, hatta bu bölgelere göndermek gerekir. Bu eğitimle yetişecek gençlere kendi memleketlerinde toprağa kuvvetlice yerleşmesini sağlamak için kolaylıklar sağlanmalıdır. Böylece toprağın işlenmesi sağlanacak ve gençlerin sosyal hayatta politikacıların kavgalarından uzak kalmaları mümkün olacaktır (Sabahaddin, 1999).

Prens Sabahaddin'e göre cemaatçi toplumdan bireyci topluma geçme meselesi eğitim ile alakalıdır. Eğitimin ilk verildiği yer ise ailedir. Bu sebeple insanı durağanlık, tüketim ve tutsaklıktan kurtaracak olan bir aile yapısı dizayn etmek gerekir. Bunun için de kadınların da sosyal hayata katılması gerekir. Çünkü ilerlemek için herkes üretmeye çalışırken, nüfusumuzun hemen hemen yarısını oluşturan kadınlar sadece evde dururlarsa ve sadece ev işleriyle uğraşırlarsa milletler arası alanda rekabete dâhil olunamaz. O halde kadınların da üretime katılması gerekir. Onlara da çalışma hayatında yer vererek onların sosyal değerlerinin yükseltilmesi gerektiğini savunur.

Bu da ancak eğitim ile mümkündür. Eğitim⁶, toplumda kadın ve erkeği kapsayan medeniyet ölçüsü olarak görülmelidir. Yani erkekler kadar, kadınların da eğitilmesi gerekir. Ama kadınların eğitimi ve yükselmesi konusunda İslam'ın emir ve yasaklarından vazgeçmemek gerekir. Geleneksel terbiye ve ulusal onur, özgürleşmeye feda edilmemelidir. Bütün okulları kadın-erkek cins, mezhep ayırımı yapmadan müteşebbis ve üretici insanlar yetiştirecek duruma getirilmesi gerektiğini savunur (Sabahaddin, 1999: 176, 181).

3.4.1. İlm-i İctima (Science Sociale)

Pozitif bilim tekniklerinin sosyal bilimlere sistematik olarak uygulanması Fransa'da ortaya çıkmıştır. Fizik uzmanı Auguste Comte, tarihi ve sosyal olayları fizik bilimi kanunlarına göre kurgularken, maden mühendisi olan Le Play ise sosyal olayları jeoloji örneğine göre kurgulamıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde ise birbirine zıt iki akım doğmuştur. Bunlardan biri Comte'nin yaklaşımlarını geliştiren ve yönteminde tarih, etnografya, istatistik ve iktisat yöntemlerini kullanan Durkheim okulu; diğeri ise Le Play'in kuramlarını geliştiren Edmond Demolins'in, Türkçeye "İlm-i içtima" olarak çevrilen, "science sociale" görüşü olmuştur⁷. Bu yöntemin diğer takipçileri Henri de Tourville, Paul Descamps gibi isimlerdir. Bu okul, özellikle monografi çalışmaları ile bilinmektedir (Bayraktar, 1996: 52).

Prens Sabahaddin, *ilm-i içtima (toplum bilimi-science social)* ile Osmanlı Devleti'ni tahlil ederek, kuruluşundan o güne kadarki tarihi olayların gerçek sebeplerini ve bu sebeplerin meydana getirdiği sonuçları açıklamaya çalışır. Ona göre devlet idaresi siyasi partilerin iktidara getirdiği siyaset adamlarının şahsi görüşleriyle değil, ilm-i içtimaya uygun olarak ilmi bir şekilde yerine getirilmelidir (Ege, 1977: 450).

Bu ekole, yani ilm-i içtimaya göre fiziğin atomuna, biyolojinin hücresine karşılık gelen unsur toplum bilimi için de ailedir (Reyhan, 2008: 95). Nasıl tıp ilmi insan vücudundaki hastalıkları tedavi edebilmek için biyoloji, fizyoloji, bakteriyoloji

⁶ Prens Sabahaddin'in eğitim fikirleri aşağıdaki bölümde incelenmiştir.

⁷ Durkheim sosyolojisinin Ziya Gökalp ve devamcılar tarafından temsil edilmekte, Le Play mektebi ve mensupları da Prens Sabahaddin ve devamcılar tarafından temsil edilmektedir.

gibi bilimlerin yardımı ile insan anatomisini tanıyıp hastalığın asıl sebebini bulmak zorunda ise, toplumsal yapıdaki problemleri çözebilmek ve ıslahat programı hazırlayabilmek için de söz konusu toplumun yapısını bilimsel olarak incelemek ve problemlerin kaynağını bulmak gerekir. Yani sağlıklı bir reform planı çıkarabilmek için Osmanlı Devleti'ni yıkılışa götüren sebepler derinlemesine incelenmelidir. Çünkü sosyal problemler derinlemesine incelenmedikçe ortaya sürülecek fikirlerin hepsi yanlış olacak ve bunları uygulayan devlet adamları ve siyasi partiler iyi niyetli olsalar bile, devletin çöküşünü hızlandırmış olacaklardır. Prens Sabahaddin, Batı'nın ilerlemiş olmasına rağmen doğunun cahil kalmasını, batının iyi idare ediliyor olmasına rağmen doğunun kötü idare ediliyor oluşunun ancak ilm-i içtima ile açıklanabileceğini söyler (Sabahaddin, 1999: 16-25):

“Tehlikeli ve öldürücü uçurumlarla dehşetlenen bir gece yolculuğunu güçlü bir projektörle nasıl güvene almak mümkün ise science sociale sayesinde de toplumsal hayatın en belirsiz ve karanlık meselelerini aydınlatarak ve açıklayarak gelecek yolculuğunu güvene almak mümkündür. Temenni edelim ki vatanımız bağımsızlığını yitirmeden, bu keskin aydınlık yol göstericiden istifade edebilsin”.

Prens Sabahaddin, ilmi içtimanın toplumsal hayatı bir projektör gibi aydınlatabileceğini iddia eder. Prens Sabahaddin'in toplumu ilmi içtima usullerine göre analiz etme fikri kendi dönemi içerisinde bir ilktir.

Prens Sabahaddin'e göre Osmanlı Devleti'nin ilerleyememesinin gerekçesi sosyal yapısıdır ve o, toplumun yapısı değişmediği sürece yönetim şekli değişse bile o ülkenin kalkınamayacağını iddia eder (Sabahaddin, 1999: 19). Özel hayat yerine toplumsal hayatın egemen olduğu toplumlarda sonucun yine siyasi baskı olacağını söyler. Bu sebeple sadece hükümet şeklini ve kanunları değiştirerek bağımsızlığın kazanılamayacağını, aynı zamanda toplumsal yapının da değiştirilmesi gerektiğini iddia eder. Aktif bir üretim yapmayan, sağlam düzeni olmayan, bireyleri kendine güvenmeyen bir toplumun başarılı olamayacağını savunur (Ülken, 2015: 493).

Prens Sabahaddin, sosyoloji ile ilm-i içtima'yı ayırır: ilm-i içtima, kendine has yöntemiyle toplumun problemlerini tahlil eden tek bilimdir. İlm-i içtima, çağdaş ilimler gibi deney ve gözlemden yararlanır. Sosyoloji ise olayları sadece üstünkörü

incelediği için sorunların içine nüfuz edemez. Yani sosyoloji adıyla yapılan tahlillerden verimli bir sonuç alınamaz (Ülken, 2015: 490).

Prens Sabahaddin'e göre ilm-i içtimanın en önemli katkısı toplumu sosyal sınıflandırmasıdır. Cemaatçi toplumlar her şeyi devletten bekleyen, pasif, sorumsuz, kendi kendini idare ettiremeyen fertlerden oluşur. Böyle bir topluluğun insanlarına oldukça dar hareket alanı bırakıldığı için hürriyetleri çok azdır ve merkezi iktidar karşısında oldukça acizdirler. Merkezi hükümetler fert alanlarını istediği zaman kısar ve fertleri baskı altında tutar. Bireyci toplulukların ise temeli ferttir ve geniş bir hürriyet alanına sahiptir. Yani aktif bir vatandaş olan fert sosyal yapının mimarıdır, onun hürriyeti hükümetlerin oyuncağı olmaktan çıkmıştır (Tunaya, 2016a: 80).

Science Sociale Okulu, Asya toplumlarını ve Avrupa'nın doğusunda ve güneyinde yaşayan halkları, Afrika, Orta ve Güney Amerika halklarını cemaatçi toplumlar, Avrupa'nın batısı ve Kuzey Amerika'yı ise bireyci toplumlar olarak gruplandırır. Bu ayrım dikkate alındığında, Osmanlı toplumu cemaatçi toplum grubuna girmektedir. Böyle bir yapıda kişi üretimden çok tüketime meyillidir ve bireyin sosyal yeteneklerinin ve kişiliğinin gelişmesi beklenemez. Bu sebeple birey aile, cemaat, parti gibi kurumlara bağlanarak sürekli olarak kendisine dayanak noktası arar. Desteği kendi kişilikleri dışında aramak zorunda kalan bireylerden oluşan bu yapı, durağan bir topluma neden olur. İçeride kapanık olan bu toplumda değişim dışarıdan gelen dinamiklerin zorlaması ile oluşur (Akkaya, 2005: 61-63).

Cemaatçi toplumda insanlar her türlü iyiliği toplumdan beklerler. Birey⁸, özgürlüğün şartlarını oluşturmada kendisine özgürlük verilmesini ister ve böyle yaptığı için de hiçbir yerde aradığını bulamaz. Ona göre ihtiyaçlarının giderilmesini toplumsal kurumlardan bekleyen insanda bağımlılık ilişkisi olacağı için, özgürlüğü gelişemez. Böyle olunca da toplumsal kurumların kendi yaşamı üzerindeki vesayetini meşru görür. Osmanlı toplumunun asıl sorunlarının burada aranması gerektiğini söyleyen Prens Sabahaddin, söz konusu sorunların bireyin yeteneklerini ve kişiliğini

⁸ Prens Sabahaddin "birey" tanımını yapmamıştır. Fakat ortaya koyduğu fikirler ve iddialar incelediği zaman birey kavramını "kendisine dayanan, özgürlüğünü kendi çabası ile elde eden insan" için kullandığını çıkarabiliriz.

geliştirmeye imkân tanımayan eğitim sistemi ve değişim dinamiklerini engelleyen gelenekçi ve koruyucu toplum yapısı olduğunu söyler. Cemaatçi yapıda, çalışma koşulları, teşebbüs ve mülk sahibi olmak gibi ekonomik problemler aileye veya devlete dayanarak çözülmek istenir. Prens Sabahaddin'e göre Osmanlı da cemaatçi bir toplumdur ve bu kategorinin hemen hemen bütün özelliklerini taşır. Fakat Osmanlı bireyselleşme kabiliyetine sahiptir. Prens Sabahaddin "Türkiye Nasıl Kurtarılabılır?" adlı eserinde bu reformları tespit etmiştir (Sabahaddin, 1999).

Prens Sabahaddin, dinsel alanı değerlendirirken de bireyci ve cemaatçi yapıyı göz önüne alır ve dinin de topluma olumlu veya olumsuz yansımalarının toplumsal özellikler ile ilgili olduğunu savunur. Ona göre bu durumu yani dinin toplumsal yapı ile bağlantısını görmek için aynı dinin farklı toplumlardaki uygulamalarına bakmak gerekir. Örneğin, Protestanlık cemaatçi toplumlarda baskıcı; bireyci toplumlarda özgürlükçüdür. Cemaatçi toplumlarda kötüye kullanıldığı için bir baskı aracına dönüşen ve zamanla aynı oranda güçlü tepkiler doğuran dinler, bireyci toplumlarda ise kişisel bağımsızlığa saygı gösterdiği ve bu yapıyla birlikte geliştiği için büyük bir sosyal ihtiyaç karşılamaktadır. Bu noktadan hareket eden Prens Sabahaddin'e göre İslam dinini ilerlemeye engel sananlar da bu görüşlerinde tamamıyla yanılmaktadırlar. İslamiyet ilerlemeye engel değildir. İlerlemeye engel olan Müslüman toplumların cemaatçi toplum yapılarıdır (Ege, 1977: 337-338).

Prens Sabahaddin, ilm-i içtimanın daha iyi anlaşılması ve uygulanması için bu konuda yazılmış olan ama dağınık halde bulunan kitapları, dergileri, broşürleri bir araya getirip toparlamak ister. Bir diğer çabası ise Avrupa'da bulunduğu sırada tanıştığı ve ilmi bilgilerine çok güvendiği büyük ilim adamlarını, kendi serveti ile hazırlamak üzere olduğu bir ilmi müesseseye davet ederek İlim Akademisi vücuda getirmeye çalışmasıdır. İlk, orta ve lise sınıfları için ise İngilizce ve Fransızca öğreten modern okullar kurmak ister (Ege, 1977: 451). Amerika'daki üniversiteleri de inceleyen Prens Sabahaddin, Türkiye'ye aynı tarzda üniversiteler kurulmasını önerir. Bu üniversitelerde de ilmi içtima detaylı bir şekilde okutulmadır.

Prens Sabahaddin, kendisinden sonra gelecek olan şahıslara ve partilere de ilmi içtimayı takip etmelerinin faydalı olacağını vasiyetnamesinde dile getirir. Ona göre

ilmi içtimai kimsenin tekelinde olan fikirler değildir ve kendisinden sonra gelecek olan fikir adamları veya siyasi partiler de bu yöntemleri uygulayarak ülkeye faydalı hizmet yapmış olabilirler (Sabahaddin, 1949).

3.4.2. Meslek-i İçtima Cemiyeti

Prens Sabahaddin, ilmi içtima fikirlerini yaymak için *Meslek-i İçtima* adında bir cemiyet kurmuş ve nizamnamesinde amaçlarının toplumdaki sıkıntıları gidermek için ilmi içtima yönteminin uygulanmasını sağlamak olduğunu belirtmiştir (Sabahaddin, 1999: 16).

Prens Sabahaddin'e göre meslek-i içtima, şahsi değil ilmi bir meslektir. İlim ise olayları birbirine bağlayarak geleceği aydınlatır, geleceği keşfeder. Meslek-i içtima, Osmanlı'nın geçmişini aydınlattığı gibi, geleceğini de keşfeder. Ona göre sadece hükümet şeklini değiştirmekle istibdatın önüne geçilemeyeceği, toplum hayatını düzenlemedikçe meşrutiyetin çökeceği hususu, devrimden sonra iktidara gelen hükümetin çöküşü ile ispatlanmıştır. Eğer ki devrimden sonra adem-i merkeziyete gidilseydi, Osmanlı Devleti'nin idari hayatı sadece bir şehre bağlı kalmayacak, bölge yönetimleri en yetenekli kişilere bırakılmak suretiyle her yerde kalkınma sağlanmış olacaktı. Türkiye eğer meslek-i içtimanın uygulanması yoluna giderse dünya barışı adına da katkı sağlayacaktır. Türkiye'nin meslek-i içtimaya geçmesi için de dışardan değil, içerden katkı sağlanması gerekir. Çünkü Türkiye'nin dıştan bir dost edinebilmesi için içten bir istikrar yakalaması gerekir. Böyle bir istikrarın sağlanması ise cemaatçi yapıdan bireyci yapıya geçişe bağlıdır. Bu ise özel hayatta şahsi teşebbüs, umumi hayatta ise adem-i merkeziyetçilik ile mümkündür. Adem-i merkeziyetçilik siyasi olarak bazı grupları memnun etme aracı değildir, adem-i merkeziyetçilik yönetim kabiliyetinin geliştirilmesi demektir (Sabahaddin, 1999: 16-30).

3.4.3. Eğitim Sistemi

Prens Sabahaddin'in savunduğu eğitim sistemi Anglo-Sakson modeline göre kurularak kişilerin iş ve hayata kendi başlarına girişimini sağlamaya yönelik olarak dizayn edilmelidir. Bu sayede Prens Sabahaddin'in ısrarla savunduğu kişisel ve özel

mülkiyet geliştirilecek ve bu kişilerin özel girişimleriyle de doğal kaynaklar işlenebilecek, bunun sonucunda da güçlü bireyler oluşacaktır. Prens Sabahaddin'in eğitim alanında da etkilendiği ve örnek aldığı Demolins, “bireyci insan” oluşturmak için Fransa'da “Ecole des Roches” adıyla özel bir okul kurmuştur.

Prens Sabahaddin'in idealindeki okul sistemi Demolins'in kurmuş olduğu Roches Okulu'dur. Bu okul 4-5 köşk şeklinde dizayn edilmiştir. Her köşk ailesiyle oturan bir hocanın idaresi altında bulunur. Böylece okuldaki sosyal hayata, hissi terbiye ve nezaket yönünden kadınların verdikleri rahatlıktan da yararlanılır. Toplam otuz-kırk kişilik öğrenci grupları bu köşklere yaşar ve her birinin ayrı bir görevi vardır. Bu görevlerin önemi çocukların yaşları ve gösterdikleri yeteneklere bağlı olarak artar ve böylece sorumluluk hissi gelişir. Kötü alışkanlıkların yayılmaması için de okula dokuz-on yaşından daha büyük çocukların girmesine izin verilmez. Öğrenciler “*Capitaine*” denilen büyük öğrencilerden birinin nezareti altında bulunur. İmkânlar ölçüsünde pratik olan dersler çoğu zaman öğrencinin zihnini yormadan, muhakeme yeteneğini geliştirecek şekilde düzenlenmiştir (Sabahaddin, 1999: 159). Prens Sabahaddin, bu tarz okullara hoca sıfatıyla gençlerimizin gönderilmesi gerektiğini ve bu okullardaki sistemi gören hocaların aynı sistemi Türkiye’de tatbik etmelerine imkân sağlanması gerektiğini savunur.

Prens Sabahaddin, bu tarz okullardan birinin de Almanya’da olduğunu söyler. Söz konusu okul daha en başında hedeflerini belirlerler: “*Bu müessesede, okul terbiyesindeki eksiklikleri tamamlayarak hayat mücadelesine daha özel bir şekilde hazırlanmak isteyen gençler içindir.*” Yani amaç hayat mücadelesinde başarılı olmak isteyen gençleri yetiştirmektir. Almanya imparatorluğunun programında yer alan “*The struggle for existence*”⁹ sloganı, okulun programında da aynen mevcuttur (Sabahaddin, 1999: 166).

Okulun programında pratik eğitim kapsamında yer alan “*Öğrenci, çobanlara yoldaşlık eder ve bütün yıl bu önemli kısımla ilgili her türlü inceliklere alışır.*” maddesi ile öğrencilerin hayvancılığa da alıştırdığı gösterilir. Her gün alınan veterinerlik dersi

⁹ Varolma mücadelesi.

ile de öğrenciler hayvanları tedavi etmeyi öğrenmektedir. Öğrenciler boğulmakta olan insanları kurtarmak, kırık veya çıkık durumunda müdahale edebilmek, kanın durdurulması, yanık veya kesik gibi her an meydana gelebilecek yaralanmalar karşısında ne yapmaları gerektiğine dair de eğitim alırlar. Bu tarz okullarda dikkat çeken durum, bu öğrencilerin yoksul öğrencilerden oluşmamasıdır. Hepsi zengin ailelerin çocuklarıdır. Rahat ve sakin bir hayat sürmeleri gayet mümkün iken bu tarz bir eğitimden geçerek zorluklarla mücadele etmeyi öğrenirler. Çünkü ailelerine veya hükümetlerine değil, kendilerine güvenmek isterler (Sabahaddin, 1999: 171).

Bu doğrultuda hem kadınları hem de erkekleri kapsayan, hayatı bireyci gören, eşitlikçi, Anglo-Sakson eğitim metoduna göre eğitim veren okullar oluşturulmalıdır. Kendilerini girişkenliğe, üretime ve bireyselliğe teşvik eden bu okullarda yetişen gençler, özgürlüğünü kendisi yaratan donanıma sahip olacaklardır. Prens Sabahaddin, eğitimi aileden başlayan ve yaşam boyu devam eden en değerli birikim olarak görür. İnsanların yaşam alanı zorlu mücadelelerle doludur ve bu alanda da tıpkı doğada olduğu gibi pozitif bilimlerin yasaları geçerlidir. Bu yasaların farkına vararak, eğitim sistemi tamamen değiştirilmelidir. Otoriteyi sorgulamayan kişilik yapısının meydana gelmesinin nedeni, istibdatları besleyen cemaatçi aileden başlayarak teorik bilgiler ile dolu okul ve toplum yapısıdır. Kendini ifade edemeyen ve kendine güvenmeyen bu kişilik, devleti koruyucu olarak görmektedir.

Prens Sabahaddin, varlıklı, kendine güvenen, özel mülkiyete sahip, bu yolla da yaşadığı yerin ticaret ve refahını yükseltmeye gücü yetecek yeni nesillerin Avrupa'ya giderek yetiştirilmesini savunur. Döndüklerinde ise bu gençlere toprak verilerek, hem kendilerine yararlı, hem köyler için örnek olacak şekilde çalışmalarını sağlamak gerektiğini düşünür. Bazı gençler Amerika Birleşik Devletleri'ne veya İngiltere'ye gönderilmeli, orada dil ve kültür öğrenmeleri için İngiliz ailelerin evinde kalmalıdır. Okullar, ihtiyaç duydukları kaynakları hükümet dışında arayabilmeli, hem aile hayatına hem de şahsi hayata yardımcı olmalıdırlar. Bölgesel ihtiyaçlar bakımından okulların kurulması ve idaresi yerel idarelere bırakılmalıdır. Çünkü Prens Sabahaddin'e göre merkezi eğitim tek tip insan yetiştireceğinden bölgesel ihtiyaçları karşılayamayacaktır (Sabahaddin, 1999).

3.5. İKTİSADİ FİKİRLERİ

Tanzimat dönemine kadar Osmanlı Devleti varlığını bireye dayandırmadan sürdürmüş, bireye iktisadi sorumluluklar vermemiş, kısaca iktisadi alanda özgürlük tanımamıştı. Aslında tanzimattan da önce III. Selim dönemi ile Batı'ya açılma ve aklın üstünlüğüne dayanan aydınlanmacı felsefe ile klasik iktisat düşüncesine yani “laissez – faire” dönemine geçiş olduğu görülebilir. Tanzimat ile birlikte ise Osmanlı insanı sonuçlarına kendisinin sahip çıkacağı iktisadi bir faaliyet alanına girmiş bulunuyordu. İktisadi liberalizm, özellikle Tanzimat dönemi ile birlikte Osmanlı aydınlarının düşüncesinde filizlenmeye ve uygulamada da ağırlık kazanmaya devam etti (Sayar, 2013: 169, 108, 229). Islahat Fermanı ile de bireye sağlanan özgürlük tasdiklenmiş oluyordu.

Prens Sabahaddin'in de Tanzimat'ı bireycilik alanında önemli bir aşama olarak görmesine rağmen Tanzimat, iktisadi anlamda bireyi oluşturamamış, bireysel girişimlerle iktisadi refahı sağlayamamıştır. Bunun sebebi ise tanzimatın merkeziyetçi yapıda ısrar ediyor olmasıdır. Tanzimat'tan çok sonra bile Prens Sabahaddin'in 1913'te hala ortak mülkiyetten özel mülkiyete geçilmesini savunuyor olması, bireycilik alanında yeterli gelişmeler yaşanmadığının ispatı olarak görülebilir. Tanzimat'ın bireysel teşebbüs ruhunu aşılması ancak kapitalistleşme sürecini başlatmakla mümkün olabilecek, ancak kapitalizmin yaygınlaşması ile ulusal zenginlik oluşabilecektir. Fakat Tanzimat döneminde gayrimüslimlerin dahi bireysel zenginliğe ulaşması tam anlamıyla sağlanamamıştır (Sayar, 2013: 245).

Osmanlı Devleti'nde milli ekonominin kurulması için gereken uygun bir burjuvazi henüz yoktu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktisadi hayatına hâkim olan siyasi tema yerli burjuvazinin yaratılmasıydı. Bu iktisadi savunuya göre Müslüman girişimcileri destekleyecek politikalara gerek vardı. Milliyetçi aydınlar ve eylemci bürokratlar, serbest dış ticaretin, iktisadi bağımlılığın ve komprador sınıfın doktrini olarak gördükleri için liberalizme yöneliyorlardı. Bu görüşe göre milli bilincin kazanılmasına ve ekonomik amaçların gerçekleşmesine yukarıdan katkıda bulunmak gerekiyordu; bireylerin girişim özgürlüğü arkadan gelecekti. O zamana kadar memurluk ve toprağı ekip biçme işlerinin dışına çıkmamış olan Müslüman nüfus içinden yeni bir

müteşebbis sınıfı yaratmak gerekiyordu. Milli ekonominin kurulabilmesi için ancak böyle bir burjuvazinin gelişmesine ihtiyaç vardı (Keyder, 2014: 73, 83).

3.5.1. Prens Sabahaddin ve Milli Burjuva Yaratma Düşüncesi

19. yüzyılda Jön Türkler hem imparatorlukta azınlıklara hem de Avrupa egemenliğine karşı “milli iktisat” anlayışını geliştirmeye çalıştılar (Georgeon, 2016: 20). Bu grup ekonomik gücün Müslüman Türk girişimcilerin eline geçmesini sağlamak için çeşitli fikirlerde ve girişimlerde bulundular. Amaçları ise devlet tarafından korunan bir ulusal burjuvazi yaratmaktır. Milli burjuva oluşturma girişimi, gelir dağılımı bakımından, ekonomik artıdan yabancıların ve azınlık grupların büyük pay almaları durumunu Türklerin yararına yeniden biçimlendirme yönündeki girişim olarak tanımlanabilir (Mardin, 1991: 221).

İngiltere örneğini takip ederek burjuva sınıfının rolünün önemini gören Prens Sabahaddin, böyle bir sınıf yani Osmanlı burjuvazisi yaratmak için çaba göstermiştir. Prens Sabahaddin’in düşüncesi, zenginliğini sürekli gelişen ve akılcılaştan bir tarımdan elde eden bir taşra sınıfına destek vererek (Mardin, 1991: 206) ekonomik gelişmenin sağlanması düşüncesidir. Çünkü Prens Sabahaddin de insanların ancak şahsi teşebbüs ile zengin olabileceklerini iddia eder ve zenginliği ziraat, sanayi veya ticaret yerine memuriyette arayan kişileri eleştirir. Çocukluktan beri alınan eğitim ve hayat tarzı nedeniyle şahsi teşebbüse dayanan yaşam tarzı için gereken bilgi, tecrübe, gayret, sabır ve dayanıklılık gibi birçok özellikten mahrum kaldığını söyler. Bu eksikliklerden dolayı bilinçsiz yetişen gençler memuriyeti isterler (Sabahaddin, 1999: 42, 43).

Ziya Gökalp ise bu konuda “idealist milliyetçilik” anlamına gelen ve hem liberalizme hem de sosyalizme karşı olan “mefkûreci” düşüncüyü savunuyordu. Gökalp’in bu düşünce ile amacı eski lonca sınıfını ve modern meslek zümrelerini devletin ekonomik desteğiyle kaldırmak ve modern bir burjuvazi yaratmaktır. Fakat Gökalp’e göre burjuvazi, hem milli hem de sınıflar arası çatışmalar yaratmayacak kadar milliyetçi olmalıdır (Berkes, 1985: 164).

Gökalp’in bu görüşü, Prens Sabahaddin’e göre daha milliyetçidir (Gökalp, 2014). Çünkü Prens Sabahaddin İttihat ve Terakki Cemiyeti’nden farklı olarak şahsi

teşebbüs sistemini sadece ulusal alanda düşünmemiş, kendilerine yeni pazar arayan yabancı sermayedarların da ülkeye yatırım yapmalarının önünün açılmasını desteklemiştir. Yani o milli burjuvazi ile birlikte komprador burjuvaziye de önem verir ve sınıf farkı oluşması hususuna takılmaz. Türkiye'nin yeni bir ekonomik sınıfa ihtiyaç duyduğu düşüncesi ile ortaya çıkan milli iktisat düşüncesi, yani ticari faaliyetin yabancıların elinden alınıp Türklere verilebilir olması düşüncesi Prens Sabahaddin'de yabancıların da ticari faaliyetlere devam etmesi olarak karşımıza çıkar. Özetle söylemek gerekirse Prens Sabahaddin milli burjuvazi sınıfının yanında komprador burjuvazinin de meydana getirilmesini amaçlamaktadır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin düşüncesine bakıldığında ise yerli burjuvazinin önünü açacak kontrollü bir iktisadi liberalizm fikrini esas aldıkları görülmektedir. İkinci Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908'den savaşın başladığı 1914 yılına kadar olan dönemde de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yerli malı kullanma kampanyaları, ulusal şirketlerin kurulmasına destek olarak sanayileşme girişimleri, esnaf ve çiftçileri örgütleyerek yabancı tüccarların gücünü kırarak milli burjuvazi yetiştirme çabaları Prens Sabahaddin'in fikirlerinin devamı niteliğinde görülebilir. Devam eden süreçte de, özellikle Mustafa Kemal'in Lozan'da ısrarla üzerinde durulması istediği konulardan biri olan kapitülasyonların kaldırılması hususu da Prens Sabahaddin'in milli burjuvazi yaratma fikrinin önemini ortaya koymaktadır (Kazgan, 2017: 32).

Kansu'ya göre sosyal açıdan bakıldığında, büyük toprak sahibi aristokratların-seçkinlerin egemenliğindeki tarım ağırlıklı bir ekonomik düzen, aynı zamanda, kendi başına kaldıklarında ne yapacaklarından tedirginlik duyulan köylüleri kontrol altında tutmanın en etkili yolu olarak gözükmekteydi. Siyasal açıdan ise, liberal kuramdaki temsil mekanizması temelden reddediliyor, siyasette kral ile beraber toplumun “doğal” temsilcileri olan aristokratların devlet aygıtında görev alması isteniyordu. Bu çevrenin Prens Sabahaddin'in bu temel konulardaki görüş ve fikirlerine bakıldığında, bu aşırı muhafazakâr ideolojinin 20. yüzyılın ilk yarısında “devrimci sağ” olarak adlandırılabilir görüşlere ilham kaynağı teşkil ettiğini görülebilecektir (Kansu, 2004: 159).

3.5.2. Teşebbüs-i Şahsi Anlayışı ve Liberalizme Bakış Açısı

Prens Sabahaddin'in Osmanlı Devleti'nin çöküşünün nedenlerini sosyo-ekonomik açıdan ele aldığı kavram "*Teşebbüs-i Şahsi*"dir. O dönemde yaşanan tartışmalardan biri de toplumu kalkındırmak için gerekli "istinat noktası"nın ne olacağıdır. Batı uygarlığının sağlayacağı bir dayanak mı olacaktı, yoksa toplumun iç ekonomisini harekete getirme işi özel teşebbüs veya devlet teşebbüsüyle mi başlatılacaktı? (Berkes, 1985: 163). Prens Sabahaddin bu soruya özel teşebbüs cevabını verir. Ona göre ekonomik ve sosyal kalkınmanın temelinde birey vardır ve yapılması gereken devletin ekonomideki rolünün azaltılması ve hür teşebbüsün ekonomide ön plana çıkarılmasıdır.

Prens Sabahaddin, teşebbüs-i şahsiyi, "*bir cemiyeti teşkil eden efraddan her birinin o yahut herhangi cemiyette olursa olsun yaşamak için ailesine, akrabasına, hükümetine dayanacağı yerde doğrudan doğruya kendine güvenmesi, muvaffakiyetini kendi teşebbüsünde araması*" (Sabahaddin, 2007: 277) olarak ifade etmektedir. Prens Sabahaddin, kişinin ailesine, akrabasına veya hükümetine dayanarak yaşamasına karşı çıkar. Kişi, kurtuluşu kendinde aramalıdır.

Prens Sabahaddin, teşebbüsü şahsinin lüzumuna işaret eden bir ayeti de referans göstererek, yaşamak için bir bireyin ailesi veya hükümetine dayanması yerine kendisine güvenmesinin, başarısını kendisinde aramasının teşebbüsü şahsi olduğunu belirtir. Yani ona göre bireysel girişimcilik, dinin buyurduğu konulardan biridir ve bu model İslam dininde mevcut olan ekonomiyi ifade eder. Prens Sabahaddin'e göre Kur'an-ı Kerim'de yer alan *aleyküm enfüseküm*¹⁰ (Sizler kendinizi düzeltmeye bakın) ve *leyse li'linsani illa ma se'a*¹¹ (insan için kendi çalıştığından başkası yoktur) ayetleri de gösterir ki aslında kişisel girişim İslam'dan gelmektedir. Bu ayetleri çıkış noktası olarak gösteren Prens Sabahaddin'e göre teşebbüs-i şahsi bir toplumu meydana getiren bireylerden her birinin hangi cemiyette olursa olsun yaşamak için ailesi, akrabası ve

¹⁰ Maide Suresi / 105

¹¹ Necm Suresi / 39.

hükümetine dayanmak yerine, doğrudan doğruya kendine güvenmesi, başarısını kendi teşebbüsünde aramasıdır (Sabahaddin, 1999: 41).

Kamucu toplumlarda en özgürlükçü kanunlara rağmen şahsi istiklal sağlanamamakta, ferdiyetçi toplumlarda ise sağlanan özgürlük özel teşebbüsle gelişmektedir. Bunun esas temeli de özel mülkiyeti sağlayan ziraat tarzıdır. Çünkü büyük arazileri ferdiyetçi yapı içerisinde şahsi teşebbüs ile işletmekte olan ülkeler, sanayide ilerlemiş olan eski ülkelere ziraat ürünlerini satarak sermayelerini arttırabilirler (Sabahaddin, 1999: 146). Ege de Sabahaddin'in bu görüşlerini destekler şekilde Fransız ve İngiliz Meclislerini kıyaslayarak ziraatin önemine vurgu yapar (1977: 38). Ona göre bir toplum avukatsız, memursuz da yaşayabilir. Fakat gıdasını yetiştiren çiftçisiz, en lüzumlu eşyayı imal eden sanatkârsız ve tüm bunları memleketin her yerine satan tüccarsız yaşayamaz. Fransız Meclisinde bu üç meslek grubunun yani çiftçi, sanatkâr ve tüccarın az olduğunu, buna karşılık İngiltere Avam Kamarasında ziraat erbabının çok olduğunu söyler. Bu gruba İngiltere Lordlar Kamarasındaki geniş arazi sahiplerinin varlığı da katıldığı takdirde, İngiltere'de meclislerde bilfiil ziraatle meşgul olanların büyük bir çoğunluk teşkil ettiğini iddia eder.

Prens Sabahaddin'e göre Türkiye'nin coğrafyası incelenirse kurtuluşun verimli topraklara sınıksız bağlanmak olduğu görülür. Az çok tahsil gören herkes öğretmen, asker, memur olabilir. Fakat gelişebilmek için gereken ekonomik dayanak başka yerde aranmalıdır. Toplum olarak memurluk dâhil tüm mesleklere ihtiyaç vardır. Fakat bu meslekler harcamalarından çok kazanan bir çevrede iş görebilirler. Cemaatçi toplumda ise kazanamadan sarf etmek başlar. Bu durumdan kurtulmak için ziraate yönelmek gereklidir. Prens Sabahaddin, teşebbüs-i şahsi konusunda herkesin umudunu kestiği alandan, "tarımdan" umutludur (Sevgili, 2014: 61).

Ziraatin gelişmesi için de tarımla uğraşan köylülerin ezilmesine engel olunmalıdır ve eğitim gerekmektedir. Çünkü eğitimsiz durumda köylüler rençberlik seviyesinden yukarı çıkamamaktadırlar. Bu ise yetersiz kalmaktadır. Prens Sabahaddin'e göre rehbersiz kalan köylüler ile ekonomik durumları gittikçe bozulan şehirli gençler arasında sosyal ve zirai ilişkiler kurmak gereklidir. Bu gençler, üretici gayretleriyle zenginleşecekler ve sosyal geri kalmışlığın kaynağı olan kamucu yapıdan

sosyal refahı meydana getirecek olan ferdiyetçi yapıya geçiş başlayacaktır (Sabahaddin, 1999: 157).

Prens Sabahaddin çiftçilere yönelik ıslahat planını şöyle açıklar (Sabahaddin, 1999: 162–163):

“Biz kazanmadığımızı sarf ediyoruz. İşte vatanımızı, bu şayan-ı hacalet musibetten kurtaracak, elimizdeki kıymetli unsurlardan istifadesini hakkıyla temin edecek yegane çare şimdilik ziraat! Ziraatimizinse ekseriyetle maddi, manevi her iki sermayeden mahrum olan, bundan dolayı da rençberlik derecesinin fevkına yükselemeyen köylüden başka saliki yok! Bizi ekmek ve nimetiyle besleyen, Türkiye’yi var eden işte bu köylü olduğu halde her yerde ve her sınıftan ezilen yine o! Onları müstahsil gayretleriyle zenginleşebilecekleri malikâneler başına geçirmeli ve bu suretle sefalet-i içtimaiye halıkı olan teşekkül-i infiradiye doğru pek sağlam bir azimle yürümeli!”

Prens Sabahaddin’e göre şahsi teşebbüsün geliştirilmesi için önündeki her türlü engel hükümetler tarafından kaldırılmalıdır. Aynı şekilde ormanlardan, madenlerden ve nehirlerden faydalanma konusunda kolaylaştırıcı bir idare tarzı izlenmeli ve buralar da ticari faaliyetlerde kullanılmalıdır (Sabahaddin, 2002: 47).

Prens Sabahaddin 12 Temmuz 1907 tarihinde Terakki gazetesinde “*Vilayetler Ahalisine Bir Davet*” isimli makalesinde her gün yapayalnız şekilde mücadele eden kişinin yeteneklerinin artacağını savunur (Sabahaddin, 1907: 5). Osmanlı toplumunda ise insanların ailesine ve hükümete güvendiğini, bu sebeple yeteneklerinin azaldığını iddia eder. Türk toplumunun yapısı gereği “kazanmadan yaşamak, çalışmadan zenginleşmek” gayesinde olduğunu ve bu sebeple memurluk istediklerini söyler. Prens Sabahaddin’e göre hükümet zaten lüzumundan fazla memur almaktadır. Memurluğa girerken ise liyakat yerine, başkasının himayesi gerekmektedir. Bu kişi daha sonra bulunduğu kademedен yükselmek için ise yine birilerinin himayesine, yani koltuk değneğine muhtaç olur. Bu şekilde kayırılan kişilerin ise şahsiyet sahibi olamayacağını savunur. Çünkü kendi isteğine göre değil kendisini kayıran kişinin isteğine göre davranmak durumundadır. Kendisini kayıran kişiye göre beyaz olan, kendisine göre siyah bile olsa bunu dile getiremez ve beyaz olduğunu söylemek durumunda kalır. Tüm bu olumsuzluklardan kurtulmak ve vatani kurtarmak için aile hayatını teşebbüs-i şahsi üzerine kurmamız gerektiğini ve buna uygun okullar ve eğitim sistemine ihtiyaç duyduğumuzu söyler.

Adem-i merkeziyetçilik konusunda Prens Sabahaddin'e karşı çeşitli eleştirilerde bulunan Hüseyin Cahit, İkinci meşrutiyetin ilanından hemen sonra 4 Eylül 1908 tarihinde Tanin'de çıkan bir yazısında da Meşrutiyetin parti programlarında bulunmasının doğal olduğunu belirterek teşebbüs-ü şahsinin ise Osmanlı Devleti için biraz zor anlaşılabilecek bir kavram olduğunu, bu kavramın uygulanmasında toplum için şimdilik bir fayda göremediğini belirtir (Tanin, 1908).

Prens Sabahaddin'in teşebbüs-i şahsi fikrini destekleyenlerden olan Ali Kemal ise 5 Eylül 1908 tarihli İkdâm Gazetesi'nde yazdığı makalesinde Anglo-Saksonlarla Fransızlar arasında karşılaştırmalar yaparak aradaki farkın gerçek sebebinin teşebbüsü şahsi olduğunu söyler (İkdâm, 1908).

Prens Sabahaddin teşebbüs-i şahsi kavramı üzerinden bireyin toplum içindeki yerini incelemektedir ve bu yönüyle liberal olarak görülür. Fakat o, kendini liberal olarak tanımlamaz. Dile getirdiği fikirlerle de kullandığı kavramlarla da liberalizm arasında herhangi bir bağ kurmaz. Hatta Prens Sabahaddin, liberalizmi masa başında üretilmiş bir kuram olarak görür. Savunduğu görüşe göre sosyalistlik, muhafazakârlık, liberallik gibi kuramlar bilimsel çözümlemeden yoksundur (Sabahaddin, 1999).

3.5.3. Memur Sınıfı ve İktisadi Kalkınma Üzerine Görüşleri

Prens Sabahaddin, tüketici memur sınıfının üretici sınıfların doğmasına engel olduğunu iddia eder. Memurların köylünün ziraat işlerine hiçbir faydası olmadığını söyler (Sabahaddin, 1999: 158):

“Köylünün ziraat işlerine ve özel hayatına bunlar mı nezaret edecek? Bu gerekli nezareti yapmayı mümkün bir hale getiren ve ilmi gelişmeler için tatbikat sahası olan çiftlikleri onlar mı idare edecek? Fabrikalarla ticaret kuruluşlarını memurlar mı kuracak? Hayır!”

Prens Sabahaddin'e göre çiftliklerin, fabrikaların memurlar tarafından kurulması mümkün değildir. Memur sınıfının ekonomik kalkınmaya etkisi olmadığı için, Prens Sabahaddin bu sınıfa karşı çıkar.

Prens Sabahaddin'e göre memurluğun düzelmesi için ilerleme şartının parti taraftarlığı değil, usul ve intizam dairesinde çabuk ve temiz iş görmek olması gerekir.

Ama böyle memurlar yetiştirken de Avrupa'ya öğrenci göndermeye devam edilmelidir ve bu öğrencilerin aydın bir tüketici olarak değil, müteşebbis üretici olarak geri gelmesi sağlanmalıdır (Sabahaddin, 1999: 158).

Prens Sabahaddin, memurluk için verilen uğraşın kolayca kaçmak olduğunu düşünür. Çünkü şahsi çalışma ve gayretle yaşamak ve zenginleşmek için bilgi, tecrübe, kararlılık, tedbir ve çaba gibi birçok özelliğe sahip olmak gerekir. Prens Sabahaddin'e göre Osmanlı toplumu bu özelliklerin birçoğundan mahrum olduğu için çocukluktan beri alınan terbiye sonucu kazanmadan yaşamak, çalışmadan zenginleşmek istemekte ve memurluğu arzulamaktadırlar. Prens Sabahaddin, devletin gereğinden fazla memur istihdam ettiğini ve bunun sebebinin ihtiyaç değil, devletin vatandaşı himayesine almak istemesi olduğunu söyler. Yani memur olanlar başkalarının himayesi altına girmeyi kabul etmektedir. Kayırılarak girilen memuriyette yükselmek için yine himayeye, koltuk değneklerine ihtiyaç duyulur. Prens Sabahaddin'e göre bu sistemde ise güçlü bir şahsiyet oluşmaz. Çünkü kişi kendisinin değil, himayesi altına girdiğinin istediği şekle girmeye mecbur kalır. Hamisine göre ak olan, kendine göre kara da olsa, yine de ak olarak kabul etmeye mahkûmdur (Sabahaddin, 1999: 42).

Prens Sabahaddin, memur sınıfının politikaya karışmasına da karşıdır (Sabahaddin, 1999: 157). Kendisinin de hiçbir zaman ne memurluğa ne de mebusluğa aday olmadığını, kendisi için hiçbir beşeri kuvvetten yardım istemediğini iddia eder. Eski hükümetlere karşı ne kadar bağımsız ise şimdiki ve gelecekteki hükümetlere karşı da o derece bağımsız olacağını belirtir ve bütün amacının yeni neslin memurluk peşinde koşmaktan kurtarılması için gerekli ilmi sahalara ve medeniyet çalışmalarına sevk edecek bir sistem geliştirmek olduğunu savunur (Sabahaddin, 1999: 70).

Günümüzde dahi memurluğa ait olan imkânlar terk edilememekte iken, yüz yıldan daha uzun süre önce bile memurluğa karşı olan Prens Sabahaddin'in engellemelerle karşılaşması çok doğaldır. Çünkü özellikle Prens Sabahaddin'in karşıt grubu olan İttihat ve Terakkicilerin birçoğu mülkiyeliydi. Bu grubun memurluğa karşı çıkan bir fikri eleştirmesi normal karşılanabilir.

3.6. PRENS SABAHADDİN VE GÜNÜMÜZDE YERELLEŞME

Prens Sabahaddin, adem-i merkeziyet ilkesini, yaşadığı dönemde tam anlamıyla ifade edememiştir. Prens Sabahaddin bu ilkenin federalizme ve hatta parçalanmaya yol açacağı iddiasında bulunanlara karşı adem-i merkeziyet ilkesinin idari bir anlam taşıdığını ve siyasi bir yapılanma olmadığını savunur.

Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti üniter yapı özelliğini korumaktadır. Bu açıdan bakıldığında yerelleşme tartışmalarında adem-i merkeziyet ilkesi hala sakıncalı görülmektedir ve adem-i merkeziyet ilkesinin telaffuzundan hala çekinilmektedir. Ancak, Prens Sabahaddin'in adem-i merkeziyet düşüncesi, ulus-devlet ilişkisi çerçevesinde yeniden tartışılmaktadır. Türkiye de kamu yönetimi reformlarıyla yerel yönetimleri tekrar inşa etmektedir.

Prens Sabahaddin'in fikirleri, kendi yaşadığı dönemde de zaman zaman meclisin gündemine gelmiştir. Ankara Büyük Millet Meclisi'nin 1921'de Bakanlar Kurulu'nun çalışma programında da adem-i merkeziyet savunulmuştur (Budak, 1998: 40). 18 Eylül 1921 tarihinde meclisin çalışma programının açıklandığı beyannamenin vilayetler ile ilgili kısmında vilayetin *"muhtariyeti tamme 'yi haiz olduğu, bütün vilayet umurunun tanziminin vilayet meclislerinin salahiyyetleri dâhilinde bulunduğu"* söylenmiştir (Tütengil, 1947: 215).

1950'li yıllarda, Türkiye Köylü Partisi, Hürriyet Partisi gibi partiler Prens Sabahaddin'in görüşleri temelinde hareket etmişlerdir. Fakat bu yıllarda Prens Sabahaddin'in görüşlerinin öne çıkarılması çabaları toplum tarafından desteklenmemiştir. Türkiye Köylü Partisi'nin kurucularından Tahsin Demiray, 1950'li yıllarda Prens Sabahaddin'in görüşlerinden yararlanmaları konusunda Demokrat Parti'ye önerilerde bulunmuş, beklediği ilgiyi bulamayınca kendi yolunu çizmeye karar vermiştir. Tahsin Demiray "Le Play Sosyolojisi'nin Yüzüncü Yılı" başlıklı bir toplantı düzenleyerek Prens Sabahaddin'in fikirlerini yaşatmaya çalışmıştır (Okan, 2008: 481).

1970'li yıllara gelindiğinde ise, tüm dünyada etkili olan neo-liberalizasyon süreci ile ulus-devletin serbest piyasa üzerindeki müdahale eğilimleri tartışılmaya

başlanmıştır. Bu gelişmeler sonucunda Türkiye’de de yerellik ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu bakımdan, Prens Sabahaddin’in yaşadığı dönem itibariyle mücadelesini verdiği fakat başarıya ulaşamadığı siyasal ve düşünsel ürünlerin daha sonradan tartışma ve hatta uygulama zemini bulabildiği söylenebilir. Adem-i merkeziyet kavramı doğrudan telaffuz edilmese de, bu kavrama karşılık gelen uygulamaların etkili biçimde bir araya geldiği görülmektedir.

Prens Sabahaddin’in adem-i merkeziyet anlayışı Devlet Planlama Teşkilatı tarafından 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı dâhilinde hazırlanan “Küreselleşme Özel İhtisas Komisyonu Raporu” ile uyumludur (2001: 7-12). Prens’in adem-i merkeziyet anlayışında eğitim, adalet, maliye gibi alanlarda daha fazla özgürlük alanı vardır. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda da yerel yönetimlerin diğerleriyle yarışabilmeleri için daha fazla hareket esnekliğine ve özgürlüğüne kavuşmalarını gerektiği savunulur. Söz konusu rapora göre kentin geliştirilmesi için gerekli kaynaklar merkezi yönetim tarafından sağlanmıyor ya da sağlanamıyor ise, kentin bu kaynakları kendi içinden ya da ülke dışından sağlanmalıdır. Fakat merkezi yönetimler yerel yönetimlerin aşırı ve hesapsız harcamalarının önüne geçebilmek için belirli kısıtlamalara gitmektedirler. Bu durumda yerel ve ülkesel gelişme de yavaşlamış olmaktadır. Bu durumdan çıkış için yerel yönetimlere kaynak yaratmada belirli esneklikler ve risk alma yetkileri verilmelidir. Kentler gelişebilmek ve gerekli yatırımları finanse edebilmek, ulusal ve uluslararası piyasada tahvil çıkartabilmek ya da diğer borçlanma yöntemlerini kullanabilmek için yetki kullanabilmelidir. Ayrıca ulusal düzeyde tek tip olan vergilerde yerel yönetimlere tamamen veya sınırlı serbestlik verilmesi de tartışılmalıdır. Örneğin, emlak ve çevre temizlik vergisi oranlarının yerel yönetimlerce değişik uygulanabilmesi, katma değer vergilerine ek bir yerel yönetim puanı ilave edilmesi, dolaylı veya doğrudan vergilerde üretim ve tüketimden kaynak yaratılması tartışılabilir.

Türkiye’de hükümetler yerelleşme konusunda çeşitli uluslararası sözleşmeler de imzalamaktadır. Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı da bu sözleşmelerden biridir. Avrupa Birliği üye ülkeleri arasında adem-i merkeziyet ilkesine dayalı bir yerelleşme politikasını amaçlayan bu anlaşmaya göre, merkezi yönetimlerin

yetkilerini önemli ölçüde yerel yönetimlere devretmesi veya paylaşması istenmektedir. Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı'na Türkiye'nin çekince koyduğu maddeler ve fıkralar incelendiğinde çekincelerin daha çok yerel yönetimlerin merkezi yönetim tarafından bir paydaş olarak görülmesini gerektiren “yerel yönetimlere danışma”, “mali özerkliğin güçlendirilmesi” ve “kendi aralarında ve uluslararası alanda işbirliğine girme” konularda olduğu görülmektedir. Fakat bu çekinceler Sobacı'ya göre 2000 yılı ve sonrasında yerel yönetimlere ilişkin kabul edilen kanunlarla fiili olarak kısmen ya da tamamen anlamını yitirmiştir (Sobacı, 2015: 13).

Avrupa Konseyi, Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı'na ek olarak Yerel ve Bölgesel Yönetimler Kongresi aracılığıyla Türkiye için tavsiye kararlar çıkarmıştır. Söz konusu kararlara göre Kamu Yönetimi ilkelerini belirleyen Anayasa'nın 127. maddesinin tartışmaya açılmasını ve mümkünse kaldırılmasını istemektedir (Güler, 2005: 40-41). Bunun üzerine Türkiye de 1998 yılında ve 2000 yılında kamu yönetimi reformuna ilişkin iki tasarı hazırlamıştır. 1998 tarihli "Mahalli İdareler Reformu Tasarısı" adem-i merkeziyet ilkesine yer vermektedir (Ökmen, 2003: 119). Buna rağmen 2000 yılında hazırlanan Mahalli İdareler Tasarısı'nda, adem-i merkeziyetçilik ilkesini temel alma durumundan vazgeçildiği görülmektedir. Bir önceki tasarıda direkt olarak ilgili maddelerde açık biçimde hükümlere bağlanan görev ayırımı ilkesi, bu tasarıda yer almamaktadır ([www2.tbmm.gov.tr/d21/2/2-0504.pdf](http://www.tbmm.gov.tr/d21/2/2-0504.pdf), Erişim Tarihi: 20.04.2019).

AK Parti, Güneş'e göre, Ahrar Partisi, Hürriyet ve İtilaf Partisi, Demokrat Parti, Adalet Partisi ve Anavatan Partisi'nden sonra kurulan bir siyasi parti olarak Prens Sabahaddin'in liberal geleneğinin takipçisi konumundadır (Güneş, 2016: 132). Kamu yönetimi reformuna dair taslak metinler, AK Parti hükümetinin, 2002 yılında tek başına iktidar olmasıyla beraber iyice hızlanarak “Kamu Yönetiminin Temel İlkeleri ve Yeniden Yapılandırılması Hakkında Kanun” ismiyle tasarı haline getirilmiştir. Bu tasarı Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na 29 Aralık 2003 tarihinde sunulmuş ve 2004 yılının Ocak ayında Türkiye Büyük Millet Meclisi Komisyonu görüşmeleri tamamlamıştır. 18 Şubat 2004 günü Genel Kurul'da taslak görüşülmeye başlanmış ve 29 Şubat 2004'te Tasarı'nın ilk 49 maddesi görüşülmüştür

(www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/tutanak/tbmm/d22/c041/tbmm22041054ss0349.pdf, Erişim Tarihi: 16.04.2019). Bu görüşmeler sonucu tasarı meclis tarafından kabul edilmiş, fakat Cumhurbaşkanı tarafından veto edilmiştir.

Bu yasa tasarısı yetki ayrılığı prensibinden hareket ederek adem-i merkeziyeti temel alan bir kamu yönetimini tasarlamaktadır. Tasarı, merkezi yönetim ve yerel yönetim görevler ayrılığını ve ilişkilerini yeniden düzenlenmektedir. Görev alanı daraltılan merkezi devlet, illerin yeni görev alanlarını düzenleyen bir üst kurum haline gelmiş olacaktır (Güneş, 2016: 134). Böylece sosyal yapıdaki sorunları, *“merkeziyet-i idarenin, yani vilayetlerin meslih-i mahalliyesini ahalii vilayetin kendi intihblarina tbi memurlar ve meclislerle idare edecekleri yerde her hakkı merkeze devretmelerinin neticesi!...”* olarak gören ve *“merkez tek bir şehir, vilayetler tek mil vatan! Demek ki vilayetler merkez için değil merkez vilayetler için!”* (Sabahaddin, 2007: 213) diyen Prens Sabahaddin’in idare düşüncesine benzeyecektir. Prens Sabahaddin’e göre, merkezden alınan kararların yerellere iletilerek uygulanması, hangi rejim içerisinde olursa olsun, istibdadın temel sebebidir. Yerelerde meydana gelen olaylara karşı merkezi idarenin sadece düzenleyici roller alarak idareyi, yerellerin gerçek öznelerine bırakması gerekmektedir.

Güneş’e göre bu tasarı ile birlikte tüm yönetim sistemi için geçerli olan hiyerarşi ilkesi yetki devrini ön plana çıkarılmak suretiyle esnetilmekte ve yerellik anlayışı yerleştirilmektedir (Güneş, 2016: 135). Bu model Prens Sabahaddin’in öngördüğü adem-i merkeziyet esasına dayalı kamu yönetimi anlayışına uygun görünmektedir. Tasarıyla, mevcut yönetim yapısında olmayan yeni bir kademe yaratılmaktadır. Buna göre “Bölge Kalkınma Ajansı” adıyla 26 bölgesel birim kurulmakta, birçok bakanlığın il-ile örgütlenmesini kaldırılarak bunlar il özel idarelerine devredilmektedir. Bu kurumlarda kamu ve yerel yöneticileriyle sermaye örgütlerinin temsilcilerinden oluşan bir yapı öngörülmekte, sendikalar, demokratik kitle örgütleri ve meslek odalarına ise yılda bir defa danışılması öngörülmektedir. Bu yönetsel yapı, Prens Sabahaddin’in yerel yönetimlerin, seçilmişler ve yörenin hatırı sayılır (Sabahaddin, 2002: 43) eşrafı tarafından idare edilmesi gerektiği düşüncesi ile benzeşmektedir. Tasarıda genel yetkili bir yerel meclis, başkanlığını seçilmiş valinin

yaptığı bir yönetim yapısı ve il meclisi bağlantılı yarı yargısal ombudsmanlık sistemi yer almaktadır. Bunlara vergi koyma yetkisi ve yargıda yerelleşme gibi iki görev daha eklenirse Prens Sabahaddin'in öngördüğü yönetim modeline en yakın model oluşturulmuş olacaktır.

24 Haziran 2004 günü 5197 sayıyla çıkarılan İl Özel İdaresi Kanunu da, Prens Sabahaddin'in adem-i merkeziyet ve hür teşebbüs felsefesini andırmaktadır. Bu yasa ile yönetim ve denetimi il genel yönetiminden il özel yönetimine aktararak merkeziyetçilik ilkesi yerine yerellik ilkesini getirmektedir (Güler, 2004: 20).

Prens Sabahaddin'in fikirleri bazı yerel yönetim kanunlarıyla benzeşmesine rağmen bazı anayasal maddelerle de çelişmektedir. Örneğin, ormanlardan, madenlerden ve nehirlerden istifade hususunda kolaylaştırıcı bir idare tarzı izlenmeli düşüncesi T.C. Anayasası'nın 168. maddesindeki *“tabii servetler ve kaynaklar Devletin hüküm ve tasarrufu altındadır; bunların aranması ve işletilmesi hakkı Devlete aittir”* (md. 168) hükmü ve ormanlarla ilgili olarak da Anayasanın 169. maddesindeki *“... Devletin ormanlarının mülkiyeti devrolunamaz. Devlet ormanları kanuna göre, devletçe yönetilir ve işletilir...”* (md.169) gibi hükümler ile çelişmektedir.

Prens Sabahaddin'in fikirleri Türk siyasi hayatında yer alan siyasi partiler üzerinden karşılaştırıldığına liberal çizgide yer alan partilere daha yakın olduğu görülür. Çünkü Türk siyasi hayatına egemen olan iki çizgiden biri olan merkeziyet ve üniter devleti tercih eden partiler CHP ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir. Diğer çizgi olan liberal çizgiyi takip eden partiler ise sırasıyla Ahrar Fırkası, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Terakkiperver Cumhuriyet Partisi, Serbest Cumhuriyet Partisi, Demokrat Parti, Doğru Yol Partisi, Anavatan Partisi ve Adalet ve Kalkınma Partisi'dir. Özellikle Demokrat Parti¹² ve Adalet ve Kalkınma Partisi'nde liberal politikaları ve adem-i merkeziyet anlayışı daha net görülür. 1980'lerde Özal iktidarı dönemlerinde Anavatan Partisi bakanlarının Prens Sabahaddin'in görüşlerine önem verdikleri ve fikirlerinin devamı nitelikte uygulamalarda bulundukları söylenebilir. 2000'li yıllar Prens

¹² Demokrat Parti hükümetinin Sağlık Bakanı Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyetçilik Cemiyetinin eski bir üyesidir.

Sabahaddin'e ilginin yeniden canlandığı ve hakkında birçok çalışmanın yapıldığı dönem olarak ifade edilebilir. Günümüzde de il yönetimlerinde il genel meclisi, belediye veya büyükşehir belediye meclislerinin kurulumu Prens Sabahaddin'in fikirleri ile uyuşmaktadır. Nitekim Prens Sabahaddin, genel bir kanunla vilayet idaresinin yürütülemeyeceğini, doğal ve toplumsal şartlar dikkate alınarak vilayetlerin bölgelere ayrılması gerektiğini ve her bölge için de kurullar oluşturulması gerektiğini söyler. Çünkü Prens Sabahaddin'e göre her yerin yönetimini bir tek kalıba uydurmaya çalışarak yönetimin yerel ihtiyaçlara uygunluğuna engel olacak bir yasa ile iller yönetimini düzenlemek mümkün değildir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Osmanlı Devleti Doğu Avrupa, Güneybatı Asya ve Kuzey Afrika'ya kadar geniş bir coğrafyada yer almış ve yönetimi altında birçok etnik unsur bulundurmıştır. 600 yıl varlığını sürdüren bu devlet, bazı dönemlerde yönetimde aksamalar ve ciddi krizler yaşamıştır. Bu durumlar ise toplumsal, siyasi ve iktisadi sorunlara neden olmuştur. Bu dönemde birçok fikir insanı ve yönetici “devlet nasıl kurtarılabilir” sorusuna cevap aramıştır.

Prens Sabahaddin bu soruya cevap arayan fikir insanlarından birisidir. Prens Sabahaddin, 19. yüzyılda diğer aydınlar devleti kurtarmaya odaklanırken, önce bireyi, birey üzerinden de toplumu kurtarmayı hedef alan fikirler üretmiştir. Bu yönüyle diğer tüm aydınlardan ayrı bir yere koyulması gereken bir düşündürdür. Prens Sabahaddin'in toplum / birey merkezli bakış açısı döneminin ötesinde, ileri görüşlü bir anlayış olarak kabul edilebilir.

Prens Sabahaddin mutlakiyetçi geleneksel siyasi kültürü aşmak isteyen muhalefet ile birlikte padişahın mutlak siyasi egemenliğini yıkmak için mücadele etmiştir. Bu mücadelesindeki temel amacın hareket özgürlüğü kısıtlanmış olan toplumsal sınıfı savunmak ve birey kimliğinin inşasına imkân tanıyacak sosyal, siyasi ve iktisadi ortamı sağlamak olduğu söylenebilir.

Literatürde sıkça Prens Sabahaddin'in, Sultan Abdülhamid'in şahsına yönelmiş ve şahsi duygular içeren bir mücadele içinde olduğu söylene de bu durumun gerçeği yansıttığını söylemek güçtür. Yürüttüğü bu mücadeledeki temel felsefe, hak ve hürriyetlerin lütuf olarak verilen ikramlar değil, önüne geçilmesinin imkânı olmayan değerli varlıklar olduğu yönündedir. Bu bağlamda Prens Sabahaddin'in öncelediği ilk şeyin kökten bir reforma girişebilmek için “istibdatın” yıkılması gerektiğidir. Bu durum da anlaşılacağı üzere Sultan Abdülhamid'in şahsında temellenen kişisel bir mücadeleye karşılık gelmemektedir.

Prens Sabahaddin, yönetim ve ekonomi sisteminin değiştirilmesi üzerine odaklanmış, eşitsizliğe yol açan fakat aynı zamanda ilerleme getiren bir gelişme düşüncesini dile getirmiştir. İlerlemeyi engelleyen temel faktör ise baskıcı rejimlerdir.

İnsanlara ilerleme sağlayacak araçlar tanıtıldıklarında, özgürlüklerini savunacaklar ve ilerlemenin itici gücü haline geleceklerdir.

Prens Sabahaddin bir yandan istibdat ile mücadelesini sürdürürken diğer yandan da cemiyet, kongre, konferans ve makalelerle teşebbüsü şahsi ve adem-i merkeziyet gibi fikirlerine temel oluşturan kavramları tanıtmaya çalışmış, reform programları oluşturmuştur. Bu reformlar arasında siyasi, toplumsal ve iktisadi fikirler yer almaktadır.

Prens Sabahaddin'in savunduğu temel fikir olan *Osmanlıcılık*'a dayalı adem-i merkeziyetçilik fikri bütünleştirici ve şemsiye bir fikirdir. Bu fikrin Prens Sabahaddin'in toplumsal, siyasi ve iktisadi düşüncelerine dayanak oluşturduğu görülmektedir. Çünkü Prens Sabahaddin'in fikirleri bir bütün olarak ele alındığında “karşılıklı bir etkileşim” içinde olduğu görülmektedir. Prens Sabahaddin'in savunduğu bireyci toplum yapısına geçiş için teşebbüs-i şahsi anlayışının toplum tarafından kabul edilmesi gerekir. Bu da ancak kişiye gerçek anlamda bir özgürlük ve güven veren pratiğe dayalı eğitim ile gerçekleştirilebilir. Tüm bunlar için ise adem-i merkeziyete dayanan idare sistemine ihtiyaç vardır. Prens Sabahaddin'in adem-i merkeziyetçilik fikrinin Osmanlı üst kimliğini oluşturacağını ve çeşitli milletlerin bir arada yaşamasına imkân sağlayacağını savunduğu görülmektedir. Yani Prens Sabahaddin, adem-i merkeziyet anlayışı ile “bireyleri güçlü bir ittifadı anası” oluşturmayı ve devletin dağılma olasılığını ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır.

Adem-i merkeziyetçilik fikri, uluslaşma çabaları olan bir dönemde, Batılı fikirlere sahip yenilikçiler tarafından, Osmanlı Devleti'nde yaşanan ayrılık hareketlerini daha da artıracığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Çünkü Batı ile ekonomik, siyasi ve kültürel bağlar kuran azınlıkların, uluslaşma yönünde faaliyetler yürüttüğü, adem-i merkeziyetçiliğin de bu durumla birlikte ayrılıkları hızlandıracağı düşünülmüştür. Arap ve Ermeniler gibi güçlü ulusal kimliğe sahip etnik unsurların da Prens Sabahaddin'in düşüncelerini desteklemeleri bu yöndeki eleştirileri kuvvetlendirmiştir.

Prens Sabahaddin'in yukarıda bahsedilen düşüncelerinin, yine kendisinin çeşitli yerlerde açıkladığı şekliyle, fiili karşılığına bakıldığında ona yöneltilen eleştirilerin haksız olduğu söylenebilir. Prens Sabahaddin'in, adem-i merkeziyet ilkesini, yaşadığı dönemde açık biçimde savunmadığı düşünülür. Bu ilkenin federalizme ve hatta parçalanmaya yol açacağı iddiasında bulunanlara cevaben Prens Sabahaddin, adem-i merkeziyet ilkesinin idari bir anlam taşıdığını ve siyasi bir yapılanma olmadığı yönünde açıklamalarda bulunmuştur. Adem-i merkeziyetçiliğin siyasi yerleşme düşüncesinin aksine, "idari" boyutta kaldığı ve valilere daha fazla yetki vermek, il kurulları açmak anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Halkın verdiği vergilerin yine o bölgede halk için kullanılması gibi önerilerin varlığı da bu iddiayı doğrulamaktadır. Adem-i merkeziyetçiliğin amacı idari kapasitenin geliştirilmesi, yönetimde verimliliğin, etkinliğin ve yönetişimin sağlanması ve hesap verebilirliği geliştirmektir. Yani bu fikir yöneltilen tüm eleştirilerin aksine üniter siyasi bir yönetimin içerisinde idari yerleşmeye karşılık gelmektedir.

Günümüzde de Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin üniter yapısı siyaseten önemini korumaktadır. Bu açıdan bakıldığında yerleşme tartışmalarında adem-i merkeziyet ilkesi bazı noktalarda ve bazı bölgelerde hala sakıncalı görülmekte ve adem-i merkeziyet ilkesinin telaffuzundan dahi çekinilmektedir. Ancak tüm bunlara karşın, Prens Sabahaddin'in adem-i merkeziyet düşüncesi, günümüzde ulus-devlet ilişkisi çerçevesinde yeniden tartışılır hale gelmiştir. Bu durumun en açık göstergesi ise Türkiye'deki yönetsel organizasyonunun yeniden yapılandırılması yönünde atılan adımlardır.

Yönetsel boyutun yanında önerilen reformun iktisadi boyutları da vardır. Prens Sabahaddin'in, gençlerin şahsi teşebbüse yönelmesini ve ziraat ile uğraşarak zenginliğe ulaşabileceklerini iddia ederek burjuvaziyi oluşturma çabası içinde olduğu görülmektedir. Bu görüşlere paralel olarak, Prens Sabahaddin özel mülkiyetin hâkim olduğu kapitalist sistemin getirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Eğitim sisteminin de aynı şekilde, tarımsal sermayeyi temsil eden bu kesimin çocuklarının donanımını geliştirerek büyük çiftlikleri kurup yönetebilmesi için tasarlamıştır. Bu noktadan hareketle Prens Sabahaddin'in bir amacının da milli burjuvaziyi oluşturmak olduğu

söylenbilir. Anlatılanlar doğrultusunda Prens Sabahaddin'in adem-i merkeziyet anlayışının aynı zamanda, bir sınıfın çıkarları doğrultusunda gelişebileceği iddia edilebilir.

Prens Sabahaddin eşitsizlik doğurabilecek, bir sınıfın ön plana çıkmasına neden olabilecek ama aynı zamanda ilerlemeyi de sağlayacak fikirler dile getirmektedir. Prens Sabahaddin Osmanlı toplumuna umutla bakar ve köylü tabakaya imkanlar sunulursa ilerlemenin sosyal temelini oluşturulacağını, Anadolu insanının iyi bir teşkilatlanma ile Avrupa Devletleri ile farkı kapatabileceği bir süreci başlatabileceğini iddia eder. Prens Sabahaddin'in düşüncesi merkeze odaklanan elitist bir anlayış değil, merkez ile yerel seçkinler arasındaki işbirliğini destekleyen bir sosyal dönüşüm fikridir. Demokrasi, yerel seçkinlerin verimliliğinin yasal olarak desteklenen yerel yönetimler aracılığıyla artırıldığı bir sistemle savunulabilir ve dolayısıyla merkezciğe sapma önlenir. Demokrasinin de adem-i merkeziyetçi bir yönetim ve girişimci üreten bir eğitim sistemi tarafından desteklenmesi gerekir. Bu da kalkınmanın diğer itici gücü olabilir.

Prens Sabahaddin merkezi ve yerel seçkinler tarafından ortaklaşa gerçekleştirilen adem-i merkeziyetçi bir reformu benimsemeyi tercih eder. Asıl amaç, güçlü bireylere sahip, adem-i merkeziyetçi bir demokrasi oluşturmak olmalıdır. Fakat sadece parlamentoya bağımlı olmanın olumsuz sonuçlara yol açabileceğini ve demokrasiyi geliştiremeyeceğini savunur. Ancak parlamenter sistem merkezi olmayan bir yönetim sistemi tarafından desteklenirse demokrasi gerçek anlamda iyileşebilir. Millet haklarını kimseye vermemelidir, sadece merkezi hükümete yani parlamentoya temsilciler göndermek yerine yerel düzeyde seçtikleri temsilciler aracılığıyla denetleme ve yerel işleri yönetme hakkını korumalıdır. Böylece yöneticiler, “göçebe memurlar” yerine, yörenin özelliklerini bilen kişiler olacaktır. İnsanlar ayrıca özel yaşamda saygın bir konuma sahip ve özellikle üretim faaliyetlerinde bulunan eğitimli insanlar tarafından yönetilme imkânına sahip olacaklardır.

Prens Sabahaddin'in fikirleri, Osmanlı'nın son dönemlerinde ortaya çıkan yenilik hareketleri içerisinde yer edinmemiştir. Bunun nedeni olarak hem fikirlerinin diğer reformcular tarafından kabul edilmemesi hem de bu fikirlerin gerçekten de

uygulanabilmesi için gerekli olan zeminin oluşabilmesi için uzun bir süre gerektirmesi gösterilebilir.

Bir diğer neden ise Batı'da çıkan fikirlerin Doğu'da tam karşılık bulamamasıdır. Yani Prens Sabahaddin'in fikirlerine yöneltlen eleştirilerin ve karşı duruşların Doğu ve Batı arasındaki kavram karmaşasından kaynaklandığı görülmektedir. Örneğin Batıda "decentralisation" olarak kullanılan kavramın, Doğudaki karşılığı olan "adem-i merkeziyetçilik" ilkesi kısmen de olsa zaten uygulanmakta ve Kanun-i Esasi'de yer almaktadır. Buna rağmen oldukça tartışılmıştır. Aynı şekilde Batı'da sınırlı devlet, serbest piyasa, özgürlük gibi anlamları barındıran liberalizm kavramı, doğuda manevi kültüre zarar vereceği için benimsenememiştir. Belki de bu sebeptir ki Prens Sabahaddin kendisine yapılan *liberal* benzetmesini kabul etmemektedir.

Prens Sabahaddin için sıklıkla "çağının ilerisinde düşünceleri olan bir reformist" yakıştırması yapılmış ve yapılmaya da devam edilmektedir. Bu görüşün haklılık payı vardır. Osmanlı Devleti'nin dağılmasının ardından inşa edilen yeni düzenin sağladığı ortamda dahi onun fikirleri tam anlamıyla uygulanabilme imkânı bulamasa da, tamamen bu fikirlerden uzak kalındığını söylemek de yanlış olacaktır.

İdari ve siyasi açıdan bakıldığında Osmanlı meşrutiyet hükümetlerinin benimsediği merkeziyetçi ve bürokratik yönetim Cumhuriyet'in ilk yıllarında da benimsenmiştir. Daha açık ifadeyle 1876 yılında Kânun-ı Esasi'de¹, 1921 yılında Teşkilat-ı Esâsiye'de² ve 1924 Anayasası'nda³ Prens Sabahaddin'in adem-i merkeziyetçilik fikirleriyle uyumlu hükümler yer almasına rağmen bu dönemlerde çok fazla uygulanma alanı bulamamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan

¹ Madde 108: "Vilayatin usulü idaresi tevsii mezuniyet ve tefriki vezayif kaidesi üzerine müesses olup dereceatı nizamı mahsus ile tayin kılınacaktır."

² Madde 11: "Vilâyet mahalli umurda manevî şahsiyeti ve muhtariyeti haizdir. Harici ve dahili siyaset, şer'î adlî ve askeri umur, beynelmilel iktisadî münasebat ve hükûmetin umumi tekâlifî ile menafîi birden ziyade vilâyata, şâmil hususat müstesna olmak üzere Büyük Millet Meclisince vaz edilecek kavanin mucibince evkaf, Medaris, Maarif, Sıhhiye, İktisat, Ziraat, Nafia ve Muaveneti içtimaiye işlerinin tanzim ve idaresi vilâyet şûralarının salâhiyeti dahilindedir."

³ Madde 91- "İllerin işleri, yetki genişliği ve görev ayrımı esaslarına göre idare olunur."

günümüze kadar olan dönemde ise Prens Sabahaddin'in fikirlerinin bir bölümünün hayata geçtiğini belirtmek gerekir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında merkeziyetçi bir yönetimin benimsendiği görülmekle beraber, bu dönemde gerçekleşen reform ve politikalardan eğitim alanında gerçekleşenlerin Prens Sabahaddin'in fikirlerine daha uygun düştüğü veya bu fikirlerle benzerlik taşıdığı söylenebilir. Örneğin 1930'lu yıllarda kurulan Köy Enstitüleri ile Prens Sabahaddin'in savunduğu ve büyük ölçüde Fransız *Roches* okullarından ilham aldığı eğitim sistemi arasında pek çok benzer noktalara rastlamak mümkündür. Her iki okulun da kuruluş ve işleyiş şekilleri ve dayandıkları pedagoji görüşleri büyük oranda yakınlık göstermektedir. Köy Enstitülerini kuranların Prens Sabahaddin'in görüşlerinden ne derece etkilendiğine dair belgeler mevcut olmamakla birlikte, uygulamalara ve bunların sonuçlarına bakıldığında bu fikirlerden etkilendiğini gösteren emareler bulunmaktadır. Köy Enstitüleri ile *Roches*⁴ tarzı okulların arasındaki en büyük fark öğrenci kabulünde ortaya çıkmaktadır. Buna göre Köy Enstitüleri fakir ve kırsaldaki öğrencilerin eğitilmesine ağırlık verirken Prens Sabahaddin'in önerdiği okul olan *Roches* okulları, önde gelen ailelerin çocuklarını eğitime kabul etmektedir.

Prens Sabahaddin'in fikirlerinden bir diğeri de il meclislerinin kurulmasıdır. Bu düşüncenin de günümüzde, merkezi yönetimin yanında kurulan il genel meclisleri, büyükşehirde de büyükşehir meclisi olarak hayat bulduğu söylenebilir. Bunun yanında mahalli idarelere verilecek yetkilerle her ilin kendi bütçesinin olması ve mahalli idarelerin kaynaklarını artırıcı faaliyetlerde bulunabilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu düşünceler hem Avrupa Yönetimler Özerlik Şartı'nda hem de 5393 sayılı Belediye Kanunu'nda hemen hemen benzer şekilde geçmektedir. Bu da Prens Sabahaddin'in çağının ilerisinde veya diğer bir anlatımla dönemin şartları için erken görüşlere sahip bir düşünür olduğu yönündeki iddiaları doğrulamaktadır.

⁴ Günümüzde bu okulların *kibbutz* şeklinde Yahudi eğitim modeli olarak uygulandığı bilinmektedir. Detaylı bilgi için: Sosis, Richard, and Bradley J. Ruffle. "Religious ritual and cooperation: Testing for a relationship on Israeli religious and secular kibbutzim" *Current Anthropology*, 44.5 (2003): 713-722.

Prens Sabahaddin'in siyasi ve ekonomik yaklaşımlarında veya ifadelerinde herhangi bir etnik kökenin veya dini mensubiyetin öne çıkarıldığı görülmemiştir. Prens Saba9haddin'in pozitivist düşünceye uygun olarak somut bir yaklaşım içerisinde fikirlerini ortaya koymuş, dini veya etnik yani özel alana ait unsurları kendi iç işleyişine bırakmıştır.

Tüm bu anlatılanların yanında Prens Sabahaddin'in bir politikacı - siyasetçi olduğu düşüncesinin aksine onun aslında bir fikir insanı olduğu unutulmamalıdır. Zaten Prens Sabahaddin'in ilham aldığı tüm kişiler aktif siyasetçilerden değil, sosyologlardan oluşmaktadır. Buna rağmen Prens Sabahaddin “politikacı” yakıştırılmasından kurtulamamıştır. *Politikacı* sıfatından ziyade *fikir adamı* sıfatı kendisine daha uygun düşmektedir. Prens Sabahaddin'in kendi kurduğu Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti dışında herhangi siyasi partide görev almaması da bu gerçeği doğrulamaktadır.

KAYNAKÇA

- Adil, M.: 1933 **Mukayeseli Hukuku İdare**, Güneş Basımevi, İstanbul.
- Ágoston, G.: “Military Transformation in the Ottoman Empire and Russia, 1500–1800”, **Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History**, 12, 2 (Spring), ss.281–319.
- Ahmad, F.: **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Kaynak Yayınları, İstanbul. 2015
- Ahmad, F.: **İttihatçılıktan Kemalizme**, Kaynak Yayınları, İstanbul. 2016a
- Ahmad, F.: **İttihat ve Terakki 1908 – 1914**, Kaynak Yayınları, İstanbul. 2016b
- Akçura, Y.: **Üç Tarz-ı Siyaset**, İkinci Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul. 2015
- Akkaya, R.: **Prens Sabahaddin**, Liberte Yayınları, Ankara. 2005
- Akkaya, R.: *Siyasi kişiliği ve siyasi düşünceleri ile Prens Sabahaddin*, 1996 Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akkaya, R.: **Prens Sabahaddin**, Der Yayınları, İstanbul. 2019
- Akşin, S.: **Jön Türkler ve İttihat Terakki**, İmge Kitapevi, Ankara. 2014
- Akşin, S.: **Jön Türkler ve İttihat Terakki**, Remzi Kitapevi, İstanbul. 1987
- Akşin, S.: **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, İş Bankası Kültür Yayınları. 2010

- Alkan, N.: *Sultan II. Abdulhamit ve Osmanlı Modernleşmesi*, Devr-i Hamid, 2011 Cilt 4, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri.
- Alkan, M. Ö.: **Prens Sabahaddin Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne Bütün Eserleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul. 2007
- Aysal, N.: *Kırım Savaşı'ndan Lozan Barış Antlaşması'na Osmanlı Dış Borçlarının Tarihsel Gelişim Süreci (1854-1923)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı: 53 (Lozan Antlaşması Özel Sayısı). 2013
- Aktan, C. C.: *Osmanlı Tımar Sisteminin Mali Yönü*", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı 52, Şubat 1988. s. 69-78. 1988
- Acun, F.: 2002 *Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması*, Türkler, Cilt 9.
- Akça, G., *Tanzimattan Cumhuriyete Siyasal ve Hukuksal Yapının Hülür*, H.: *Modernleşmesi*, Türkiye Araştırmaları Dergisi, Sayı 21. 2007
- Alkan, H., *Osmanlı Liberallerinde Toplum ve Demokrasi Anlayışı*, Liberal Doğan, A.: *Düşünce*, Cilt 15, Sayı: 57 – 58, Kış - Bahar. 2010
- Bozkurt, G.: **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839 - 1939)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara. 2010
- Berkes, N.: **1876 Anayasasının Öyküsü**, içinde **Atatürk ve Devrimler**, Adem Yayıncılık, İstanbul. 1982
- Berkes, N.: *Türkiye'de Ekonomik Düşünün Evrimi*, içinde **Felsefe ve Toplumbilim Yazıları**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul. 1985
- Berkes, N.: **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul. 2016a

- Berkes, N.: **Türk Düşününde Batı Sorunu**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul. 2016b
- Brunner, G.: *“The Concept of Group Right in the Field of Protection of Minorities”*, **Western Rights?: Post-Communist Application**, London.
- Barkan, Ö. L.: *Osmanlı İmparatorluğu’nun ‘Bütçe’lerine Dair Notlar, I, 933/934 (1527/1528) Mali Yılına dair bir Bütçe Örneği, Bütçe Cetveli ve Ekleri*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, XV, Sayı 1-4.
- Bayraktar, B.: *Günümüzde Yeniden Değerlendirilmesi Gereken Bir Düşünür: Prens Sabahaddin Bey*, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Sayı 6.
- BOA Ermeni ve Bulgar Komitecileri İle İlgili Hazırlanan Rapor, 22 Mart 323 – 4 Nisan 1907).
- BOA Osmanlı Hariciye Nezareti’nden Sofya Sefareti Maslahatgüzarı Celal Bey Efendi’ye Gönderilen Resmi Yazı, 151-63501.
- BOA KMS. Dosya 63 Gömlek 63/03-05
- BOA HR. SYS. Dosya 2264 Gömlek 02/111
- BOA HR. SYS. Dosya 2264 Gömlek 02/27.
- BOA HR. SYS. Dosya 2266 Gömlek 82/01.
- BOA HR. SYS. Dosya 2316 Gömlek 07/04.
- BOA SYS. Dosya 2408 Gömlek 08/03.
- BOA HR. SYS. Dosya 2416 Gömlek 55/02.
- BOA HR. SYS. Dosya 2109 Gömlek 07/08.

- Budak, M.: **Toplumbilimci Prens Sabahaddin**, İstanbul: Kurtiş Ofset, 1998
İstanbul.
- Ceran, A. Ş.: **Prens Prens Sabahaddin, Hayatı Dönemi ve Fikirleri**, Arı 1984
Basımevi, Konya.
- Çetinsaya, G.: *II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi*, 2016
Osmanlı Araştırmaları, Cilt 47.
- Çetinsaya, G.: *Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti*, Modern Türkiye'de 2009
Siyasi Düşünce, Cilt 1, 8. Baskı, İletişim Yayınları.
- Çilliler, Y.: *Modern Milliyetçilik Kuramları Açısından 19. Yüzyıl Osmanlı 2015*
İmparatorluğu Fikir Akımları, Akademik İncelemeler Dergisi, Cilt 10, Sayı 2.
- De Madariaga, I.: **Catherina The Great: A Short History**, New Haven: Yale 1990
University Press.
- Demolins, E.: **Anglo – Saksonların Üstünlüğünün Sebepleri Nelerdir?**, 2016
Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara.
- Demolins, E.: **À quoi tient la supériorité des Anglo-Saxons ?**, Paris. 2016
- Denais, J.: **La Turquie Nouvelle Et L'ancien Regime**, Paris. 1909
- Durkheim, E.: **Toplumbilim Dersleri**, Cem Yayınevi, İstanbul. 2016
- Doğan, A., *Perception of Society and Democracy in Ottoman Liberal and 2015*
Alkan, H.: *Socialist Thought*, İnsan ve Toplum, Cilt 5, Sayı 10.
- Durukan, K.: *Prens Sabahaddin ve İlm-i İçtima, Türk Liberalizminin Kökenleri*, 2004
Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1 / Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, Editör: Murat Gültekingil, Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Durdu, M. B.: *Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri*, 2003
Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama
Merkezi Dergisi, Cilt 14, Sayı 14.
- Demir, Ş.: *Tanzimat Döneminde Bir Devlet Politikası Olarak Osmanlıcılık*,
2001
Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 29.
- Ege, N. N.: **Prens Sabahaddin Hayatı ve İlmi Müdafaaları**, Güneş
1977
Neşriyat, İstanbul.
- Ergin, O. N.: **Mecelle-i Umur-i Belediye**, Cilt 1, İstanbul Büyükşehir
1995
Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, Yıldızlar
Matbaacılık, İstanbul.
- Engelhardt, E.P.: 1999 **Tanzimat ve Türkiye**, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Eryılmaz, B.: **Osmanlı'da Birlikte Yaşama Politikası**, İşaret Yayınları,
2019a
İstanbul.
- Eryılmaz, B.: **Kamu Yönetimi**, 11. Baskı, Umuttepe Yayınları, Kocaeli.
2019b
- Eryılmaz, B.: **Tanzimat ve Modernleşme**, İşaret Yayınları, İstanbul.
2006
- Eryılmaz, B.: **Bürokrasi ve Siyaset**, Alfa Yayıncılık, İstanbul
2013
- Eryılmaz, B.: **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi**, Risale
1990
Yayınlar, İstanbul.
- Eşiyok, B. A.: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisinde Bir Dönüm
2010
Noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması*, Mülkiye Dergisi, Cilt
34, Sayı 266.
- Ergenekan, M.: *Liberal opposition in Turkish political life in the late Ottoman
2014
empire and the role of Prince Sabahaddin*, Basılmamış Yüksek
Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ertik, S.: 2015 *Prince Sabahaddin as a liberal intellectual*, Basılmamış Yüksek
Lisans Tezi, İzmir Ekonomi Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü.

- Erkul, A.: **Prens Sabahaddin**, Türk Toplum Bilimcileri, Cilt 1, Remzi 1982
Kitapevi, İstanbul.
- Fesch, P.: **Abdülhamid'in Son Günlerinde "İstanbul"**, Çev. Erol 1999
Üyepazarcı, Pera Yayınevi, İstanbul.
- Frederic, Le P.: **Les Ouvriers Européens**, Paris. 1955
- Georgeon, F.: **Osmanlı – Türk Modernleşmesi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul. 2016
- Gökalp, Z.: **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, Alter Yayıncılık, 2014
Ankara.
- Göle, N.: 2015 **Mühendisler ve İdeoloji**, Metris Yayınevi, İstanbul.
- Genç, M.: **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken 2016
Yayınları, İstanbul.
- Güler, B. A.: *24 Haziran 2004 gün ve 5197 İl Özel İdaresi Kanunu Üzerine*, 2004
politics.ankara.edu.tr/bguler, Erişim Tarihi: 16.10.2018.
- Güler, B. A.: *Avrupa ve Yerel Yönetimlerin Anayasal Konumu Avrupa Bölgesel ve Yerel Yönetimler Kongresi'nin Anayasa Değişikliği İstekleri*, 2005
Genel-İş Emek Araştırma Dergisi, Sayı: 1.
- Güler, B. A.: *22 Şubat 2005 gün ve 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu Üzerine*, 2014
Mülkiye Dergisi, Cilt 29, Sayı 246.
- Gülsoy, U.: **Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri**, 2010
Timaş Yayınları, İstanbul.
- Güneş, H. N.: *Türkiye'nin Yönetmelik Yeniden Yapılandırılması Hakkında Prens Sabahaddin'in Adem-i Merkeziyet Kavramına Atıfla Bir Değerlendirme*, The Journal of Academic Social Science Studies, 2016
Sayı 50, Sonbahar.
- Gözübüyük, Ş., **Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)**, Kili S.: 2000
3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Gözübüyük, Ş., **Türk Anayasa Metinleri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Kili S.: 1982
Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, Ankara.
- Göçek, F. M. : **Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change**, Oxford University Press, 1996
New York.
- Hanioğlu, M. **A Brief History of Late Ottoman Empire**, Princeton: Princeton Ş.: 2008
University Press.

- Hanioğlu, M. **Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul. Ş.: 1981
- Hanioğlu, M. **Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Hanioğlu, M. *Batılılaşma*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 5.
- Hülagü, M. M.: *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Demiryolu Politikası (1876 – 1909)*, Devri Hamid Sultan Abdülhamid, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Cilt 3.
- Helvacı, P.: *Prince Sabahaddin (1878-1948) and His Place In Ottoman Intellectual Development*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- İkdam Gazetesi 19 Ekim 1908.
- İkdam Gazetesi 3 Ağustos 1919.
- İkdam Gazetesi 5 Eylül 1908.
- İkdam Gazetesi 8 Eylül 1908.
- İnalcık, H.: *“Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri” içinde Osmanlı’da Devlet Hukuk Adalet*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- İnalcık, H.: **The Ottoman Empire: The Classical Age 1300: 1600**, London: Phoenix.
- İnalcık, H.: *Islam in The Ottoman Empire*, Cultura Turcica, C. V- VII, 1968–1970.
- İnalcık, H.: *Sened-i İttifak ve Gülhane Hattı Hümayunu*, Belleten, Cilt 17. 1964
- İzgöer, A. Z.: **İttihat ve Terakki’ye Açık Mektuplar Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? ve İzahlar**, DBY Yayınları, İstanbul.
- Kagan, F. W. **The Military Reforms of Nicholas I: The Origins of the Modern Russian Army**, St. Martin’s Press, New York.
- Kansu, A.: **İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908 – 1913**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kansu, A.: **1908 Devrimi**, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Kansu, A.: *Prens Sabahaddin'in Düşünsel Kaynakları ve Aşırı Muhafazakar Düşüncenin İthali*, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1 / Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, Editör: Murat Gültekingil, Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul. 2004
- Karabchuk, T., *Demography of Russia: From Past to the Present*, Studies in Economic Transition, General Editors: Jens Hölscher and Horst Ekaterina S.: Tomann, Palgrave Macmillan, London. 2017
- Karal, E. Z.: *Osmanlı Tarihi – Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876 – 1907*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XIII. Cilt, Ankara. 2000
- Karpat, K.: **Türk Demokrasi Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul. 2016
- Karpat, K.: **Osmanlı Modernleşmesi**, Timaş Yayınları, İstanbul. 2014
- Karpat, K.: **Türk Siyasi Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul. 2015
- Karpat, K.: **Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics**, The University of Wisconsin Press, Madison. 1985
- Karpat, K.: *The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908*, International Journal of Middle East Studies, 3, ss.243-281. 1972
- Keyder, Ç.: **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, İstanbul. 2014
- Kopar, M., *18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Borçlar Tarihine Bir Bakış*, History Studies International Journal of History, Cilt 4 / 1. Yolun, M.: 2012
- Kuran, A. B.: **İnkılap Tarihimiz ve Jöntürkler**, Kaynak Yayınları, İstanbul. 2000
- Kuran, A. B.: **Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri**, Çeltüt Matbaası, İstanbul. 1959
- Kuran, A. B.: **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Mücadeleleri ve Milli Mücadele**, Baha Matbaası, İstanbul. 1956
- Kuran, A. B.: **İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki**, Tan Matbaası, İstanbul. 1948b
- Kuran, A. B.: *İnkılap Tarihimizde Prens Sabahaddin: Meşrutiyet İlanı ve Menfadan Dönüş*, Vatan, 13 Temmuz-16 Ağustos 1948. 1948a
- Kutay, C.: **Prens Prens Sabahaddin, Sultan II. Abdulhamit, İttihad ve Terakki**, 10. Baskı, Tarih Yayınları, İstanbul. 1964

- Kazgan, G.: **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, 6. Baskı, 2017
İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Kutluer, İ.: *Batıcılık*, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001
Cilt 23.
- Kara, İ.: 2004 *İslam Düşüncesinde Paradigma Değişimi*, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 1.
- Kenanoğlu, M. M. 2007 **Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek**, Klasik Yayınları, İstanbul.
- Kamu Yönetimi Temel Kanunu Tasarısı ile İçişleri, Plan ve Bütçe ve Anayasa Komisyonları Raporları
www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c041/tbm m22041054ss0349.pdf, Erişim Tarihi: 16.04.2019.
- Lewis, B.: **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Arkadaş Yayınevi, Ankara. 2015
- Lewis, B.: **İslam Dünyasında Yahudiler**, İmge Kitapevi, İstanbul. 1996
- Lewis, B.: *The Political Language of Islam*, The University of Chicago Press, Chicago. 1988
- Leat, D. : 2005 *Theories of Social Change*, The International Network on Strategic Philanthropy (INSP) Working Paper, www.insp.efc.be, Erişim Tarihi: 18.06.2019.
- Mardin, Ş.: **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul. 2015
- Mardin, Ş.: **Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul. 2004
- Mardin, Ş.: **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul. 1991
- Mithat Paşa: **Tabsıra-i İbret (Hayatım İbret Olsun)**, Cilt: 1, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul. 1997
- Mumcu, A.: **Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı**, Phoneix Yayınevi, Ankara. 2007

Merkezi İdare
İle Mahalli
İdareler
Arasında
Görev
Bölüşümü ve
Hizmet
İlişkilerinin
Esaslarının
Düzenlenmesi
ve Çeşitli
Kanunlarda
Mahalli
İdarelerle İlgili
Değişiklikler
Yapılması
Hakkında
Kanun Tasarısı

<https://www2.tbmm.gov.tr/d21/2/2-0504.pdf>,
Tarihi:20.04.2019.

Erişim

Meşveret, 1895 *Programımız*, 3 Aralık 1895.

Nur, R.: 2005 **Siyasi Risaleler**, Haz. Ahmed Nezih Galitekin, Şehir Yayınları, İstanbul.

Nicolle, D.: **The Ottomans: Empires of Faith**, Thalamus Publishing, Ludlow.

Oktay, T.: *Tanzimat Dönemi İstanbul'da Bir Belediye Örgütlenmesi Örneği* "Altıncı Daire-i Belediye, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı15, Yıl: 7, Cilt 4.

Okan, O.: *Prens Sabahaddin Literatürü Üzerine*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 6, Sayı 11.

Ortaylı, İ.: **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yayınları, İstanbul.

Ortaylı, İ.: *Osmanlı'da 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar*, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 1, İletişim Yayınları.

Ortaylı, İ.,
Erdoğan, E. Ş.: **İttihat ve Terakki Osmanlı İmparatorluğu'nda Gizli Örgütlenmeler ve Darbeler**, Hazırlayan: Alper Çeker, İnkılap Kitapevi, İstanbul.

Osmanlı Ahrar
Fırkası
Programı,1908
Osmanlı Ahrar Fırkası Programı.

- Ökmen, M.: 2003 *Yerel Yönetimlerde Yeniden Düzenleme Girişimleri ve Son Reform Tasarılar Üzerine Bir Değerlendirme*, Yönetim ve Ekonomi Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 1.
- Özel, İ.: 2007 **Çenebazlık**, Şule Yayınları, İstanbul.
- Öztürk, O.: 1999 *Osmanlılarda Tanzimat Sonrası Yapılan Hukuki Çalışmalar ve Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye, Osmanlı: Teşkilat*, Editör Güler Eren, C. 6, Ankara.
- Pintner, W. M.: 1984 *The Burden of Defence in Imperial Russia, 1725-1914*, Russian Review, vol, 43, No 3, ss.231-259.
- Petrosyan, Y. A.: 2015 **Sosyalist Açıdan Jöntürk Hareketi**, çev. Mazlum Beyhan ve Ayşe Hacıhasanoğlu, Yordam Kitap, İstanbul.
- Petrosyan, Y. A.: 1974 **Sovyet Gözüyle Jöntürkler**, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Ramsaur, E.: 2013 **Genç Türkler ve İttihat Terakki 1908 İhtilalinin Hazırlık Dönemi**, Üçüncü Baskı, Etkin Kitaplar, İstanbul.
- Ramsaur, E.: 2011 **Jön Türkler: 1908 İhtilalinin Doğuşu**, Pınar Yayınları, İstanbul.
- Reyhan, C.: 2008 **Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri**, İmge Kitapevi, İstanbul.
- Reyhan, C.: 2007 **Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare: Merkeziyetçilik – Adem-i Merkeziyetçilik**, İmge Kitapevi, Ankara.
- Reyhan, C.: 2006 *Girit Vilâyet Nizamnamesi*, Memleket Siyaset ve Yönetim, Cilt: 1, Sayı: 2, Eylül.

- Reyhan, C.: *Türk Siyasi Tarihinde Prens Sabahaddin ve Cemiyeti*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1997
- Rumpf, C.: *Osmanlı ve Türk Hukukunda Avrupalılaştırma Hareketleri*, Osmanlı, Editör Güler Eren, C. 6, Ankara. 1999
- Richard, S., Ruffle, B. J. : *Religious ritual and cooperation: Testing for a relationship on Israeli religious and secular kibbutzim*" Current Anthropology, 2003 44(5), 713-722.
- Sabahaddin, 2013 **İttihat ve Terakkiye Açık Mektuplar**, Hazırlayan: Ahmet Zeki İzgöer, DBY Yayınları, İstanbul.
- Sabahaddin, 2012 **Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?**, Ayraç Yayınları, Ankara.
- Sabahaddin, 2002 **Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?**, Ayraç Yayınları, Ankara.
- Sabahaddin, 1999 **Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Ve İzahlar**, Ayraç Yayınları, Ankara.
- Sabahaddin, 1999 **Görüşlerim**, Hazırlayan: Ahmet Zeki İzgöer, Buruç Yayınları, İstanbul.
- Sabahaddin, 1906 *Gençlerimize Mektub: İntibah-ı Fikrimiz*, Terakki, No: 1, Syf.1.
- Sabahaddin, 1905 *Les Turcs et le Progres*, Revue.
- Sabahaddin, 1907 *Vilayetler Ahalisine Bir Davet*, Terakki, No: 12, Temmuz.
- Sabahaddin, 1907 İttihad, Terakki, No: 10, Mart.
- Sabahaddin, 1908 *Tenkidinizi Okurken*, Terakki No: 19-20, Haziran.

- Sevgili, Ş.: 2014 “*Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*”: *Prens Sabahaddin’in Kurtuluş Reçetesi Üzerine Bir İnceleme*, Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 2.
- Sobacı, M. Z.: 2015 **Türkiye’nin Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı’na Uyumu Özerklik Miti**, Seta Yayınları, İstanbul.
- Soner, B. A.: 2012 *Osmanlı-Türk Siyasal Geleneğinde Bireysel Ve Kolektif Haklar Mefhumu*, Muhafazakar Düşünce Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 32.
- Soysallıoğlu, İ. S.: 1911 *Prens Prens Sabahaddinefendi ile Mülakat-Vapurda*, Servet-i Fünûn, No: 63 (24 Ağustos 1324).
- Sayar, A. G.: 2013 **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, 5. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Sunay, C.: 2002 *Belediyeciliğin Doğuşu Sürecinde Osmanlı Mirası*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 1, Sayı 3.
- Şen, M.: 1999 *Osmanlı Hukunun Yapısı*, Osmanlı: Teşkilat, Cilt 6, Ankara.
- Şimşek, V.: 2015 *The Grand Strategy of the Ottoman Empire, 1826-1841*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, McMaster University, The School of Graduate Studies in Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy.
- Somel, S. A.: 2004 *Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)*, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 1.
- Seyitdanlıoğlu, M.: 1997 *Osmanlı Ahrar Fırkası: Programı, İçtüzüğü, Beyannameleri*, Liberal Düşünce Dergisi, Sayı 6, Bahar.

- 2001 Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporları.
- Osmanlı İctimai Yapısının Ana Hatları”, Yeni Türkiye Dergisi, Tabakoğlu, A.: 2000 Cilt 6, Sayı 32, ss.331-345.
- Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, Dergah Tabakoğlu, A.: 1985 Yayınları, İstanbul.
- İctimaî Monografi Hazırlıkları: Prens Sabahattin*, Sosyoloji Tanyol, C.: 1947 Dergisi, s. 4-5.
- Tanin Gazetesi 04 Eylül 1908.
- Tanin Gazetesi 9 Eylül 1908.
- Tanin Gazetesi 19 Eylül 1908.
- Tanin Gazetesi 19 Nisan 1909.
- Times 12 Ağustos 1906.
- Times 15 Ağustos 1906.
- Tunaya, T. Z.: **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, 2016a İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Tunaya, T. Z.: **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler 1876 - 1938**, İstanbul Bilgi 2016b Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Tunaya, T. Z.: **Türkiye’de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi**, Cilt 1, 2015 İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tunaya, T. Z.: **Yadigâr-ı Meşrutiyet**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010 İstanbul.

- Minyatür Bir Tanzimat Ülkesi: Lübnan ve 1861 Lübnan Vilayet Nizamnamesi, Çağdaş Yerel Yönetimler, Cilt 14, Sayı 2, Nisan, s. 65-91.
- Tural, E.: 2005
- Habsburg ve Osmanlı İmparatorluğu'nun En Uzun Asrı ve 1864 – Tuna Vilayet Nizamnameleri, Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, Cilt 13, S. 3.
- Tural, E.: 2004
- Tütengil, C. O.: 1954 **Prens Sabahaddin**, İstanbul Matbaası, İstanbul.
- Tütengil, C. O.: 1947 **Prens Sabahaddin**, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, Cilt 2, Sayı 4-5.
- Toprak, Z.: 1993 *Altıncı Daire-i Belediye*, Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 1.
- Tural, E.: 2003 *Osmanlı Kenti, Romanov-Osmanlı Belediyeciliği ve 1868 Nizamnamesi*, Çağdaş Yerel Yönetimler, Cilt 12 Sayı 4.
- Tilly, C.: 2016 **Avrupa'da Devrimler**, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Tribune de Geneve 2 – 3 Mart 1919.
- Toros, T.: 1978 *Doğumunun 100. Yılında Gurbette Ölen Fikir Adamımız: Prens Sabahaddin*, Milliyet, 16 Şubat 1978.
- Ülken, H. Z.: 2015 **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Ülken, H. Z.: 1966 **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Selçuk Yayınları, Konya.
- Ünüvar, K.: 2004 *İttihatçılıktan Kemalizme İhya'dan İnşa'ya*, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 1.
- Von Moltke, K. 1969 **Moltke'nin Türkiye Mektupları**, Remzi Kitapevi, İstanbul.

- Van Dyke, V.: *The Individual The State and Ethnic Communities in Political Theory, The Rights Of Minority Cultures*, Oxford University Press, USA.
1995
- Vatan Gazetesi 3 Temmuz 1949.
- Vatan Gazetesi, 4 Temmuz 1949.
- Weber, M.: **Ekonomi ve Toplum**, Cilt I, 2. Baskı, Yarı Yayınları, İstanbul.
2012
- World Development Report 1999 – 2000**, Oxford University Press, New York.
2000
- Kamu Yönetimi Temel Kanunu Tasarısı ile İçişleri, Plan ve Bütçe ve Anayasa Komisyonları Raporları,
2003 www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c041/tbm22041054ss0349.pdf, Erişim Tarihi: 16.04.2019.
- Yayla, Y.: **İdare Hukuku**, Beta Yayınları, İstanbul.
2010
- Yayla, Y.: **Anayasalarımızda Yönetim İlkeleri; Tevsi-i Mezuniyet ve Tefrik-i Vezaif**, İstanbul Üniversitesi SBF Yayını, İstanbul.
1984
- Yediyıldız, B.: *Osmanlı Toplumunu*, içinde Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, Edt. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: IRCICA), ss.441-510.
1994
- Yıldız, M. C.: *Osmanlı'nın Son Dönemindeki Üç Düşünce Akımının Sosyolojik Analizi: Batılleşme, İslamcılık Ve Milliyetçilik*, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 4, s.279-301.
1999

- 2000 Yerel Yönetimler Reform Tasarısı.
- Yücel, Y.: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona Dair Genel*
1974 *Çözümler*, Belleten, 38. Cilt.
- Zurcher, E. J.: **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, 32.Baskı, İletişim Yayıncılık,
2016a İstanbul.
- Zurcher, E. J.: **Milli Mücadelede İttihatçılık**, 8. Baskı, İletişim Yayıncılık,
2016b İstanbul.
- T.C. 1982 <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1471.pdf>, Erişim Tarihi:
Anayasası 07.05.2019.

EKLER

EK 1.

Osmanlı Hariciye Nezareti'nden Sofya Sefareti Maslahatgüzarı Celal Bey Efendi'ye Gönderilen Resmi Yazı

Bâb-I Âli

Hariciyye Nezâreti

Umûr-I Siyasiyye Müdiriyet-İ Umûmiyyesi

Aded: 151-63501

Sofya Sefâret-İ Seniyyesi Maslahatgüzârı Celal Beyefendiye

Saadetlü Efendim,

İngilizlerin Prens Prens Sabahaddin'e külliyyetli para verip Makedonya'da Müslüman çeteleri teşkîl ettirerek Bulgaristan'a gönderilmesine ve bu sûretle Türkler Bulgarlar'a karşı hareket ediyorlar diye Bulgaristan ile aramızın açılmasına çalışmakta oldukları Atina Sefâret-i Seniyyesince istihbâr olunarak tahkikat-ı mukteziyyeye tevessül olunduğu ve iş bu entrikadan Bulgaristan Sefîri Ma'rifetiyle Sofya'nın dahi haberdâr eylediği Galib Kemalî Bey'den alınan 5 Nisan Sene 915 Tarihli Telgrafnâmede bildirilmiş olmakla bu bâbda taraf-ı vâlâlarından dahi Bulgaristan Hükümetinin nazar-ı dikkatinin celb edilmesi mütemennâdır.

EK 2.

Ermeni ve Bulgar Komitecileri ile İlgili Hazırlanan Rapor

(Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 22 Mart 323)

İki mahdanberu icrâ eylediğim seyâhat ve dest-res olduğum ma'lûmât ber-vech- i zîr arz olunur.

Bulgar komiteleriyle Ermeni komitelerinin ve Jön Türklerin ittihâz ededikleri tedbîrin başlucası el-lyevm firârî Mahmud Paşa'nın oğlu Sabaheddin'in icrâ eylediği tedbîr üzerine Ermeni Komitelerini Bulgarlardan tefrik itdirüb Avrupa'da bulunan ve Jön Türk ünvânını taşıyan adamlarla ittihâd itdirüb on beş gün akdem Viyana'da vukubulan son bir ictimâda el-yevm orada bulunan ermeni erbâb-ı fesâdından varmiyan (varamayan) ile diğer ba'zı Ermeniler ve Jön Türklerin burada bulunan adamları ve kendileri ve âcizleri dahi beraber olduğumuz hâlde der-saadet'de birleşerek lazım gelen mahaller tedârik edildikten ve der-saadet'deki bi-l- umûm ermeni erbâb-ı fesâdıyla görüşükdensonra zuhûra getirülecek ihlâl için lüzûmu olan esliha ve eczâ-yı nâriyyeyi buraya idhâle teşebbüsle reyleri olacağı tabîi olan ve isimleri henüz anlaşılamayub ve varmiyan ve sâirece ma'lûm bulunan ve istanbul'da hâiz-i nüfûz olan zevâtlarla da anlaşıldıkdansonra ihlâl ve iğtişâsa kıyâm ve bursa mahalleriyle bankalara vesâir mebânî-i ecnebiyyeye ve emâkin üzerine yürüyerek dinamitle tahrîb ve mümânaat edecek vükelâ ve sâireyi dahi bir taraftan itlâf ve diğer taraftan mabeyn-i hümâyûn-ı cenâb-ı mülûkânece zuhûra gelecek telâşdan istifâde ederek reşad efendi'nin saltanatını i'lân etmektir. Arzularının hüsn-i neticeye iktirânı esbâbı ingiliz sefârethânesince teshîl kılınacaktır. Ve bu uğurda sarfı îcâb eden mebâlig-i azîmede sabahaddin tarafından istihlâk olunmakda ve buna da mısır prensleri muâvenet-i külliyyede bulunmakdadır. İşbu meseleden henüz bulgar komitelerinin ma'lûmatı olmayub mukarrerât-ı vâkıa dahi şu yevmde balkan ermeni icraât komitesine tebliğ edilecektir. Tebdîl-i saltanatla reşad efendi'nin hilâfeti i'lân olunub parlamento ve meclis-i mebusan ve ayan ber-minval- i sâbık küşâd edilecek ve umûmun hukuku muhâfaza ve Ermeniler dahi bundan istifâde edecektir. Elyevm varamayan (varmiyan), rupan zartaryan, antranik, mardiros ohannesyan, minas veryanes cümlesi Viyana'da kafe mendel nâm salonda Sabahaddin tarafından gelen adamlarla bi'l-ictimâ' hatt-ı hareketlerini mübeyyin programlarını tanzîm etmekte idirler. Balkan ermeni komitesine tebliğ edilecek karar henüz vürûd etmemiş ve merkumânın programlarının hitâmıyla icrâsı için gönderildiği anda elde edilecek sureti takdîm edilecektir. Yukarıda arz etdiğim gibi Ermeni komitesiyle Türklerin besledikleri efkârdan Bulgarların ma'lûmâtı olmayub yalnız vukua gelecek ihlâl ve iğtişâsa iştirâk eyleyeceklerdir. Ve kendüleri dahi nefis-i edirne kasabasıyla kırkkilise ve mustafa paşa civârlarında katliamla ihlâl etmek üzere tedârikât-ı ciddiyede bulunub kavaklı ve burgaz ve habipçe tarikleriyle eşkiya çeteleri ve dinamit i'zâm ve uğrayacakları mahallerde kendülerine peyrev olacak ahali-i fesâdiye ile icraâtde bulunacaklardır.

Viyana'da kesb-i katiyyet eden mukarrerâtın programı balkan ermeni icraât komitesine tefhîm edildiği ve der-saadet'e geldiğimiz zaman varamayanın ve hempalarının icraât-ı mel'anetkârânelerinden tafsîlen ma'lûmât alacağımdan ve kendüleriyle birlikde bulunacak adamları dahi öğreneceğimden bunları yegân yegân hükümet-i seniyyeye teslim edeceğim. edirne ve civarına da fûrceyâb-ı duhûl olacak kesânın müsaade buyurulduğu takdîrde oraya gidüb bi-z-zât ve bi'l-vâsita der-dest etdirerek teslim kılınacağı ve cümlesinin yevm-i hareketleri ve ihtifâ edecekleri mahalleri bi'l-ahire arz edeceğim ma'rûzdur. Bir de der-saadet'e azîmet ve avdetim dahi iştibâh olmamak üzere tüccâr sıfatını takinub mal sevk etmekte ve hesâbını rüyet için gelüb gitmekte olduğumu Bulgaristanca te'mîn etmiş isem de şu hâl yani buraya mal sevk etmek ve oraca mübâyaâtda bulunmak hususunda istihdam ettiğim adamların bile masârifini idâre etmeyüb pek ziyâde zararı bâdî olmakda bulunduğundan hem zarardan vikâye ve hem de husûle gelecek iştibâhdan tamamen beri bulunmak için doğrudan doğruya edirne ile muâmele etmekliğim esbâbının teshîl ve istikmâlini ricâ eyledim.

AGOP ÇERÇİYAN

EK 3.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Programı¹

İttihat ve Terakki Komitesi, Türkiye'de basının sansüre tabii olmasından ötürü, faaliyetlerini duyurmak için Paris'te Meşveret adında bir gazete çıkarmaya başlamıştır.

Genç Türk Partisi'nin arzu ve düşüncelerinden yabancı okuyucuları haberdar etmek için de Fransızca bir ilave çıkarılacaktır.

Aşağıda sunulan programımız nasıl hareket edeceğimizi ve ulaşmak istediğimiz hedeflerimizi açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Osmanlılar arasında eskiden mevcutt iken bugün yok olan dostlukların, huzur ve sükunun yeniden yaşanmasını şiddetle arzu eden belli kimselerle, iş birliği yapma kavrındayız!

Toplumsal dayanışmayı devam ettirebilmek için lüzumlu gördüğümüz şimdiki hükümdarı devirme düşüncesinde değiliz. Fakat ülke gelişmesi için şart olduğuna inandığımız prensiplerin propagandasını yapacağız. Parolamız “Asayiş ve ilerlemedir” ve cinayetlerle elde edilecek ödünlerden de uzağız.

Şu ya da bu eyalet için ziyade imparatorluğun her tarafı için reform istiyoruz, tek bir azınlık için değil, Yahudi, Hristiyan ve Müslümanların tamamı için eşit haklar istiyoruz. Medeniyet yolunda ilerlemek istiyoruz.

Medeniyet yolunda ilerlemek istiyoruz ama Osmanlı toplumunu oluşturan milîyetlerin kendi var oluş haklarına hürmetkar olmayan bir gelişmeyi istememiz mümkün değildir. Sahip olduğumuz Şark medeniyetini devam ettirmeye azimliyiz ve bu sebepten dolayı Batıdan, milletlerin hürriyet yarışına kılavuzluk edecek olan ilmi gelişmelerden kabili tatbik olanları ve öz kültürümüze ters düşmeyenleri alacağız.

Avrupa'da, her türlü bağınazlıktan kurtulmuş, Doğunun ve Batının iyiliğini isteyen vicdan sahibi kimseler vardır ve biz böylelerinden manevi destek bekliyoruz.

Yabancı güçlerin Osmanlı otoritelerine doğrudan müdahalesine karşıyız. Böyle olmamızın nedeni tutuculuk değildir çünkü biz dini inancın bir vicdan meselesi olduğu kabul etmekle birlikte, meşru medeniyet hissiyatıyla ve millî gururumuzla hareket ediyoruz.

¹ Programımız, Meşveret, 3 Aralık 1895.

EK 4.

Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin Programı

Madde 1. Osmanlı memleketlerinde tatbik edilecek ıslahat-ı siyasiye, sınıf ve tebaanın bila istisna kaffesine şümülü olmak üzere vilayet-i mevcudenin adem-i merkeziyet ve tevs-i mezuniyet usul ve kaidesiyle idaresi esasına müstenit olacaktır. Adem-i merkeziyet ve tevs-i mezuniyet usulü 1876 senesin neşrolunan Kanun-i Esasi'nin 108. maddesinde münderiç bulunan kaide-i intihap üzerine müesses olacak ve bu Kanun-i Esasi dahi ahval ve vakayi-i muhtelifede lüzumu hissedildikçe tadilata uğrayacaktır.

Madde 2. İntihap ile teşkil edilen Belediyeler, Nahiye Meclisi, Mecalis-i İdare-i Belediye, nahiye ve vilayet umur ve mesalihinin tesviye ve rüyetine iştirak ve müdahale edebilecektir. Ara-yı hafı ile müntehip aza ile bunlara terfik edilecek aza-yı daim (adedi erkan-ı meclisin beşte birini tecavüz edemeyecektir)'den mürekkep bir meclis-i umumi, vilayetin umur-i maliyesiyle kavanin ve nizamatına ait mesail ve muamelatta salahiyet-i tamme ve vasiaya malik bulunacaktır. Bu heyetin müzakeratı aleni olacaktır. Meclis mesail-i müteaddide meyanında vergilerin tarh ev tevzii ve tahsil ve cibayeti hakkında ita-yı rey edebilecek ve vergi hasılatının vilayet ve hükümet-i merkeziye arasında kararlaştırılacak olan ihtiyacat-ı mahalliye sarfedilmek üzere lüzumu olan miktarı vilayete terk olunacaktır.

Madde 3. Bir taraftan vilayetler arasında temin ve tevs-i diğer taraftan vilayat-ı mevcude ile hükümet-i merkeziye arasında ittihat ve irtibatı takviye etmek için 1876 senesinde ilan edilen İdare-i Meşrûta yukarıda söylenilen şeriat dâhilinde teessüs edecek ve payitahtta meclis-i umumiye-i vilayet azası meyanında bilintihap gönderilen murahhaslardan mürekkep bir Mebusan Meclisi küşad olunacaktır.

Madde 4. Akvam-ı muhtelifeyi yek diğerinden tefrik eden münazaat ve mücadelata çaresiz olmak ve meclis-i muhtelif-i vilayatta her kavim kendi adetleriyle mütenasip aza veya muharras temin etmek üzere, tedabir-i lazimeye tevessül edecektir.

Madde 5. Herhangi kavme mensup olursa olsunlar bilumum aynı hukuk ve imtiyaza mazhar olacak ve binaenaleyh aynı şerait ile mükellef bulunacaklardır. Metakib-i askeriye dahi dahil olduğu halde bilcümle Metakib-i Aliye, hükümetin her tebasasına küşad bulundurulacaktır.

Madde 6. Memleketin asayiş ev inzibatı bir jandarma heyeti marifetiyle temin olunacak ve jandarma efradı sekeneyi teşkil eden akvam-ı muhtelifeden işbu akvamın nüfus-ı mevcudesiyle mütenasiben intihap olunacak ve jandarmaların tahsil ve talimi emrinde muvakkat bir zaman ecnebi muallim ve zabitanı istihdam edilecektir.

Madde 7. Valilerle mutasarrıflar, defterdarlar, Defter-i Hakani müdürleri, Bidayet ve İstinaf mahkemeleri reis ve müddeiumumileri, hükümet-i merkeziye tarafından nasp ve tayin edilecek ve memurin-i saire-i mülkiye ve adliye valiler teşkil ettikleri ekseriyete nispetle akvam-ı muhtelifi meyanından intihap ve tayin eyleyeceklerdir.

Madde 8. Kuvve-i zabıta memurin-i mülkiyenin emrine tabi olacaktır.

Madde 9. Alelumum vergiler tadil ve basit ve makul bir tarzda tahsil ve cibayet tesis edilecek ve emval-i gayr-i menkuleyi itimat ve emniyetten mütevellit menafi ve muhasenattan istifade ettirilecek surette emlak hakkında cari ve mer'i olan kavanin nizamata tebdil alınacak ve hükümdarın son otuz sene zarfında gayri meşru olarak zaptettiği emsal ve emlakın hükümet veya eshabına iade ve tesliminden sonra Hazine-i Hassa'ya bir had temin edilecektir.

Madde 10. Muahedat-ı düveliye ahkamı her türlü tecavüzden masun olacaktır.

EK 5.

1902 Birinci Jön Türk Kongresi Sonuç Bildirisi

1) İmparatorluğun kötü yönetilmesinin yegane suçlusu olarak beşeriyetin nefretini kazanmış ve yirmi beş yıldır devam eden rejimle, Osmanlı vatandaşları arasında dayanışma olduğu iddialarını bütünüyle reddediyoruz.

2) İmparatorluğun farklı din ve ırklara mensup vatandaşları arasında, hiçbir ayırım yapılmaksızın, bir sulh anlaşması yapılmasını istiyoruz. Padişah fermanıyla ilan edilecek ve uluslararası anlaşmalarla garanti altına alınacak bu sözleşme, mahalli idarelerde görev almak haklarını güvence altına alacak, vazife ve mesuliyetler bakımından herkesi eşit sorumluluk altında bulunduracak ve farklı azınlıklar arasındaki birlik ve beraberliğin yegane güvencesi olan Osmanlı Hanedanına sadakar ve doğrulukla hizmet etmeyi temin edecektir.

3) Şartlar ne olursa olsun kendimizi Osmanlı vatandaşlarının arzularını karşılamaya adanıyoruz ve vatanseverlerin şu üç gayenin gerçekleşmesine yardımcı olmalarını istiyoruz:

a) Osmanlı İmparatorluğunun bölünmez bütünlüğünün devam ettirilmesi.

b) İlerlemenin temel şartı olan sulh ve asayişin yeniden kurulması.

c) İmparatorluğun yasalarına uyulması ve özellikle, keyfi uygulamalara karşı genel reform hükümlerinin tatbik edilmesi ve Osmanlıların siyasi hak hürriyetlerinin yegane dayanağı olan 1876 yasasına hürmet edilmesi.”

2 Şubat'ta Paris'te toplanmış olan Osmanlı İmparatorluğu halkının temsilcileri, Türkiye'deki mevcut rejimi protesto eden yukarıdaki bildiriye de göz önüne alarak aşağıdaki maddelerde belirtilen hususların mesuliyetini üzerine almıştır:

- Şimdiki hükümet şekline son verilerek, üriyet ve adalete dayanan bir yönetimi işbaşına getirmek suretiyle, Anayasanın yeniden yürürlüğe konmasını temin etmek.
- Avrupalı devletlere başvurarak Babı Ali ile yapmış oldukları anlaşma maddelerinin, imparatorluğun bütün eyaletlerinin istifade edeceği bir şekilde, uygulanmasının kendi vazifelerinin gereği olduğu kadar beşeriyetin de faydasına olacağını hatırlatmak!
- Şimdiki rejimin Anayasal bir idareye dönüştürülmesi çabalarının henüz erken olduğunu ve menfaatlerine uygun düşmeyeceğini belirterek bu çalışmalara katılamayacaklarını Ermeniler ilan etmiştir. Kongreye katılmış olan Osmanlı üyeleriyle, onlarla birlikte hareket eden Rum ve Arnavutların çoğunluğu teşkil etmiş olmalarının çekmekte oldukları sıkıntıları en iyi şekilde gidermenin yollarını bulmaktan Ermenileri alıkoyamayacağını ifade etmişlerdir.

Birincisi: bütün vilayetlerde ve özellikle yaşamakta oldukları eyaletlerin yönetiminde Ermenilerin vazife almalarının en tabii hakları olduğu.

İkincisi: Merkezi hükümetin liberal prensipler üzerine yeniden kurulması, azınlık haklarının en iyi şekilde korunmasını temin edeceği gibi eyalet idarelerinin normal çalışması da imparatorluğun başka vatandaşlarına tanınan hakların aynısını Ermenilere de bağlayacaktır.

EK 6.

Umum Osmanlı Vatandaşlarımıza Beyanname

Umum Osmanlı Vatandaşlarımıza;

Avrupa'ya vücudumuzdan beri zat-ı şahaneye takdim ettiğimiz birçok hususi layihalarda Milleti'ni Osmaniye'nin ihtiyacat-ı medineyesini halisane ve samimane arz eyledik. Yazık ki, padişah beyanat-ı meşria ve muhikkimizin hiçbirini nazarı dikkate almayarak yalnız İstanbul'a avdetimizi temin için tarafımıza memurlar sevk etmek, telgraflar ve kağıtlar yağdırmakla meşgul oldu. Bittabi bunları reddettik. Fakat her redde karşı taraf-ı şahanelerinden yeni bir tecavüze, yahut yeni bir tehdite maruz kaldık. Ez cümle daha ferda-yı azimetimizde Fransa hükümetine resmen tebliğ ettirdiğini bir notada hakkımızda en şeni iftiralar ve ithamlarla devleti müşarünileyhden teslimimizi talep eyledi. Bu noktaya hükümet-i cumhuriye tarafından layık olduğu sükût ile mukabele edildiğini görünce pederimizin Memalik-i Osmaniye dahiinde bulunan tekmik emlakini taht-i hacze aldırdı. Nihayet validemiz Seniha Sultan hazretlerini de Yıldız'a hapsedti. Kendi öz hemşiresi bulunan müşarünileyh hazretleri hakkında tecviz eylediği muamele-i gaddarane, muazzez validemizi bize karşı adeta rehin makamında tutarak onun felaketiyle bizi meysus bu suretle avdete mecbur etmek maksadına mebni idi.

İşte çare addettiği bütün bu mezaliminden hiçbir nitece çıkmadığını gören Sultan Abdulhamit Han bu kere de İstanbul'a avdet etmeyecek olursak hayatımızdan da katiyen feragat lazım geleceğini alenen bildirdi. Fakat, teneffüs ettiğimiz demleri kendisine medyun olduğumuz sevgili vatanımızın en takatşiken musibetlerin yedi kahrında bir bacize olduğunu gördüğümüz müddetçe onu bir temaşa-yı atılane ile imrar edilecek hayatı zamanı tabisinden evvel bir tülei türap altına girmeye terih edecek insanlardan olsaydık, ikametgahımızdaki izet ve rahatı terkederek bugünkü mevkide bulunmazdık. Binaenaleyh hemşiresini, biraderini, evladını hapis ve tazyika rızadade olan bir kalpten saadet-i milliyemizin teminini ümid, abesle iştigal demek olacağından ikbal ve tealisi yolunda hasr-ı nefis eylediğimiz millet-i necibe-i Osmaniye'nin hissiyat-ı ulviye-i vatan peranesine müracaat ediyorum. Kemal-i teessüfle itiraz eyleriz ki, sülale-i Ali Osmani içinden çıkan bir hükümdarın tarihimizin son yirmi beş senelik faslına sürdüğü leke o kadar büyüktür ki, yine o aile-i saltanat erkânı icabı halinde bu meşum lekeyi kendi kanlarıyla silmedikçe heyet-i içtimaiyemiz önünde tebriye-i zimmet edemeyecektir. İstanbul'dan infilakımız bu vazife-i maneviyeyi ifa hususunda yalnız bizi serbest bırakmış olduğu için yaşadığımız müddetçe hiçbir endişe isterse o, bir endişe-i hayat olsun başladığımız işe devamdan bizi meneylemeyecektir. Maksadımız menfaati müttehid olduğu halde mesleken mütteferrik olan ve o tefrika yüzünden telafisi gayri kabil bir felakete maruz bulunan Türk, Arap, Arnavut, Ermeni, Makedon, Rum, Kürt, Musevi vatandaşlarımızın kuvvetini bir noktaya cemeylemek ve bu suretle hem bugünkü seyyiata hitam vermeye ve hem de yarınki hükümet-i adılanenin temel taşlarını ara-yı umumiye-yi Osmaniye'nin inzimamiyle vaz'a çalışmaktadır. Bu ittihadın teessüs edeceği bina-yı mualla-yı medeniyet yirminci asrı terakkinin bir tac-ı ibtac-ı zişevketi olacak ve beşeriyeti müstakbelenin bütün mütefekkir evlatları bu eseri sayı takdis eyleyeceklerdir.

İttihadın vukuu bir meclis-i umuminin inikadına vabestedir. Binaenaleyh beynannamemize cevap vermek isteyen ahrar-ı milletin reylerini tarafımıza bilatehir bildirmelerini menfaat-i umumiye-yi Osmaniye namına rica eder ve ihtiramat-ı ihvankaranemizi takdim ve kesb-i fahr eyleriz.

EK 7.

Sadrazam Hüseyin Hilmi Bey Tarafından 6 Ocak 1909 Tarihinde Prens Sabahaddin'e Gönderilen Mektup

“Paris 'te Sultanzade Prens Sabahaddin'e,

Desaadet'e dönmeyi arzu etmekle birlikte İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yapmayı tasarladığı icraattan korkarak dönmeye cesaret edememekte olduğunuz, valideniz Seniha Sultan tarafından arz ve ifade edilmiştir. Zaatınızın kanunu takibatı gerektirecek bir davranış ve hareketi hükümetçe bilinmediği gibi İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin de hakkınızda herhangi bir şekilde su-i zannı ve korkmayı gerektiren hiçbir karar tasarısı bulunmadığı ve aziz vatanımızın refah ve ilerlemesine çalışan Cemiyet'ten gerek zatınız gerekse diğer vatan evladından kim olursa olsun hiçbir fert hakkında yolsuz bir muamele yapılması hayal olacağı sebebiyle, sizi çekemeyenlerin yazıp söylediklerine zerre kadar güvenmeyerek büyük bir emniyetle dönmeniz hususunda işbu yazı kaleme alındı, efendim.”

EK 8.

Mahmut Paşa'nın Ahmet Rıza Bey'e Mektubu

Vatanımızın uğurunda yapılmakta olan mücadelenin bugün ne düşündüklerini açıkça söyleyemeyen bütün Osmanlıların kalbinde nasıl bir şükran uyandırdığını tarif ve izah edebilmek güçtür. Çünkü bu mücadele can çekişen vatanın son ümididir.

Türkiye bir asırdan beri yetiştirdiği en kıymetli evlatlarını birlikte ve aynı gaye için müşterek mücadelenin sakafına toplamıştır. Bu hakikat, öyle zannediyorum ki, çok yakın istikbalde bütün erbabı namusu toplayacak ve bunların mevcudiyetine rağmen, onlardan kaçınan ve ürken makamı hilafet ve saltanat sahibini huzur-u tarihte mahkum edecektir. Görülmektedir ki hüsniyet sahibi ve vatanperver bir tacidar için yapılacak yegane şey, hepsi ayrı ayrı kıymet olan vatan pervarını etrafına toplayarak, elemde vatanı felaketlerden halas etmek olduğu halde, bunun aksi yapılmakta ve ilimden, mantıktan, hak ve hürriyetten korkulmakta, bunları müdafaa edenler de menfur ve mel'un addedilmektedir. Bu hal ve hareket, vatanımızın harici düşmanlarının da mahv-ü perişanımız için bekledikleri neticedir.

Ben şuna kaniim, ki eğer bu dertlerden halas olacak isek ancak kendi irademiz ve faziletimize istinat edeceğiz. Bugün içinde çırpındığımız felaketten kendimizi kurtarmaya yine kendimizin muvaffak olabileceğimizi mahzun kalbimizle düşünmeliyiz. O halde ümidimizi kesmeyelim. Elele verir çalışırsak, sahil-i selamet gözlerimizin önünde çabuk nümayan olur. Ki, bu netice vatan-ı mukaddesin yegane ümididir.

EK 9.

Ahmet Beyin Mahmut Paşa'nın Mektubuna Cevabı

Hanedan-ı Saltanattan en maruf bir zatın vatanını kurtarmak için kendisine muavenet elini uzatmış olmasından dolayı firmakımızın minneti sonsuzdur. Mücadele arkadaşlarımla beraber beni en çok memnun eden bir şey varsa, o da, bu samimiyet ve itimadın irfan ve ilim sahibi, efkar-ı vasıa ve hürriyetperverane amale malik kıymeti müselleme bir recül-ü devletten gelmiş olmasıdır. Sabık bir nazır olarak ve Padişahın efkar ve niyetlerine en aziyade vakıf olarak zat-ı devletlerinin bu fikirleri, mücadelemizin meşruiyetine en kat'î delil ve isbattır.

EK 10.

Prens Sabahaddin'in Birinci Jön Türk Kongresi Açılış Konuşması

Bundan tahminen on ay mukaddem Damat Mahmud Paşa hazretlerinin mahadim-i fahimaneleri Sabahaddin ve Lütfullah beyefendilerin Mısır'da iken neşrettikleri beyanname-i umumide akdine lüzum-i hakiki gösterdikleri Kongre Şubat-ı efrencinin dördüncü günü akşamı Fransa Ecümen-i Daniş'i azasından Mösyö Lefevre-Pontalis'in salonunda hükCımet-i Hamidiye'nin mümanaatına rağmen parlak bir surette inikad etti.

Milletimizin çeşman-ı hamiyetinden süzülerek katerat-ı rahmet gibi Avrupa bilad-ı hürriyetine taraf taraf dağılan ve hukuk-i magsube-i ümmeti cansiparane müdafaaya bezl-i mesai eden bu müteferrik cemiyat-ı insaniye prenslerin ikdamat-ı mevani' -ber-endazaneleri sayesinde bir yere toplandılar.

Bu leyle-i ictimfö: tarih-i millimizin bir fasl-ı rengin-i kıymetdarıdır. O gece elliye karib med'uvvin mü'temer başlarında Osmanlılığın ikkil-i iftiharı simalarında necabet-i kalbiyelerinin beşâset-i muhalesat-asarı nümayan olduğu halde birer birer salonda ahz-ı mevki ettiler.

Duvara ta'lik olunan -elvan-ı selase-i insaniyet denmeye şayan- Fransız bayrağıyla birlikte, milletin hilal-i adaletine sığınmış bir yıldızdan müteşekkil, Osmanlı rayet-i istiklali hem-aguş-i iştiyak olarak hazirun-i Osmaniye'nin enzar-ı iftiharını nur-i sürur ile dolduruyordu.

Saat dokuza doğru Lütfullah Beyefendi sahib-i hanenin Osmanlı Hürriyetperveranı hakkında gösterdiği muamele-i insaniyet-karaneye Fransızca bir nutk-i muhtasarla bütün Osmanlılar namına takdim-i teşekkürata başladı.

Hitam-ı nutku müteakip Mösyö Lefevre-Pontalis'in bilmukabele irticalen söylediği kelimat-ı mutayyebe-i samia-nevazi hazirunun sürekli alkışlarıyla istikbal olundu.

EK 11.

Mustafa Kemal Paşa'nın Prens Prens Sabahaddin hakkında Cafer Tayyar Paşa'ya yazdığı mektup

Birinci Kolordu-yı Hümâyûn Kumandanlığı Erkân-ı Harbiyesi

Ankara

12.1.36

Birinci Kolordu Kumandanı Miralay Cafer Tayyar Beyefendi'ye Dersaadet'de Prens Prens Sabahaddin'le görüşülmüştür. Müşarünileyh, mebus olmak arzusunda ise de Padişahın Meclis-i Meb'usânı arzu etmediğini, hatta geçenlerde huzura kabul olunduğu zaman, iki defa, "Namuslu adam bu meclise girmez" dediğini söylemiştir. Prens'in akvâl ve ahvâl-i umumiyesi bir nezâret kabulünden ziyade bir kabine teşkiline mütemayil görünmektedir. Müşarünileyh, Kuvâ-yı Milliye'nin fevkalâde lehdârıdır. İzmir harekâtını pek meşru telâkki eylemektedir. Kuvâ-yı Milliye rüesâsiyle Dersaadet'de teşrik-i mesâi etmeye âmâdedir.

Hey'et-i Temsiliye nâmına

Mustafa Kemal

EK 12.

Prenslerin Protestosu¹

Osmanlı Hanedanına mensup Prens Sabahaddin ve Prens Lütfullah, Cumhurbaşkanı Bay Loubet'ye hitaben aşağıdaki mektubu yazmışlardır:

Sayın Cumhurbaşkanı; Bize çeşitli yerlerden gelen haberler, dört yüz yıldan beri süregelen, sizin krallarınız ve bizim ceddiniz Kanuni Sultan Süleyman tarafından temelleri atılan Fransa ve Türkiye arasındaki dostane ilişkilerin kopmanın eşiğinde olduğunu gösteriyor ve bu gelişme de endişelenmemize yol açıyor.

Bu durum bizi derinden üzmektedir; bir bütün olarak Türkiye'nin de bu olaydan üzüntü duyduğunu eklemeliyiz; ancak Fransızların artık bugünkü Sultan'la biz Türkleri ve Türkiye'yi aynı kefeye koymamaları gerekir.

Padişah İkinci Abdülhamid idaresi altında Türkiye hiçbir şey değildir. Türklerin de bu durumda sessizce acı çekmekten başka ellerinden hiçbir şey gelmemektedir. Hatta sessiz kalmaları bir suç olarak kabul edilmezse; bu bile onları çok mutlu etmektedir.

Cömert, namuslu, dostluklarına ve verdiği söze sadık halkımızı, onları her gün baskı altında tutan, işkence eden, kırıp geçiren bir tiranın yanlıgıları ve işlediği cinayetleri dolayısıyla suçlamak eşine az rastlanır bir adaletsizlik olacaktır.

Sultan İkinci Abdülhamid 1895-1896 yıllarındaki Osmanlı Ermenilerine yönelik büyük kıyım dolayısıyla her yerde çok haklı bir kınamanın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde hergün gerçekleşen, ızdırıp, gözyaşı ve mateme neden olan, tebaasının (Hristiyan ve Müslüman) ortadan kaybolmaları ve ölmeleriyle sonuçlanan suçlar da, Avrupa'nın onurlu kişilerinin katında en az Ermeni kıyımı kadar aynı şiddetle kınanmalıdır; zaten bu korkunç işlerin gizlenecek bir yönü olmadığı da ortadadır.

Fransa'nın bugün şikayetçi olduğu gelişme, bizim daha a dil, daha dürüst ve daha insani bir yönetim biçimi ve ülkemize yaptığı seçkin hizmetlere karşın Sultan tarafından öldürülen Midhat Paşa'nın anayasasının yeniden yürürlüğe girmesi için giriştiğimiz haklı mücadelenin yasallığını göstermeye yetmez mi?

Bu gelişme ülkemizin bilgisiz, eğitimsiz, kendini kadir-i mutlak sanan, kişisel aydınlanmadan nasibini almamış, yansız davranmayı bilmeyen; ne fedakarlığa, ne özveriye ne de vatanseverliğe inanan; bütün soylu duygulara karşı olan hilekar güçsüz olduğunu hissettiğinde her zaman aldatmaya, güçlü olduğunu anladığında ezmeye hazır; vicdansız, yasaları tanımaz ve sözüne güvenilmez bir halife; kişisel güvenliğini sağlamak hususunda hastalık derecesindeki özeninden başka bir meşguliyeti olmayan korkak bir sabit fikirli, ama aynı zamanda gaddar olan; muhbirlik, hafiyelik, rüşvet veya terörden başka bir yönetim tarzı bilmeyen bir hükümdar tarafından hergün ne gibi felaketler ve tehlikelere maruz bırakıldığına tanıklık etmemekte midir?

Tek başına bu olay; Fransa gibi büyük bir gücün temsilcisine Sultan tarafından verilen sözün önemsenmemesi, unutulması olayı, bütün dünyaya, o kadar sabırlı, o kadar yasalara sadık, hükümlan olan hanedana o kadar saygılı olan halkımızın, nasıl yavaş

¹ Yukarıdaki [Sabahaddine et Loutfoullah; "Protestation de Princes du Sang" Moniteur Ottoman Premiere annee No: 12 (samedi 14 septembre 1901) p.1] yazının çevirisidir. (Çeviren: Erol Üyepazarcı).

yavaş daha insani, daha saygın ve daha dürüst bir yönetim biçimi ister hale geldiğini; böyle bir gelişmeyi görmeyi en ivedi ve en zorunlu sorun kabul ettiğini göstermiyor mu?

Altı yüzyıldan beri Türkiye'de şerefiyle hükümlan olan İmparatorluk hanedanına mensup kişiler içinden yalnızca biz varlığımızı tehlikeye atarak, Türkiye'nin içinde bulunduğu cehennemden; hergün ihbar edilen, izlenen, zulmedilen, sürülen, yok edilen; saygın, özgürlükçü, civanmert, vatansever oldukları kadar gerçek birer kahraman da olan kurbanların ülkesinden kaçabildik.

Bu durumda, hanedanın içinde sadece bizler, hür bir ülkede sesimizi özgürce yükseltebiliyor, bağımsızlığımızla gurur duyabiliyorsak; bir görevimiz de olacaktır ve biz bu görevi yerine getirmek istiyoruz.

Biz kendimizi, hanedana olan kan bağımızla, bütün Osmanlı İmparatorluğu'nu bu kadar sıkı birbirine kenetleyen atalarımıza borçlu hissediyoruz. Eğer içimizden biri bile, halkımız ve devamlı izlenen, hapsedilen, zorla ve tehditle gözaltında tutulan hanedan mensupları adına bütün gücüyle durumu protesto ederse, dayımız Abdülhamid bir daha asla şerefimizle oynayamaz.

Biz mademki her şeyi, malımızı mülkümüzü, vatanımızı, ailemizi, sevdiklerimizi bu acı sürgün ayrıcalığı için, Osmanlıların gözünde çok aziz olan bu güzel Fransa' da, konuksever semanın altında, hür bir ülkenin havasını bir parça teneffüs etmek için terk ettik; Sayın Cumhurbaşkanı, size, sorumlusu yalnızca Sultan olan bu anlaşmazlığa karşı protestomuzu iletiyoruz.

EK 13.

Türk ve Ermeni Liberalleri¹

Her şeye karşın biz, bazı tehlikelerin ve de bazı umutların olasılığı üzerinde fikir birliği içindeyiz. Müstereken, bütün Osmanlılar için, İmparatorluğu oluşturan halkların her birinin gereksinimleri ve istekleriyle uyum içinde olacak bir rejimi istiyoruz.

Ermenilerin bana yazdığı mektupta, kanıtını verdiğim "geniş görüşlü ve hoşgörülü düşünce" övüldükten sonra benim "gönüllü sürgünlük mesleğim" üzerinde durularak, "Osmanlı İmparatorluğu liberallerinin konferansında görüşmeleri yönetirken gösterdiğim yansızlığa duyulan şükran duyguları" belirtiliyor. Bu benim görevimdi.

Biz yalnızca hoşgörülü olmakla yetinmiyoruz; bütün vatandaşlarımızın yasal haklarına saygı göstermekten de şeref duyuyoruz.

Türk halkının toplumsal gelişimi üzerinde kısa bir zaman önce yaptığım bir araştırmada, istibdada karşı isyan etmekte, Hristiyan Osmanlılara göre onların geç tepki göstermelerinin ana nedenlerini araştırdım. Bu nedenleri şöyle özetleyebilirim:

1- Tarihi neden: Unutmamak gerekir ki, Türkler, Küçük Asya'ya Hristiyanlardan çok sonra yerleşmişlerdir ve göreceli olarak onların hükumete karşı isyan hareketleri, Hristiyanlara göre daha azdır. Türkler bu bölgeye göç etmeye başladıkları zaman; Ermeniler, Slavlar, Rumlar yüzyıllardan beri burada bulunuyorlardı ve yerleşik konumda idiler, ayrıca gelişmiş hatta bazen olağanüstü parlak bir uygarlığa sahiptiler. Halbuki, göçebelikten yerleşik düzene geçiş, her ulus için, bu dönüşümün zorunlu kıldığı bütün güç işler nedeniyle her zaman zor ve ağır olur.

2- Siyasi nedenler: Bugün Hristiyan unsurlar, merkezi hükumete karşı isyan ettikleri zaman, Türkler tarafından her zaman saygı gösterilmiş ve gerçek bir siyasal örgütlenme oluşturan dini toplumlarının içinde yoğunlaşmış bir destek bulabilmektedirler. Aynı zamanda, Hristiyan unsurlar, Batı dünyasının dini sempatisiyle dıştan da desteklenmekte ve yardım görmektedir.

Türkler ise ne içeriden ne dışarıdan bir destek bulamamaktadır. Önceden hazır olan hiçbir siyasal eylem merkezleri yoktur. Bu despotluktan iki kat fazla acı çekmektedirler; çünkü hem diğer halklara göre daha çok ezilmekte, hem de ezilenler tarafından bu eziyeti yapmakla suçlanmaktadırlar. Bugünkü rejime karşı Türklerin açık bir isyandaki geç kalışlarının ikinci nedeni de budur.

3- Psikolojik neden: İmparatorluğun Müslüman olmayan halkları, isyan ettikleri zaman kendilerini ırk olarak, gelenek ve görenek olarak ve nihayet din olarak farklı bir halkın hükumetine karşı isyan etmiş gibi görüyorlar. Bu üçüncü nedenden dolayı, despotluğa direnme konusunda asilerin halk içinde yaptıkları propaganda, Türklerinkine göre daha kolaylıkla yayılabiliyor.

4- Ekonomik neden: Türk ulusunun askeri oluşumu, onu daha sonraları, esas olarak yönetici sınıf olmaya yöneltti, hatta bana göre yalnızca memuriyeti meslek olarak seçtiler. Bu arada, büyük kentlerde özgürlük hareketi doğunca, bu harekete katılanlar özellikle memurlar veya memurluğa bağımlı olan kişilerdi. Ancak bu içler

¹ Sabahaddin; "Liberaux turcs et Armeniens" Courrier Europeen (1 Aralık 1905) adlı makalenin çevirisidir. Bu makalenin Türkçesi için bkz. Paul Fesch; Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul, (Çev: Erol Üyepazarcı, İstanbul, Pera Yayıncılık, 1999), s. 399-406.

acıısı rejimde, şerefini koruyan memurlar, yıllık maaşlarından ancak dört veya beş maaşını alabiliyor ve günlük hayatın gereksinimleri altında eziliyorlar. Onlardan bu yoksul durumlarında, kurtuluş hareketine maddi katkıda bulunmaları nasıl istenebilir? Üretici sınıf da aynı durumda. Korkunç kötü olan koşullar altında ezilen köylüler, merkezi hükümetin ihmali veya despotluğunun sonucu ortaya çıkan karmakarışık durumlardan dolayı iyice fakirleşmişler.

Her şeye karşın, Türkler arasında büyük ve verimli sonuçlar verecek bir aydın hareketi görülmektedir. O kadar çok sayıda yurtsever ve liberalin suç işledikleri varsayılarak kapatıldığı hapishaneler, bu savımızı kanıtlamaktadır.

II. Abdülhamid, İstanbul' daki okullarda ve fakültelerde çağdaş bir eğitim gören binlerce Türk gencini sürgün ederek, istemeden özgürlük davasına büyük ölçüde hizmet etmiştir. Çünkü bu sürgünler, İmparatorluğun en ücra köşelerine kadar ilerleme davasının havariliğini yapıyorlar.

Türkiye' de, Batı uygarlığının etkisinde kalan ilk yerler kentlerdir; kırsal kesim de, kentlerle birlikte, siyasal sürgünler sayesinde, çağdaş düşüncelerle tanışmaya başlamıştır.

Ermeniler, şu konuda da eleştiri getiriliyor:

Ermeniler, açık açık ülkenin bugünkü hükümetinin yaptığı kötülüklerin kendilerinde doğurduğu hoşnutsuzluğu açıkladıklarında ve kendilerini ezen bu rejimin barbarlıklarını uygar dünyaya duyurduklarında; Türkler, onları İmparatorluğun düşmanları gibi görüyor ve yok etmeyi istiyorlar.

Biz hiçbir zaman Ermenileri böyle bir suçla itham etmedik.

Biz Türkler, aksine, bugünkü rejimin barbarlığını açıklamak için Ermenilerle birlikte hareket ettik. Ancak, birlikte hizmet etmek istediğimiz davaya zararlı gördüğümüz bazı eylemlere karşı derin teessüflerimizi belirttik. Bu da bazen bu gösterilerin aldığı onaylanamaz şekillere karşı idi.

Genellikle, hatta Ermeni yayınlarının ve bildirilerinin hemen hemen hepsinde Hamit rejimi, "Türk rejimi" olarak ilan edilmektedir. Avrupa gibi Amerika da "Türklerin cinayetleri", "Türk halkının vahşiliği" gibi slogan bombardımanından sağır olmuştur. Hâlbuki bu zavallı halk, bir "terör" ile susturulmakta ve belki de İmparatorluğun diğer halklarına göre çok daha fazla ezilmektedir! Türkler de, Padişah'ın kozmopolit memurları ve göçebe Kürt ve Arap kabileleri tarafından yağmalanmakta, yerlerinden sürülmekte, katledilmekte ve eziyete uğramaktadır. Avrupa bu durumu hiç bilmemektedir. Bu bahtsızların da Kürt aşiretlerinin kurbanı olduklarından zerre kadar şüphe edilmemelidir. Gerçekte Türk köyleri de, zavallı Ermenilerinki kadar tehlikededir. Sık sık, göçebe atlıları, bu köylerden geçerler, köyleri talan ederler ve arkalarında bir yığın enkazdan başka bir şey kalmaz. Eğer köylüler direnmeye kalkarlarsa, hemen orada kurşunlanır veya bıçaklanırlar. Türkler söz konusu olduğu zaman da adalet makamları sessizliğini muhafaza eder ve Padişah'ın hükümeti memnun olur!

Ermeni dostlarımız şöyle diyorlar:

Ermeni iddiaları, Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden oluşmasına karşı koyacak hiçbir öğeyi içermemektedir. Aksine, bu iddialar sizin beyannamenizde sözünü ettiğiniz ve

Kanun-ı Esasi tarafından da kabul edilen geniş bir yönetsel özerkliğin sınırları içinde, ilerici bir yönetimin normal işlevlerini güvence altına alan koşulların tamamlayıcı bir bölümüdür. İmparatorluğun birliği ve bölünmezliği ilkelerini onaylayan; bütün Osmanlıların hakkı olan, biri uygar bir ülkenin vatandaşı, diğeri ayrı bir halkın temsilcisi olmak üzere çift özelliği ile kullanılabilen medeni haklarla uyumlu; gerçekten özgür bir program içinde; Ermeni iddiaları pekâlâ yer bulabilir.

Bizim anladığımız şekliyle, merkezîyetçilikten kurtulma, müşterek bir politikanın genel yönetimi altında herkesin kendi evinin kesin efendisi olması demektir.

Müdahale konusunda da şöyle bir yanıt veriliyor:

Yabancı müdahalenin, ulusal bağımsızlık kavramı ile uyuşmadığı ve ona gerek yoksa pek istenen bir şey olmadığı doğrudur. Ancak belirli ve iyi tanımlanmış bir amaç içinde ve ülkeye yararlı olacaksa endişe etmeye de gerek yoktur.

Eğer İmparatorluğun belli başlı unsurları arasında önceden içtenlikle hazırlanmış ve iyi bir dayanışmayla pekiştirilmiş bir anlaşma varsa -örneğin Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde öngörüldüğü gibi, Avrupa'nın sınırlı bir müdahalesi- İmparatorluğun yurttaşları bizzat kendileri reformları uygulayacaklarından, bu müdahaleyi kesin olarak yararsız kılar ve bu durumda da dış müdahale doğal olarak hiçbir tehlike içermez. Ama bunun aksine tamamen kaos haline gelmiş bir durumun kışkırtması ile bir dış askeri müdahale olursa, herkes için felaketle dolu sonuçlar ortaya çıkabilir.

Eğer Ermeni yurttaşlarımız, yabancı ülkelerde sergiledikleri çabalarının bir kısmını, Türk özgürlük hareketi ile birleşebilmek için harcasalardı, bugünkü rejim çoktan yok olur giderdi. İki unsurun arasındaki anlaşma eksikliği, Türkleri bir kez daha eylemsizliğe ve hatta özgürlük yolundaki girişimlerinden geri çekilmeye mecbur etmektedir.

Ermenilerin özel yararlarının, Osmanlı İmparatorluğu'nun genel yararları ile gayet iyi bir şekilde uyusabileceğinden hiçbir şüphem yok.

Müşterek vatanımızın yükselmesi açısından, Türkiye'nin ezilmiş halklarının gittikçe daha bilinçli şekilde oluşan birlikteliğinin bize yeni bir dönemin başlangıcını işaret etmekte olduğunu görmeye bile başladık.

Bu dönem: "daha düne kadar donmuş, hareketsiz Doğu'nun ilerici Batı ile birleşmesidir!"

EK 14.

Merkeziyet ve Adem-i Merkeziyet¹

Hakkında hiss-i hürmet beslediğimiz dostlarımızdan birisi "başımıza bir adem-i merkeziyet çıkardınız" diyordu. Adem-i merkeziyeti bizden evvel kanun-i esasi 108 inci maddesinde "vilayatin usul-i idaresi tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif kaidesi üzerine müesses olup derecatı nizam-ı mahsus ile tayin kılınacaktır." bendi ile mevzu-i bahs etmiş idi. Şayan-ı hayret bir şey var ise o da kanun-i esasinin en ruhlu noktasını taraftarlarının elan görmek istememeleri. Esbab-ı rüchanı a vrupa'nın her tarafında hakayık-ı bedihiye derecesine varan adem-i merkeziyet ile usul-i merkeziyet arasında hürriyet ile istibdad arasındaki kadar fark var. Bizim meseleyi bahis mevzu etmemekliğimiz bile bazı zevat nezdinde vatana ihanet olmak üzere telakki ediliyor! Meşrutiyet merkeziyete yahut adem-i merkeziyete istinad eder. Anglo-sakson unsurunu temyiz eden fikr-i teşebbüs ve istiklal-i şahsi İngiltere'de adem-i merkeziyeti, bu usulün tekamül-i tedricisi de meşrutiyeti tesis etti. Sair Avrupa milletleri idare-i meşrutayı memleketlerinde tatbiki karar verdikleri zaman İngiltere'yi taklit ettiler. Fakat meşrutiyetinin metanetini temin eden esbab-ı esasiyeyi nazar-ı dikkate almadıklarından hükümdarların idare-i keyfiyesi kamilen ıslah edilemediği gibi bazı cumhuriyetlerde bile krallığın istibdadını parlamentonunki takip etti. Yalnız Avrupa' da hükümet efrad-ı milletin hayat-ı hususiyesine bizde olduğu gibi müdahale edemediğinden merkeziyet memleketimizdeki kadar icra-yı tahribat edemiyor. Bununla beraber cemiyetin en münevver takımı ıslahat istiyor, maksada vusul için büyük büyük cemiyetler tesis ediyor ve adem-i merkeziyet Avrupa'nın her tarafına yayılıyor.

Merkeziyete istinad eden meşrutiyette teftiş-i memleketin bir noktasından başlayarak cihat-ı sairesine intişar eder. Memurinin kısm-ı azamını merkez tayin ettiği için vilayetlerin mesalih-i umumiyesi onlardan müteessir olmayan efrad ile idare olunur. Bu idare ister bir kişi tarafından gelsin "hükümdar", ister beş yüz kişi, "parlamento", neticelerin ikisi de bir kapıya çıkar: istibdad. Değişen keyfiyet değil kemiyet.

Adem-i merkeziyete isnat eden meşrutiyette ise teftiş-i memleketin icrasından, nahiyelerden başlayarak tedricen büyüye büyüye merkeze müntehi olur. Tabiidir ki nahiye, kaza ve vilayet mecalisi, memurlarını en basit menfaatleri muktezası namuslu ve muktedir zevattan intihab eyler, memnuniyetleri halinde ibka, adem-i memnuniyetleri halinde tebdil ederler bunu bilen memurlar da ellerinden geldiği kadar ahaliyi hoşnut etmeğe çalışacaklarından gayret ve istikamet mütemadiyen mazhar-ı teşvik olur. Elbette bu adamlar bütün gün içinde yaşadıkları mevkiin ihtiyacatını ömründe oraya gitmemiş, görmemiş ve günün birinde bilmem hangi amirin keyfine ittibaen çantası koltuğunda çıkagelen bir memurdan daha iyi bilir daha iyi idrak ederler. Eğer zat-ı şahanenin evham-ı mütezayideleri bu derece bala-pervaz olmasa idi merkeziyeti muhafaza şartıyla istibdad-ı mülukanelerini meclis-i mebusanın taht-ı teminde de icra edebilirlerdi. Hükümetin bitip tükenmeyen kavafil-i memtiranını istediği gibi düşündüren, çalıştıran, halk eden bir adam için bir kaç yüz mebusu iste istenilen şekle koymaktan kolay ne tasavvur olunabilir? Merkeziyet istibdadın kalbidir. Vilayetlerimizin hiçbir yerinde hayat-ı mahalliyenin inkişafına müsaade etmeyen, dünyanın üç kıtasında müesses bu cesim imparatorlukta bütün kuvve-i icraiye bir şehirde sonra da bir elde tahşid eden ve nihayet mevcudiyet-i milliyemizi esasından kemirmekte olan sari ahlaksızlığı, müteaffin kangreni tevllid eden hep ahalideki fıkdan-ı teşebbüs ile idaredeki fart-ı merkeziyet! İşte bu afetler üzerine vatandaşlarımızın nazar-ı dikkatlerinin celb edilmediğini gördüğümüz içindir ki mesai ve neşriyatını kuru şikayetlerden ziyade hakayık-ı ictimaiyeye istinad ettirecek bir cemiyet teşkiline lüzum hissettik.

¹ Sabahaddin; "Merkeziyet ve Adem-i Merkeziyet" Terakki [No: 1] (Nisan 1906) s. 9-10.

EK 15.

VİLAYETLER AHALİSİNE BİR DAVET¹

Naklettığımız masal değil: Her gün içinizde geçen bir hal! Dediklerimiz doğru değilse sedamızı işitmemekte yerden göğe kadar haklısınız. Fakat doğruysa bu beladan kurtulmak, medeni memleketlerdeki insanlar gibi insanca yaşamak istemez misiniz? Elbette istersiniz. Yalnız istemek kâfi değil; Teşebbüs lazım. Vakıa siz de teşebbüs ediyor, başınız pek sıkıştıkça Padişaha müracaat ediyorsunuz. Fakat eski hal devam ediyor! Emin olunuz ki siz böyle padişahтан meded ummakta devam ettikçe padişah size zulm etmede ısrar edecek! Bunda şaşılacak hiçbir şey yok; çünkü padişah da sizin gibi insan, insanların iyisi fenası olduğu için padişahların da iyisi fenası olmak tabiidir. Şimdiki padişahımızsa fena bir padişah olduğu için umumiyetle fena memurlar seçiyor. Valiler, mutasarrıflar, kaymakamlar, mal müdürleri, mültezimler... Birbirinden beter! İçlerinde iyisi varsa ya tesadüf, ya iğmaz, ya teb'id neticesi! Kim hırsız, kim casus, kim haydutsa rütbelere, nişanlar, maaşlarla taltif ediliyor ve bu mükafatlar sizin kesenizden çıkıyor. Demek ki yalnız zulm görmekle kalmıyor, zulm etmeğe de alet oluyorsunuz. Bin zahmetle kazandığımız beş on para memlekette hırsızlığı, casusluğu, katillliği artırmağa yarıyor. Kabahat bizim mi diyeceksiniz? Şüphesiz ki sizin. Çünkü vergi veriyor, nereye sarf olunduğunu sormuyorsunuz. Siz bu kayıtsızlığınızla fena bir padişahı yola getirmek şöyle dursun iyisini bile yoldan çıkarırsınız. Vergi vermekten maksat memleketi imar etmektir. Bizde ise imar yerine tahrip ediliyor. Çünkü vergiyi ne maksada mebni verdiğinizizi düşünmüyorsunuz. Düşünmediğiniz için paranıza mukabil hükümetten hiçbir hizmet istemiyorsunuz. İstemediğiniz için paranın sahibi olamıyor, hükümeti hayırsızlığa alıştırıyorsunuz. Sonra da elinizle beslediğiniz hırsızlardan medet umuyorsunuz! Evet, vergi lazım. Fakat bu ne kadar lazımsa paranın mahall-i sarfından başka yere kullanılmamasını temin etmek de o kadar lazım. Siz bunu temin ediyor musunuz? Hayır! Etmediğiniz için paranız hırsızlarla katilleri yaşıyor. Demek ki siz mücerret bu haydutları beslemek için yaşamış oluyorsunuz. Kendinize acımıyorsanız bari ebna-yı cinsinizden sıkılın!.. Bizim gibi ecnebi toprağında bulunsanız da halkın ne dediğini işitseniz şüphesiz hicabınızdan eriyecek bir hale gelirsiniz. Avrupalı, Amerikalı kiminle görüştüyseniz hepsinden işittiğimiz aynı söz: Nedir bu Türklerin hali? Bir zamanlar şecaatle dünyayı titretmiş bir millet niçin bugün bir kaç hayasız memurun maskarası oluyor? Muhataplarımız bu rezil idarenin izalesine çalışmak azmiyle memleketten ayırdığımızı bildikleri halde biz yine bu suallerin azab-ı hecaleti altında eziliyoruz!..

Umumun nazarında bizi töhmetlendiren, rezalete tahammülümüz! Tahammülümüz de kabiliyetsizliğimizden. İşte bu kabiliyetsizlikten doğan fenalıklar müteaddid kollarla İstanbul'a akıyor; Yıldız Sarayındaki bataklığı besliyor. Sonra o bataklıktan çıkan taaffünat-ı tabii bir aksülamel ile tek mil memleketi zehirliyor. Bu meşum bataklıktan kurtulmak istersek onu besleyen pınarı kurutmalı, kabiliyet-i ictimaiyemizi artırmalıyız. Kabiliyet-i ictimaiyeden maksadımız insanların temin-i maişette gösterdikleri ehliyettir. Mesela bir dülger, bir terzi, bir çiftçi hayatını kazanmak için her şeyden evvel sanatının ehli olmak lazım gelir; Bir cemiyet de hürriyet ve haysiyetle yaşayabilmek için o tarz-ı hayatın ehli olmalı. Hükümetin size hürriyet verdim

¹ Sabahaddin; "Vilayetler Ahalisine Bir Davet" Terakki No: 12 [Temmuz 1907], s. 3-6.

demesiyle biz hür olamayız. Çünkü bizi hür etmek hükümetin elinde değil, kendi elimizde! İşte bakın Frenklere: bizden daha çalışkan, daha serbest, daha zengin, daha kuvvetli ve binaenaleyh daha mesut! Niçin? Çünkü kabiliyet-i ictimaiyeleri bizimden kat kat fazla. Bu kabiliyeti vücuda getiren de teşebbüs-i şahsidir.

Teşebbüs-i şahsi bir cemiyeti teşkil eden efraddan her birinin o yahut her hangi cemiyetten olursa olsun yaşamak için -bizde olduğu gibi- ailesi, akrabası, hükümetine dayanacağı yerde Avrupalılar, bilhassa -İngilizlerle Amerikalılarda görüldüğü gibi- doğrudan doğruya keline güvenmesi, muvaffakiyetini kendi teşebbüsünde aramasıdır. Müşkilleri ve meşakkatlerle her gün yapayalnız çarpışmaya mecbur olan adamlar elbette yaşadıkça kabiliyet-i ictimaiyelerinin arttığını görürler. Biz yaşadıkça azaldığını görüyoruz. Maniaları ezmek olara eğlence bize işkence oluyor. Onların menfaat-i şahsiyeleri ekseriyetle menfaat-i umumiyenin cüzü; çünkü sa'yleriyle memleketlerinin servetini arttırıyorlar. Bizde ise menfaat- i şahsiye ekseriyetle menfaat-i umumiyenin zıddı, çünkü menfaat-i şahsiyemizi servetin üç menbaını teşkil eden ziraat, sanayi ve ticaretle teminden ziyade onu tahakkümde, zulme alet olmada arıyoruz. Sa'y-i şahsi ile yaşamak ve zenginleşmek için malumat, tecrübe, gayret, sebat ve ihtiyat gibi birçok meziyetlere temellük şart! Biz ekseriyetle bunlardan mahrum olduğumuz için çocukluğumuzdan beri aldığımız terbiye neticesi kazanmadan yaşamak, çalışmadan zenginleşmek istiyor ve bittabi hükümet memurluğuna göz diyoruz. Lüzumundan yüz kat fazla memuru olan bir hükümete çatmak için de yegane çare liyakat değil, himayedir. Demek ki daha cemiyete birinci adımı atarken bir başkasının himayesine sığınıyoruz. Haysiyet-i şahsiyemize bu ilk vedaı ettikten sonra kayırdığımız yerde ileri ilerleyebilmek, için yine himayeye muhtacız. Böylece her kademe-i irtifa bir koltuk değneğine ihtiyaç gösteriyor. Kayrılmadan başka hiçbir vasıta- i terakkisi bulunmayan adam, bir şahsiyet sahibi olabilir mi? Elbette olamaz! Çünkü zavallı kendisinin değil hamisinin istediği şekle girmeğe mecburdur. Onun nazarında beyaz olan kendi nazarında siyah da olsa yine siyahı beyaz kabul etmeğe mahkum. Amirlerine karşı tapınmağı vazife edinen bu memurların madunlarından ilk bekleyecekleri iş de kendilerine tapınılmaktır. İşte bu suretle büyük küçük tekmil rical-i hükümet -istisnadan kat-ı nazar- koltuk değneğiyle yürür ahlak düşkünlerinden toplanıyor. Vakıa her memlekette memurlar vazifeleri icabı göreneğe tabi oldukları için istibdada az çok alet olagelmışler. Fakat tesirleri hiçbir yerde bizdeki kadar meşum değil. Çünkü bizde kuvve-i icraiyenin istibdadını istiklal- i şahsileriyle tadil edecek işlek bir sınıf yok. Cemiyetin bunu teşkile en ziyade müsait olan efradı hep memur oluyor. Hükümetin meşum himayesi altında bir müstehlik sınıfı vücuda getiriyor. Müstahsiller yani kazandıklarıyla yaşayan ve memleketi yaşatanlar köylülerle esnaf ve küçük tacirler. Bunlara ise maddi manevi hiçbir sermaye bulunmadığı için tuttukları işi ilerletemiyor, hatta hükümetin muttasıl artan zulmüne karşı eski mevkilerini de kaybediyorlar.

Önüne geçilemeyen bir fenalık tabiidir ki büyür. Hükümdar-ı hazır bunu pek iyi ispat etti. Daha bir kaç sene evvel memuriyette şart-ı terakki dalkavukluktu. Şimdi casusluk! Müdahane ile çok zaman kaybediliyordu. Casusluk ile hiç vakit kaybedilmiyor. Bir jurnal hanümanı söndürüyor. Bir caniyi de cemiyetin en yüksek makamına getiriyor. Abdülhamid kuvve-i icraiyenin merkezi olduğu için seyyarelerin güneşin etrafında dönmesi gibi milyonlarca efraddan mürekkep koskoca bir millet de izmihlali teşhis eden bu kadid-i zemheririn etrafında tavaf ediyor! . .

Biz merkez-i istinadımızı kendimizde bulacak, hürriyetimizi sa'yimizle kazandıracak bir terbiye almadıkça ne kadar adil kanunlara malik olursak olalım vatanımızı ne zulümden² ne de netice-i tabiiyesi olan ecnebi istilasından kurtarabiliriz. Kurtarmak için cemiyetin temelini teşkil eden aile hayatını teşebbüs-i şahsi üzerine temellendirmeli, bunu temine kadar matbuat ile mekteplere malik olmalıyız. Bugün matbuat-ı dahiliyemizle mekteplerimizin her ikisi de hükümetin elinde zehirleniyor. Demek ki ıslahata teşebbüs edecek hükümet değil, fakat onun mesleği bizi mahvetmek ise bizim menfaatimiz mahvolmamak. O halde menfaatimizi müdafaaya kendimiz teşebbüs etmeliyiz!

Bir zamandan beri Sultan Hamit'in hastalığını işitiyor, hayatımızı ölümünden bekliyoruz! Abdülhamid ölsün, yerine gelecekler bizi kurtarsın diyoruz. Böyle düşünen bir milletin kurtulabileceğini ümit edebilir misiniz? Biz ümidi bir hükm-i idam telakki ettiğimiz için vatandaşlarımızı ümit yerine teşebbüse davet ediyoruz. Şüphesiz Abdülhamid ömrünün son senelerini yaşıyor; fakat ülkemizi kendinden sonra evladına, yani şimdiki haydutlara teslim ediyor. Evet Abdülhamid ömrünün son senelerini yaşıyor, fakat devletimize de son senelerini yaşıyor. Civarımızdaki büyük küçük hükümetler hep mülkümüzü parçalamaya hazırlanıyor. Arnavutluk dağlarından Yemen çöllerine kadar memleket kızıl kanda! Fakat Osmanlılar ne yapıyor? Eski dünyanın üç kıtası üzerindeki bu cesim imparatorluğu vücutlandıran, Şark ve Garbın Üzerlerine yürüyen ordularını, bir cihanın kuva-yı müttehidesini durduran, vesait-i nakliye-i hazıranın yüzde birinin mevcut olmadığı bir zaman yüz milyon nüfus üzerinde icra-yı adalet eden Osmanlılar bugün haysiyetlerini pay-mal eden Abdülhamid hükümetine karşı ne yapıyorlar? Kendilerini bir canlı cenaze yerine koyarak ilk fırsatta altı yüz senelik bir vatandan kovmağa hazırlanan düşmanlara karşı ne düşünüyorlar?

Lazım! Abdülhamid-i Sani'ye sağlığında iken varlığımızı göstermek, İslam Hristiyan bütün vatandaşlarımıza bir kardeş varlığı göstermek, dost düşman bütün ecnebilere var olacağımızı göstermek, Abdülhamid' ten sonraki idarenin adil ve medeni bir idare olmasını temin edecek kuvveti şimdiden var etmek ve varlığımızı merkezden ziyade vilayetlerde tesise çalışmak lazım! Merkez tek bir şehir, vilayetler tek mil vatan! Demek ki vilayetler merkez için değil merkez vilayetler için! Halbuki payitahtın nazarında vilayetlerin bir hayvan sürüsünden fevki yok. Yıldız bunları yolunmak için yaratılmış bir sürü addediyor ve hakkında bir hayvan sürüsüne de edilmeyecek muameleyi reva görüyor. Hükümet sürüyü yola yola artık yolacak hiçbir şey bulamadığı için şimdi derisini yüzmekle meşgul! İşte ahalideki teşebbüssüzlüğün mahsulü olan merkezîyet-i idarenin, yani vilayetlerin mesalih-i mahalliyesini ahalî-i vilayetin kendi intihablarına tabi memurlar ve meclislerle idare edecekleri yerde her hakkı merkeze terk etmelerinin neticesi! Bizim padişahla memurlarından medet ummaklığımız koyunların kasap sürülerinden medet ummasından başka bir şey değil. Kasaptan kurtulmak için evvela koyunluktan çıkmalıyız. Hükümet bizi teşkilatıyla eziyor; ezilememek için biz de aynı teşkilatı ihdasa çalışalım.

² Osmanlı'da reaya denen sınıfın uğradığı adaletsizliklerin esasını, kendisinden haksız yere tahsil edilen çeşitli paralar ile talep edilen ve zorla yaptırılan kanun dışı hizmetler oluşturuyordu. İşte bu hukuk dışı talepler "zulüm suçu" olarak isimlendirilmişti (Mumcu, 2007:5).

Ciddi muhavereler, ciddi neşriyat, ciddi mesai ile Memalikinde fikri-i teşebbüsü uyandırmak, vatandaşlarımızın vicdanlarını insanlığın büyük vazifelerine kazanmak, müslim gayrimüslim her Osmanlıyı bir hiss-i teavün ve uhuvvette birleştirmek vilayat ahalisine mesalih-i mahalliye ile kendileri meşgul olmak mesalih-i umumiye'yi de İstanbul' a gönderecekleri vekillerle meclis-i mebusanda teftiş ettirmek lüzumunu anlatmak, bu maksadın taraftarlarını çoğalta çoğalta da hükumeti ifa-yı vazifeye mecbur edecek bir kudret-i milliyeye temellüke çalışmak aza-yı cemiyetin hedef- i sa'yi olmalı.

Şimdi en müteşebbis vatandaşlarımızdan beklediğimiz hizmet bugünkü boşluk ve idraksızlığın içinde bir kuvve-i müdrike, bir hiss-i vazife halk edecek mesaiye bir an evvel teşebbüsleridir.

1 1 Temmuz 1 907 Sabahaddin

EK 16.

İttihad¹

Bakınız! Erzurum' daki bir avuç halkın ittihadı nasıl koca memleketi yeni bir zulümden kurtardı! Bu kurtuluş kalbimizde Erzurumlu vatan daşlara karşı derin bir muhabbet, daimi bir minnettarlık uyandırmıyor mu? Ecnebler vatanımızın taksimi çarelerini arar, biz yine korkunç ve iğrenç bir atalet içinde uyurken birden bire haysiyet-i milliyemizi müdafaa ile uyanan ve cümlemizi uyandıran Erzurumlulara karşı, minnettarlığımızın tevliid ettiğı vazifeyi inkar edebilecek miyiz? Hepimiz; zari, tacir, esnaf, ulema, eşraf, memur, asker, müslim ve gayr-i müslim hepimiz bütün varlığımızla birleşip zulmü ezmeğe, esaretler içinde pay-mal edilen hukukumuzu kurtarmağa, azmetmeyecek miyiz? Gölgesinden titreyen bir padişah ile cinnet ve cinayetine tapınan esafilin bunca zamandır baziçesi olduysak emin olun ki kabahat doğrudan doğruya kendimizin!

Hükümet komşumuzun ocağını söndürür, ailesini nefye gönderirken biz bu haksızlığa göz yumuyor, bir ses sahibi olduğumuzu unutuyoruz. Sonra aynı musibet kendi başımıza geliyor, diğer komşumuz da bizim gibi susuyor!

Fakat ne yüzle ümmet-i Muhammed camilere koşuyor, alih-i adalete ref-i münacat eyliyor. Her günkü haksızlığı, her günkü kayıtsızlığı artırırken ne yüzle Allah'tan inayet bekliyor. Evet ne yüzle haftanın her cumasında "İnallahu Yemru bi'l-adli ve'l-ihsan"ı işitiyoruz, yine Abdülhamid-i Saniye halifesin diyoruz!

Mümkün m i ki b u hal devam edebilsin: Ya olmalı ya ilerlemeli! İşte Erzurum hayat ve haysiyete doğru ilk adımı attı: Eğer birleşirsek, ikinci adımı birlikte atarsak şüphesiz ki vatan kurtulacak. Kurtarmak için ittihad edelim!

Unutmayalım ki hükümet milletin parası, milletin kanıyla hükümet oluyor! O halde vergi ile askeri teftişimize tabi bir hükumete verelim! Yıldız bu hakkı tanıyıp millet meclisini açmadıkça, Kanun-i Esasi'nin ahkâmını kabul etmedikçe, vilayetlerin idare-i mahalliyesini yine ahali-i vilayete teslim eylemedikçe ne bir para vergi, ne de bir nefer asker vermemek için ittihad edelim. Ettiğimiz gün vatanın sahibi, hükümetin amiri, cihanın muhteremi olacağız!.. Yalnız ittihad edelim!

¹ Sabahaddin; "İttihad" Terakki No: 10 [Mart 1907], s. 5.

EK 17.

Tenkidinizi Okurken¹

Zeyl Islahat-ı İdare

Vatanımızın, her şeyden evvel vahdetine hanel getirmeyecek ve cümlemizin hukukuna aynı suretle riayet edecek afif ve muntazam bir idareye muhtaç! İlk adım şüphesiz mebusan meclisini açmak, can, mülk ve hukuk- i saireyi tecavüzden kurtarmaktır. Onu müteakip ahaliyi yavaş yavaş idare-i hükumete teşrik yani hükumetle milleti yekdiğerine muarız iki kuvvet olmaktan kurtarıp birleştirmek ciheti kalır ki bu da adem-i merkeziyetten başka bir şey değıl! Eğer fert canının sahibi olduğı kadar malının da sahibi ise o halde verdiği verginin de sahibi olmak ve binaenaleyh ma hall-i sarfını teftiş ve tayin hakkına temellük etmesi lazım gelir. Eğer bu hakkı bir hükümdara bırakırsa memleket müstebit bir idare altında kalır. Merkeze göndereceğı mebuslara tevdi ile iktifa ederse o idare merkeziyete müstenit bir meşrutiyet olur ve millet bir yerine bir kaç yüz müstebite esir olur. Eğer hakkını hiç kimseye vermez de bir taraftan mebusları vasıtasıyla idare-i merkeziyeye tevdi ettiğı iktidarın suret-i istimalini teftiş, diğler taraftan mesalih-ı mahalliyeyi intihab eyleyeceğı muteberanı vasıtasıyla -fahri olarak- rüyet ettirirse o meşrutiyet adem-i merkeziyete müstenit olur. Bizim taraftaranını çoğaltmaya çalıştığımız usUl-i idare bu üçüncü tarzdır. Yani kanun-i esasimize defnedilen 108 inci maddenin icrasını istiyoruz. Şu madde hakkıyla tatbik edilirse memurlardan kısım-ı azamının anasır-ı muhtelifinin nisbet-i nüfusuna göre ahali-yi mahalliyeden tayini yalnız büyük memurların merkez tarafından nasbı lazım gelir. Bu takdirde muktedir ve muhterem adamlardan intihab olunacak valilerin iktidarlari tevsi. edilmeli, fakat ahali tarafından bir şikayet vukuunda ve bu şikayetin aslı mahkemece tebeyyün ettiğı takdirde derhal cezalandırılmalı. Valilere her sene riyaset-i idaresinde bulundukları vilayetin idari, iktisadi, siyasi mesail-i muhtelifesine, tatbik edilen veyahut edilmeye ihtiyaç hasıl olan ıslahata dair mufassal bir layiha tanzim edip hükumet-i merkeziye, mahalliye ve matbuat-ı dahiliyeye tebliğ etmelidirler. Şu suretle ahali, hükumet ve meclis-i mebusanın nazar-ı dikkati mesalih-i umumiye üzerine mütemadiyen celp edilmiş olacağı gibi memurlar da vazifelerini imkan derecesinde hüsn-i ifaya teşvik edilmiş olurlar.

¹ Sabahaddin; "Tenkidinizi Okurken" Terakki No: 1 9-20 [Haziran 1908] s. 1-10.

EK 18.

Varyete Tiyatrosu Konferansı¹

Adem-i merkeziyet nedir?

Adem-i merkeziyet iki kısımdır. Biri adem-i merkeziyet-i siyasiye ki muhtariyet-i idaredir. Mesela Kanada ile İngiltere gibi. Kanada muhtariyet- i idareye maliktir. İngiltere'ye olan rabıtası, küçük bir rabıta-i siyasiyedir. İngiltere'ye tabi olmakla beraber, muahede-i ticariye vesaire akdinde muhtardır. Buna adem-i merkeziyet-i siyasiye derler. Adem-i merkeziyet- i idare de vardır ki hudutları kesindir. Bunları izah etmeden evvel asıl maksadın husulüne müteallik olan bazı cihetleri beyan etmek lazımdır.

Usul-i merkeziyetin hasıl eylediği neticeyi otuz senelik tecrübe göstermiştir. Bu usul a'sar-ı kadimede dahi cari idi. Şark memleketleri umum bu tarzda idi. İyette merkeziyet usulüyle idare edilirdi. Kuva-yı umumiye bir veya bir kaç elde bulunur, kuvvet bir elde bulunursa her şey ona vabeste olur, memlekete gittikçe kuvvetini kaybeder. Hatta istilasına hazırlanır.

Bir hükümet uzun bir müddet usul-i merkeziyeye tabi bulunsun da o devlet düşmesin bu mümkün değildir. Tarihin delailiyle sabit bir hakikattir. Denilecek ki usul-i merkeziyet bizde fena neticeler hasıl edecektir. İstanbul' da Meclis-i Mebusanın küşadı usul-i merkezi yeye mani olmayacaktır.

Buna cevap vermezden evvel, meşrutiyet hakkında beyan-ı malumat edelim. Meşrutiyet, idare-i hükumete ahalinin nezaret etmesi demektir. Meşrutiyet olmazsa ahali idare-i devlet hakkında bir hakk-ı teftişe malik bulunmaz. Yine istibdad meydana çıkar. O zaman istibdad bir kişiden bir kaç kişiye intikal eder. Bizim lüzum gördüğümüz usul ise hakk-ı teftişin tek mil vilayetlere teşmilinden başka bir şey değildir. Hatta bu usul, Kanun- i Esasinin 108 inci maddesinde dahi sarahaten mündericidir.

Bir hükümet uzun bir müddet usul-i merkeziyeye tabi bulunsun da o devlet düşmesin bu mümkün değildir. Tarihin delailiyle sabit bir hakikattir. Denilecek ki usul-i merkeziyet bizde fena neticeler hasıl edecektir. İstanbul' da Meclis-i Mebusanın küşadı usul-i merkezi yeye mani olmayacaktır.

Buna cevap vermezden evvel, meşrutiyet hakkında beyan-ı malumat edelim. Meşrutiyet, idare-i hükumete ahalinin nezaret etmesi demektir. Meşrutiyet olmazsa ahali idare-i devlet hakkında bir hakk-ı teftişe malik bulunmaz. Yine istibdad meydana çıkar. O zaman istibdad bir kişiden bir kaç kişiye intikal eder. Bizim lüzum gördüğümüz usul ise hakk-ı teftişin tek mil vilayetlere teşmilinden başka bir şey değildir. Hatta bu usul, Kanun- i Esasinin 108 inci maddesinde dahi sarahaten mündericidir. "Tevsi-i mezuniyet" adem-i merkeziyet demekten başka bir şey değildir. Bunu vilayetlerde nasıl tatbik edeceğiz? Bu usul-i idare evvelden mevcut idi.

¹ Selanikli Tefvik; "Mehmed Prens Sabahaddin efendi'nin Konferansları" Sabah No: 6818 (21 Şaban 1326 Perşembe/4 Eylül 1324/17 Eylül 1908) s. 1 ve No: 6818 (22 Şaban 1326 Cuma/5 Eylül 1324/18 Eylül 1908) s. 1 .

Mecalis-i idareden başka her sene vilayatta teşekkül etmek üzere, birer meclis-i umumi akdine vilayetlerin hakkı vardır. Fakat bu hak birçok hukuk-i saire-yi millet gibi otuz seneden beri icra edilememiştir. Vilayet meclisleri Kanun-i Esasi gibi hükümden sakıt olmuştur. Meclis-i mebusan ile beraber, mecalis-i vilayat da küşad edilmelidir. Tabiidir ki devletimiz, yalnız İstanbul' da inikat edecek bir meclis-i umumi ile hakk-ı teftişini icra edemez. Usul-i merkeziyet icabınca, meşrutiyet vilayatta yalnız valilerin emrine kalacak. Halbuki vilayatta dahi icraat-ı hükümet bir teftişe tabi bulunmalıdır. Ancak o suretle mükemmeliyet-i idare hasıl olabilir. Ahali verdiği verginin nereye sarf edildiğini anlamalıdır. Vilayatta vergileri veren ve kanlarını vatanları uğruna şecaatli surette feda eden köylülerin verdikleri verginin nereye verildiği bilmeleri lazımdır. Çünkü vergiyi veren de onlar, vatanları uğruna şanlı surette feda-yı can eden askerleri tedarik eden onlardır.

Bu husus vilayetlerin imarına, bir kat daha hizmet eder. Binaenaleyh hükümetin, husul-i merkeziyete değil, adem-i merkeziyete tabi olması, memleketimizin atisi nokta-i nazarından şarttır, elzemdir.

Zaten adem-i merkeziyet usulü Kanun-i Esasimizin icabatındandır. Kanun-i Esasimiz bunu icap etmesiydi dahi yine onu yapacak idik.

Bugün memleketimizde Türk, Arap, Arnavut, Kürt, Rum, Ermeni vesaire gibi birçok anasır-ı muhtelifi vardır. Bunların umumunun menafi'i vahdet-i siyasiyemize hanel getirmemek noktasına matuftur. Bu muhtelif memleketler, bu muhtelif milletler bir sancağın, bir Osmanlı sancağı altında bir heyet-i muazzama teşkil etmeğe müstaidirler.

Bunu vücuda getirmeğe müsait olan şey ise adem-i merkeziyete müstenit bir meşrutiyettir. Meşrutiyetin temin-i bekası, hürriyete malikiyetle kabil olur. Hürriyet ise verilmez, fakat kazanılır.

Hürriyet hiçbir vakit sadaka değildir. Hürriyet Cenab-ı Hakkın insanlara bahşettiği nimetlerin en büyüğüdür. En büyüğü olduğu için, onu kazanmak dahi en büyük sa' ya mütevakkıftır.

EK 19.

Tribune de Geneve Gazetesi'nin Yazarlarından Ali el-Galeati'nin Prens Sabahaddin ile Yaptığı ve Söz Konusu Gazetenin 2-3 Mart 1919 Tarihli Sayısında Yayınlanan Söyleşi¹

- Milliyetler meselesine dair kanaatiniz nedir?

- Her bir farklı etnik öge özgür ve bağımsızca yaşamalıdır. Türk ögesi diğerleriyle aynı hakları elde etmelidir.

Ben Yunanlıların yurtsever tutkularının hayranı olanlardanım. Yarının Şark'ını kurmak gibi devasa bir çabada onlarla işbirliği yapmayı umuyorum. Tabii bu noktadaki değişmeyen şartımız bu sempati duygularını hiçbir zaman haklı görülemez hırs ve yayılmacı amaçlarla bulandırmamaları.

Tüm dünyanın sempatisini meşru bir biçimde elde eden Ermeniler için de samimi dostluk duygularımı ifade etmekteyim. Bu yüzden arzularına karşı çıkmak, bunları saçma görmek ve Ermenileri daha uzun bir süre hâkimiyetimiz altında tutmayı istemek adil değildir fakat şunu da belirtmek gerekir ki Meşrutiyetin başlarında İstanbul' daki temsilcilerini de çektikleri cefalardan kısmen sorumlu tutuyorum. Müteaddit ihtarlarıma rağmen Talat Paşa ve arkadaşlarının beyanlarının samimiyetine ikna oldular, bakanların kendilerine yaptığı ziyaretlerden gözleri kamaştı, böylece onlar tarafından aldatılma zeminini büyük bir zevkle kendileri hazırladı. Ne yazık ki bunu, bu dostluk ve güveni, pahalıya ödediler.

Araplara gelince, onlara da derin bir muhabbet beslemekteyim. Ayrı bir devlet kurmalarından mutlu olurum; bugün bana örneğin Suriye'yi sunsalar bunu reddederim. Onlarla, bugüne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturmuş olan tüm milliyetlerle olduğu gibi dostluk ve iyi komşuluk bağlarıyla bir araya gelmek isterim zira sempati, sempati yaratır ve bu bakımdan size ilan ederim ki benim siyasetim bir sevgi siyasetidir.

- Bu milletlerinin her birinin toprak taleplerine dair ne diyorsunuz?

- Bunlara dair sadece barış konferansının hüküm ve karar verme hakkı vardır. Bu arada belirtmem gerekir ki Yunanlıların beyanatları ölçüsüzdür. Örneğin İzmir vilayetinin ya da bunun bir kısmının Yunanistan' a verilmesi o ülke için çok tehlikeli bir kavga ve kaygı kaynağı teşkil edecektir.

- Arap, Ermeni ve Rumların Osmanlı Devleti'nden ayrılımlarının tamamlanmasından sonra adem-i merkezîyet programınızın uygulanmasının bütünüyle Türk vilayetlerde nasıl karşılanacağını telakki ediyorsunuz?

¹ Çeviren: Mustafa Görkem Doğan. Interview accordé par le prince Sabahaddine à Aly El-Ghalaïaty, collaborateur de la Tribune de Geneve, qui la publia dans son numero du 2-3 mars 1919.

EK 20.

Prens Prens Sabahaddin'in Siyasi Vasiyetnamesi: Mezardan İkazlar ve İrşatlar¹

İctimai ilim ve ictimai mesleğe gelince, bunlar hiç kimsenin malı değildir. Bugün yalnız erkekler değil, çok kabiliyetli ve o nisbette vicdanlı bazı hanımlar arasında da aynı hakikatleri mükemmel surette bilenler vardır. Her hangi bir fikir adamı veya siyasi parti eğer isterse, hakir şahsıma hiçbir lüzum kalmadan, bu ıslahat mefhumunu idrak edebilir. Böylece de memleketine çok büyük bir iyilikte bulunmuş olur.

Türkiye'nin kurtulması bahsine gelince: Bu sadece bir seçim meselesi değildir. Seçimin ehemmiyeti aşikar amma, her şey bundan ibaret değil... Açıkça itiraf edelim ki, Türkiye' de hiçbir zaman demokrat olmamıştır ve bu gidişle olamaz da. Meselenin müsbet bir şekilde halledilebilmesi için ictimai teşekkülü yeni bir terbiye değiştirmek, uzun ve ilmi bir usul ile çalışmak gerekir. (İctimai Meslek) çıkırının doğruluğunu, vukuat yalnız Türkiye' de değil, Türkiye haricindeki diğer memleketlerde de birer birer ispat etti. İşte Mussolini'nin rolü meydanda! (Her şey devlet içindir. Ondan başka hiçbir şey yoktur) diyerek zavallı İtalya'yı mahva sürükledi. Bahsettiği devlet kim? .. Kendisi ve etrafına topladığı avanesi değil mi?. (Güneş Kralı) denilen ve kendisini Allah'ın mümessili sanan Ondördüncü Lui [Louis], hiç olmazsa (devlet, benim!) demekten çekinmemiştir. Nihayet Versailles sarayındaki hizmetçileri dilenecek hale düştüler. Daha fecii, akılsız hafidinin idamına da onun istibdadı yol açtı. Bütün bu facialara rağmen Fransa' da hala Ondördüncü Lui'ye [Louis] tapınanlar vardır. Bütün bu gafletler (ictimai ilmi) bilmemekten doğuyor. Biz, varlığının hikmeti şıkar olan devletin değil, fakat devlet kudretinin fena istimalinin, devlet tahakkümünün aleyhindeyiz.

¹ Sabahaddin; "Prens Prens Sabahaddin'in Siyasi Vasiyetnamesi: Mezardan İkazlar ve İrşatlar
"Vatan No: 2915 (3 Temmuz 1949) s. 2 ve 4.

ÖZGEÇMİŞ

1989 yılında Ankara’da doğan Burak KOÇAK, lisans eğitimini 2006 – 2010 yılları arasında Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümünde almıştır. Yüksek lisans eğitimini ise Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Bölümünde yazdığı “Belediyeler ve Uluslararası İşbirliği: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Örneği” başlıklı tez ile 2014 yılında tamamlamıştır. Aynı yıl içerisinde İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı’nda doktora eğitimine dahil olmuş ve Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi’nde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaya başlamıştır. Aynı zamanda Beykent Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunu olan KOÇAK, iyi derecede İngilizce bilmektedir.